

Firuzə Ağayeva

ABAY

şəxsiyyəti və ədəbi irsi

Firuzə Ağayeva

ABAY:
şəxsiyyəti və ədəbi irsi

Bakı - "Elm" - 2010

Redaktoru: Pənah Xəlilov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: Qara Namazov
filologiya elmləri doktoru, professor

Aqil Hacıyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Firuzə Ağayeva. Abay: şəxsiyyəti və
ədəbi irsi. Bakı, «Elm», 2010, 176 s.

ISBN 978-9952-453-33-1

Kitabda böyük şair, qazax xalqının tarixində əvəzsiz xidmətləri olmuş ictimai xadim Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığına nəzər salınır, şairin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəsi aparılır. Müəllif kitabda Abay yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsini də müfəssəl şəkildə şərh və təhlil edir.

4603000000
655 (07) - 2010

© Firuzə Ağayeva, 2010.

*Qazax mahalının İncəli
bölgesində, Qaymaqlı elində
'Xalloglux' deyilən ulu bir
nəslin ağsaqqalına, atam
Abdullaya hamı 'Abay' deyə
müraciət edirdi.*

*Qazax xalqının böyük övladı
Abayın adı mənə atamın adı
qədər dəyərli görünür, üçün
bu kitabı yazdım.*

Müəllif

GİRİŞ

Tarix şəxsiyyəti yaradır, yoxsa şəxsiyyət tarixi? Yaşadıqları zamanın hüdudlarına sığmayan, epoxalar arasında körpü salan şəxsiyyətlərdən, onların keçdikləri həyat yolundan, əməllərindən, hər birinin öz xalqı və insanlıq üçün göstərmiş olduğu xidmətlərdən söz düşəndə bu sual da aktuallaşır, yenidən ictimai fikrin gündəliyinə gətirilir. Söhbət elə nadir və xoşbəxt taleli şəxsiyyətlərdən gedir ki, onları Allah sadəcə öz valideynlərinin - atasının övladı kimi yaratmış, onların üzərinə həm də tarixin yaradıcısı olmaq məsuliyyətini və vəzifəsini qoyur. Qazax xalqının tarixində bu şərəfli vəzifəni yerinə yetirmək, bu uca adı doğrultmaq qisməti Abayın – böyük şair və humanist mütəfəkkir İbrahim Kunanbayevin bəxtinə düşmüşdür. Türk xalqlarının mənəvi dünyasında özünəməxsus yer tutan Abayın adı Azərbaycan xalqı üçün də çox əzizdir. Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev Abay şəxsiyyətinin tarixi mənasını yığcam, eyni zamanda, bütün möhtəşəmliyi ilə səciyyələndirmişdir: *«Abay, onun yaradıcılığı bütün bəşəriyyətə, bütün xalqlara məxsusdur. Təbii ki, bu, qazax xalqının xoşbəxtliyidir. Çünki onun belə görkəmli övladı, alimi, maarifçisi var və o öz xalqını xoşbəxtliyə və firavanlığa aparən düzgün yol göstərmişdir. Bununla yanaşı, o, bütün bəşəriyyətə, eyni zamanda Azərbaycan xalqına məxsusdur. Biz Azərbaycanda Abayın yaradıcılığının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndiririk»*. (1)

Abay hərtərəfli şəxsiyyət idi və öz xalqı üçün gördüyü işlərin əhatə dairəsi geniş, məzmunu isə dərin

olmuşdur. Onun haqqında, demək olar ki, bütün qazaxların həvəslə işlətdikləri təyinedici ifadələr var: *qazax xalqının böyük şairi, müasir qazax yazılı ədəbi dilinin banisi, qüdrətli bədii söz ustası, bəstəkar və maarifçi-demokrat, ictimai xadim...* Abay barədə söz açarkən bu ifadələrdən inşa yazan məktəbli də, ciddi tədqiqatlar aparan alim də, yüksək kürsülərdən nitq söyləyən siyasi xadim də eyni qürurla istifadə edir.

Abay qazax xalqının ictimai-siyasi-mədəni, eləcə də bədii düşüncə tarixinin ən mürəkkəb bir dövründə həyat səhnəsinə çıxmışdı. Türk xalqlarının vahid və sistemli ədəbiyyat tarixi dərsliyinin yaradıcısı, görkəmli ədəbiyyatşünas alimimiz, prof. Pənah Xəlilovun qeyd etdiyi kimi: *«XIX əsrin ikinci yarısında qazax yazılı ədəbiyyatının başlıca nailiyyətləri onun (Abayın-F.A) adı ilə bağlıdır... Klassik qazax ədəbiyyatı onun sayəsində dərin ictimai-siyasi və fəlsəfi məzmun kəsb etmişdir»*. (5, 3)

Qazax ədəbiyyatşünaslığında Abay öz xalqının mədəniyyət tarixində intibah yaratmış şəxsiyyət kimi qiymətləndirilir. *«Allah tərəfindən seçilmiş renessans şəxsiyyəti olmaq yalnız Abaya qismət oldu. Abay on qədər yaradılanlardan bəhrələnərək qazax mənəviyyatını görünməmiş yüksəkliyə qaldırdı»*. (6)

«Xalqlar həbsxanası» olan Rusiya imperiyasının XIX əsrin ortalarında Qazaxıstan çölləri və əsrlər boyu orada yaşayan insanlar ilə bağlı öz maraqları, planları və hesabları vardı. Rusiya imperiyası Orta Asiyadan keçərək dünyanın daha böyük torpaqlarına ağalıq və sahiblik etmək kimi yırtıcı bir siyasət yürüdürdü. İmperiya öz sərhədlərini ayaqları tutduğunca cənuba və şərqə doğru genişləndirmək niyyətində idi. Bu işğalçı məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün müqəddəs dəyərlər ayaqlar altına atılırdı. Öz təsir dairəsinə saldıqı ölkələrdə tarixən təşəkkül tapmış, formalaşmış milli həyat tərzinin,

mədəniyyət sistemlərinin parçalanaraq məhv edilməsi imperiyaya məqbul bir yol kimi görünürdü. Bunun üçün regionda qazax xalqının yayılıb məskunlaşdığı ərazidəki etnik bütövlüyü parçalayan, «ayır-buyur» siyasətinə rəvac verən idarəetmə sistemi yaradılmışdı. Ona görə də min illər boyu öz mənəvi dəyərləri ilə yaşamış qazax çöllərində imperiyanın maraqlarını ifadə edən, tarixən formalaşmış mədəni və mənəvi dəyərləri kökündən sarsıdan idarəetmə üsulu tətbiq olunmağa başlanmışdı. Əvvəlcə qazax çölləri bir neçə qondarma xanlığa bölünmüşdü. Tayfa prinsipləri əsas götürülməklə xalqı və torpaqları həmin xanlıqlar arasında nəhiyələrə və aullara ayırmışdılar.

Təzliklə xanlıqlar da hər cür siyasi və mənəvi müstəqillikdən məhrum edildi. Xanlıqları quberniyaların tərkibinə qatdılar və bu idarə üsuluna uyğunlaşa bilməyən xalq tədricən öz yurdunda yersiz-yurdsuz didərginə çevrildi. Xanları isə çar hökuməti özünə sədaqətli olan yerli hakimlərlə əvəz etdi. Bununla da tarixən xalqın birliyini və bərabərliyini təmin edən münasibətlər məhv edildi, onun yerində aul-nahiyyə-mahal idarəetmə sistemi yaradıldı. Bu, xalqın mənəvi vəziyyətinə də öz mənfi təsirini göstərir, ciddi sosial və əxlaqi problemlərin meydana gəlməsinə rəvac verirdi.

Hakimiyyət nərdivanının ən alt pilləsində – aul və nəhiyələrdə iqtidar «atkamilər» adlandırılan yerli mülkədarların, «ataminənlərin» ixtiyarına verilmişdi. Onlardan üstdəki pilləni isə çar hökumətinə sədaqət göstərən, hökumətin iradəsini ifadə edən (təbii ki, aldıkları səlahiyyətlərin və sərvətə sahib olmaq imtiyazlarının qarşılığı olaraq) hərbi çar məmurları tutur, mahalları və vilayətləri onlar idarə edirdilər. Vaxt keçir, dövrən dəyişir, qazax xalqı bu idarəetmə sisteminə uyğunlaşa bilmir, tarixin gedişatı ilə ayaqlaşmaqda çətinlik çəkir, beləliklə də, zamanədən geri qalırdı. XIX

əsrin sonlarına doğru qazax xalqı bir tərəfdən hələ öz milli bütövlüyünü təmin edə bilməmişdi, bu imkandan məhrum edilmişdi, digər tərəfdən də soy-tayfa bütövlüyünü itirməkdə idi, tayfalara bölünmüş eyni soylu insanlar arasında ədavət və kin toxumları səpilməkdə və cücərməkdə idi. İmperiyanın buyruğu ilə qazax torpaqlarını hissələrə ayıraraq Sibir, Orenburq, Həştərxan və Türkiyə quberniyalarına qatmışdılar. Məqsədu isə əvvəlcə Zaqafqaziya, sonra isə Prikaspiysk canişinliyinin tabeliyinə keçirmişdilər. Bununla da qazax xalqının tarixən formalaşmış özünəməxsus coğrafi və etnik bütövlüyü zədələnmiş, parçalanmaya məruz qalmışdı. Rusiya imperiyasının qazax xalqına qarşı həyata keçirdiyi amansız müstəmləkəçilik siyasətinin görünən tərəfi bundan ibarət idi. Məhz bu amansız müstəmləkəçilik siyasəti zəminində yerli xalqın tarixi dövlətçilik anlayışları və ənənələri aradan qaldırılır, qazax çöllərinin doğma sahiblərinin ən ilkin insan haqları əllərindən alınır. Müstəmləkəçilik siyasəti üçün torpaqları ələ keçirmək, xalqı alçalmaq azlıq edirdi, həmin siyasəti hazırlayıb yürüdənlər milli şüuru zədələmək və zəhərləmək, insanların dili, inancı, adət-ənənələri və əxlaqi dəyərləri ilə haqq-hesab aparmaq niyyətində idilər. Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti bir çox hallarda xalqın özü qədər qədim olan mənəvi dəyərlərə qarşı yönəldilirdi. Şüurlu şəkildə xalqda «nətamamlıq kompleks» deyilən psixologiya yaradılırdı, müxtəlif üsul və təsirlərlə öz varlığından və kimliyindən utanmaq, özünə yuxarıdan aşağı baxmaq əhval-ruhiyyəsi tərbiyə olunurdu. İnsanlarda öz köklərinə ikrah yaratmaq üçün ən çirkin yollardan istifadə edilir, əhali arasında doğma mədəniyyətin «aşağı ayarlı» mədəniyyət, yad mədəniyyətin isə üstün olduğu fikri, yad mədəniyyətə səcdə duyğusu formalaşdırılırdı.

XIX əsrdə qazaxlar arasında təhsilə və orduya yalnız «seçilmiş» insanlar cəlb edilirdi ki, bunun da arxasında yenə düşünülmüş və Rusiya imperiyasının təsir dairəsində olan müsəlman xalqlarına yönəldilmiş məkrli müstəmləkəçilik məqsədləri dayanırdı. Ruslaşdırma siyasətini daha da dərinləşdirmək, demografik tarazlığı pozmaq, özlərinə lazım olduqda isə xalqlar arasında münasibətləri gərginləşdirmək üçün qazax çölləri sürgünlərin məskəninə çevrilmişdi. «Yersiz gəldi, yerli qaç» zorakılığının tüğyan etdiyi bir şəraitdə yerli xalq ətrafda baş verən qatmaqarışıqlıqdan qurtulmaq üçün insan yaşamayan çöllərə doğru üz tuturdu. Məhsuldar ərazilər, gəlir verən torpaqlar hakimiyyət dairələrinin kənardan gətirib yerləşdirdiyi insanların ixtiyarına verilirdi. Qazax çöllərinə kənardan gəlib burada məskunlaşanlar üçün Rusiya dövləti tərəfindən hər cür şərait yaradılırdı. Dövlətin «əyalətləri inkişaf etdirmək» üçün ayırmış olduğu vəsaitlər də məhz kənardan gələnlərin məskunlaşdırılmasının stimullaşdırılmasına xərclənirdi. Qazax xalqının övladlarının hətta çar hökumətinin mənfəətləri və ucqarlardakı siyasətinin zərurətləri baxımından təhsilə və digər yeni həyat şəraitlərinə cəlb edilməsi də olduqca ədalətsiz şəkildə həyata keçirilirdi...

Məsələnin qəliz və paradoksəl tərəfi isə bunda idi ki, tarixi reallıqlara görə, Orta Asiya xalqları, o cümlədən qazax xalqı üçün siyasi baxımdan Rusiya imperiyası ilə birlikdə olmaq o dövr üçün, bəlkə də, ən əlverişli və qaçılmaz qismət idi. Bu xalqların milli dövlət yaratmaq imkanları zəif idi. Digər tərəfdən, başda Osmanlı imperiyası olmaqla müsəlman Şərqi həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan tənəzzülə doğru getməkdə idi, dünyanın üstündəki siyasi coğrafiya öz hüdudlarını dəyişdirirdi. Bu, bir tarixi reallıq idi və həmin vaxt qazax

xalqının və ya qazax xalqı ilə oxşar taleyi yaşayan hər hansı digər müsəlman xalqının Rusiya ilə müttəfiqliyi, Rusiyanın təsir dairəsinə daxil olması qarşıda duran yollar arasında «pislərin ən yaxşısı» sayıla bilərdi ki, açıq fikirli, xalqın gələcəyini düşünən ziyalıların bu məsələyə müsbət münasibəti həmin amillə izah oluna bilər. Rusiya imperiyası isə yaranmış tarixi şərtləri öz xeyrinə yönəltmək üçün mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə edirdi.

Qazax xalqı təhsildən kənarda saxlanılırdı. Bu, yeni zamanə üçün yeni problem yaratmaqda idi. Artıq XIX əsrin sonlarına doğru xalqlar arasında «zindəganlıq cəngi» (H. Zərdabi) – öz mənəvi və fiziki varlığını gələcəyə daha keyfiyyətlə apara bilmək uğrunda ictimai-siyasi və mədəni cəbhələrdə bir savaş meydanı açılmaqda idi. Eyni ictimai-siyasi və mədəni reallıq həmin vaxt paralel olaraq Azərbaycanda da özünü göstərməkdə idi. Həsən bəy Zərdabinin yazdığı kimi: *«Bizim zamanəmiz dəyişilib, biz elm sahiblərinə rast gəlmişik. Bizim ilə zindəganlıq cəngi edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən görə biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalib olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət və xoşgüzaranlıq onların əlinə gedəcəkdir və bizlər mürur ilə zindəganlıq cəngində məğlub olub tələf olacayıq».* (7)

Rusiya imperiyasının Orta Asiyada və Qazaxıstanda apardığı «zindəganlıq cəngi» - həyat savaşы Azərbaycanla müqayisədə daha sərt, daha məkrli və amansız idi. XX əsrin əvvəllərində rus məktəbində təhsil alan şagirdlər içində qazaxların nisbəti cəmi heç bir faiz də təşkil etmirdi. Təhsilə cəlb olunmuş insanların da, demək olar ki, hamısı təhsillərini ya öz hesablarına, ya da yerli imkan sahiblərinin vəsaitləri hesabına almışdılar. İmperiya nəyin

bahasına olursa-olsun yerli xalqı qazax çöllərinə gətirdiyi yeni hayat üstünlüklərindən uzaqda saxlamağa çalışırdı.

Etiraf etmək lazımdır ki, bu siyasət öz işini görmüş, acı bəhrəsini vermişdi. Xüsusilə müsəlman xalqları arasında ictimai və mədəni gerilik daha da dərinləşərək ictimai və mədəni həyatda böyük təzadlar yaratmışdı. Bu təzadlar müsəlman və xristian mədəniyyətlərinin müqayisəsində daha bariz şəkildə görünməkdə idi. Siyasi cəhətdən Rusiya imperiyasına bağlı olan müsəlman xalqları bir tərəfdən öz tarixi köklərindən uzaqlaşdırılır, digər tərəfdənsə milli-etnik və dini ayrışdırılıya məruz qalırdı. Çox maraqlı bir faktı yada salmağa dəyər ki, hələ XIX əsrdə mükəmməl elmi mərkəzlərə malik Rusiya imperiyasında müsəlman xalqlarına qondarma adlar verərək öz-kimliyindən uzaqlaşdırma siyasəti bir sistem təşkil edirdi. Məsələn, Azərbaycan türkləri Rusiya tərəfindən «qafqaz tatarları» adlandırıldığı kimi, Orta Asiya türklərinə də qondarma adlar verilmişdi. Qazaxlar «qırğız-qazax» və «qırğız-qaysaq», qırğızlar isə «qara qırğızlar» adlandırılırdı. Bu, əslində, milli kimliyin və insanların milli həsiyyətinin göz ardına vurulması idi...

Kütlə, xalqın çoxluğu bu nataraz durumla barışdığı halda, xalqın daxilindən gələn yenilməz bir qüvvə xalqı öz varlığını və dəyərlərini yaşatmağa çağırırdı. Bütün varlığın həyatını işıq və təmiz hava təmin etdiyi kimi, xalqın varlığının davam etdirilməsi üçün ona işıq və hava təmin edən (edəcək) şəxsiyyətlər yetişirdi. Xalq nə qədər məhrumiyyətlərə və əzablara düçar olsa belə, nə qədər alçaldılmaya, təhqirə və təzyiqlərə məruz qalsa belə, xalqın içindən çıxan, torpağın sinəsindən göyərən qüvvələr ümidlə yaşayırdılar. Xalqın gələcəyinin daha aydın və daha işıqlı olması ümidi ilə. Xalqın özünün yetişdirdiyi ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin onun ümumi maraqlarını qorumağa can atması, təhsilə və biliklərə

vişələnmək həvəsi milli varlığın yaşadılması üçün «tarixin sifarişi» kimi təzahür edirdi. Görünür, ən çətin dövrlərdə tarix elə insanlara meydan verir ki, onlar işıqlı əməlləri ilə həm də tarixin özünü yaratmış və yaşatmış olurlar.

XIX əsrin sonlarında qazax xalqı arasından Abay kimi bir şəxsiyyətin araya-ərsəyə gəlməsinə, tarix səhnəsinə çıxmasına da sadəcə xoş bir təsadüf kimi, Allahın hədiyyə etdiyi xoşbəxt «şans» kimi baxmaq, yəqin ki, düzgün olmaz. Abayın tarix səhnəsinə gəlməsini qazax xalqının yaşamaq və özünü gələcəyə daha keyfiyyətlə daşımaq potensialının bir ifadəsi kimi qiymətləndirmək daha məqsədəuyğun və yerində olardı. Müstəmləkəçilik zülmünün tüğyan etdiyi bir ölkədə və şəraitdə milli ruhu oyadıb daha da yüksəklərə qaldırmaq, xalqda öz dəyərlərinə, ən əsası isə öz mənəvi gücünə, gələcəkdə daha yaxşı yaşamaq qüdrətinə inam oyatmaq xalqın bir övladı kimi Abayın üzərinə düşən böyük bir tarixi təyinat oldu.

Müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair və ictimai xadim Oljas Süleymenov müsahibələrinin birində dedi ki: *«Əsl şair xalqın qurtuluşu, həyatını qoruyub saxlaya bilməsi üçün nə lazım olduğunu, eləcə də xalqa nələrin zərər verə biləcəyini hiss etməlidir. Bizdə Abay belə bir şair olmuşdur»*. (73)

Öz xalqının xilaskar övladı olan Abay xalqı irəli aparmaq üçün yollar axtarırdı və axtırdağı qurtuluş yolunun yeni dünya şərtlərinin düzgün dərk olunmasından, maarifdən, mədəniyyətdən, qabağa gedən millətlərin və cəmiyyətlərin təcrübəsini öyrənməkdən keçdiyini görürdü. Öz böyük müasiri olan Mirzə Ələkbər Sabir kimi Abay da «bizi dindirən əsrlər» - zamanə ilə zamanənin öz dilində danışmağı ən doğru istiqamət və çıxış yolu hesab edirdi. Abay yaxşı bilirdi ki, onun zamanəsində Rusiya imperiyası ilə döyüşə çıxmağın qazax xalqı üçün heç bir əhəmiyyəti və perspektivi olmayacaq. Ona görə də Rusiya

imperiyasından öz haqlarını ala bilmək üçün xalq ilk öncə öz hüquqlarını dərindən bilməli, taixin gedişatından baş açmağı bacarmalı idi.

Abay zamanının bütün mürəkkəbliklərini və ziddiyyətlərini öz taleyində yaşamış, öz tərcümeyi-halından keçirmiş bir şəxsiyyətdir. Onun atası Kunanbay böyük nüfuz sahibi idi, istər yerli əhali arasında, istərsə də çar məmurlarının yanında sözü ötürdü. Kunanbay həm keçmiş zamanın – itirilən dəyərlərin yerini gözəl bilir, həm də yeni zamanın gerçəkliklərinə düzgün qiymət verməyi bacarırdı. Yolu qazax çöllərindən keçmiş Avropa səyyah-larından biri onu müdrikliyinə, iti zəkasına və hazır-cavablığına görə «çöllərin Siseronu» adlandırmışdı. Zamanın gerçəkliklərini aydın dərk etməyi bacaran Kunanbay öz kiçik oğlunu mədrəsə təhsili ilə yanaşı, rus məktəbində oxudanda da nə etdiyi yaxşı bilirdi: oğlunun gələcəkdə daha fəal mövqeyi olan, xalqın taleyinə təsir göstərə bilmək imkanına malik bir vətəndaş kimi yetişməsi üçün onun rus məktəbinə getməsinə mane olmamışdı. Bu isə yeni dövrün ziyalıları olducaq Abayın taleyində iz salmış ibrətamiz və rəmzi bir başlanğıc demək idi: onun qarşısında qazax çöllərində iki mədəniyyəti bir araya gətirmək vəzifəsi dururdu. Daha doğrusu, elə bir başlanğıc yaratmaq ki, həm Şərq mədəniyyətinin dəyərlərini ehtiva etsin, həm də Qərb mədəniyyəti ilə ünsiyyət yaradıb, Qərblə bir sırada irəliləyə bilsin. (Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzi mənbələrdə Abayın rus məktəbində təhsil almasını şairin kiçik yaşlarından mədrəsə təhsil sistemində etiraz edərək yeni məktəbə böyük rəğbəti ilə izah etmək mülahizəsi də mövcuddur. Hətta şairin rus məktəbinə öz atasından izinsiz, onun iradəsinin ziddinə olaraq getməsi də qeyd olunur. Ancaq son vaxtlar Qazaxıstanda Abayın tanınması istiqamətində yaranmış elmi-kütləvi əsərlərdə, yazıcının yeni tərtib edilmiş

tərcümeyi-halında Abayın öz atası Kunanbayın tövsiyəsi ilə mədrəsə təhsili ilə yanaşı, rus təhsili də alması qeyd olunur: rus təhsili almaq insanlara cəmiyyətdə daha yüksək mövqe və vəzifə tutmağa imkan yaradırdı.)

Abay şəxsiyyətinin və irsinin dünyaya tanınmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş, böyük yazıçı və alim Muxtar Auezov Abay yaradıcılığının qaynaqlarından bəhs edərkən yazmışdır: «Müdrək şairin yaradıcılığını üç böyük mənbə öz şirəsi ilə qidalandırır:

Bunlardan biri xalqın özü tərəfindən yaradılmış, keçmişin yazılı və şifahi abidələrində həkk olunmuş qədim qazax xalq mədəniyyətidir. Öz doğma xalqının poetik irsi ilə dərin və sıx ünsiyyət prosesində Abay bu xəzinədən ən yaxşı və ən qiymətli şeylərdən bəhrələnə, öz poeziyasını zənginləşdirə bilmişdir. Digər qaynaq şərq mədəniyyətinin: tacik, Azərbaycan, özbək klassik poeziyasının ən yaxşı nümunələridir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müşahidə etdiyimiz qonşu xalqların mədəniyyətinə bu müraciət, sübhəsiz, qazax mədəniyyəti üçün müsbət hadisə idi. Üçüncü mənbə rus mədəniyyəti və onun vasitəsilə dünya mədəniyyətidir. Abayın zamanəsi üçün bu qaynağa – əsas etibarilə Abaya qədər qazax xalqına məlum olma-yan böyük rus klassiklərinin irsinə müraciət olunmasının özü böyük müttərəqqi əhəmiyyətə malik faktdır. Bu, qazax mədəniyyətini irəliyə doğru apardı və onun gələcək çiçəklənməsinin rəhni oldu». (36, 14)

Əlbəttə, bəzi məqamlarda Muxtar Auezovun fikirlərini də qeyd-şərtsiz qəbul etmək çətindir. Birincisi, Abay yaradıcılığının qaynaqlarından danışarkən Azərbaycan və özbək xalqlarının «qonşu xalqlar» faktorunu kimi qələmə verilməsi sovet ideoloji tələblərinin yaratmış olduğu ehtiyatlılıqdan, «daxili senzuradan» irəli gəlirdi. Əslində, XIX əsrə qədərki qazax ədəbiyyatının tarixinə

türk-müsəlman mədəniyyətinin ümumi kontekstindən kənarda ayrıca, müstəsna hadisə kimi baxmaq özünü doğrultmur: qazax ədəbiyyatının və ədəbi dilinin tarixi digər türk xalqları ədəbiyyatının tarixi ilə vahid kontekstdə götürülsə, daha səmərəli elmi nəticə əldə etmək mümkün olar. Dillərdə və ədəbiyyatlarda «milliləşmə» (müasir Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında «məhəlliləşmə» terminindən də istifadə edilir) tarixi ardıcılıq baxımından sonrakı proses olmuşdur. Açıq demək lazımdır ki, qazax ədəbiyyatının tarixi qaynaqlardan bəhs edərkən özbək və ya Azərbaycan ədəbiyyatının «təsir» anlayışına «qonşuluq» faktoru kimi baxılması elmi cəhətdən birtərəfli görünür. Ancaq bu fikir tamamilə doğrudur ki, Abayın yaradıcılığının formalaşmasında, mövzu və məzmun cəhətdən dolğunlaşmasında müsəlman və türk mədəniyyətlərinin ümumi, ortaq qaynaqları mühüm rol oynamışdır.

Tarix köhnə ilə yeninin daimi mübarizə meydanıdır. Bu meydanda bəzən köhnənin mövqeyi güclü olur, yeni müdafiə olunmağa ehtiyac duyur. Bəzən də yeni köhnəyə qarşı güclü və amansız olur, köhnəni müdafiə etmək zərurəti yaranır. Köhnənin və yeninin yerini yaxşı anlayın Abay köhnə ilə yeninin amansız savaşı gedən tarixi prosesin təlatümlü burulğanlarına baş vurmali oldu, öz xalqı üçün səciyyəvi olan tayfa ənənələri və müstəmləkəçiliyin mütləqiyyət rejimi arasında bir tarazlıq yaratmağa say göstərdi, alçaldılan insanların, xalq kütlələrinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq xəyalları ilə yaşadı. Abay cəmiyyəti siyasi çevrilişlərə səsləyən inqilabçı deyildi, söz və məfkurə adamı idi. Elə buna görə də öz mübarizəsinin ən səmərəli bir üsulu kimi yaradıcılığı seçmişdi və ömrünün son iyirmi ilini bədii yaradıcılığa, xalqı maarifləndirmə fəaliyyətlərinə həsr etmişdi.

Abay öz zamanəsinə qədər əsasən «aldı görək nə dedi» üsulu ilə bədahətən yaranan qazax şeirini folklor səviyyəsindən realist yazılı ədəbiyyat səviyyəsinə qaldıra bilmişdir. O, poeziyaya dərin sosial və fəlsəfi məzmun gətirmişdir. Bədii söz sənətinin mövzunu, həyata müdaxilə imkanlarını genişləndirmiş, özünəməxsus tarixə və ənənələrə malik qazax bədii düşüncəsini həm Şərq ədəbiyyatının, həm də rus ədəbiyyatının ənənələrindən gələn yeni-yeni formalarla, rəngarəng janrlarla zənginləşdirmişdir. Məhz onun yaradıcılıq dühası sayəsində ədəbiyyat zamanın yolayırıcında böyük sarsıntı keçirən bir millətin tarixinin həqiqi aynasına və tərcümanına çevrilmişdir. Millət bu aynada düzü düz, ayrını ayrı görmüşdür.

Abay, eyni zamanda, müasir yazılı qazax ədəbi dilinin yaradıcısı hesab edilir. (42, 100)

Bu gün Abayın irsi qazax xalqının mənəvi sərvəti hesab olunur və xalq bu sərvəti yüksək qiymətləndirir, onunla qürur duyur...

Abay qazax xalqının mənəvi varlığına yeni keyfiyyət gətirməyə müvəffəq olmuş şəxsiyyətdir. Ucsuz-bucaqsız qazax çöllərinin üzərində dolaşan türk ruhunun sərbəstliyi və daim daxili azadlığa can atması, Şərq mədəni irsinin zərifliyi, incə ahəngi, həssaslığı onun poeziyasında Qərb və rus ədəbiyyatındakı dərin intellektuallıqla və rasionallıqla çulğalaşmışdır. Qazax ədəbiyyatı tarixində Abayın timsalında şeir yeni keyfiyyət qazanmışdı: zamanə ilə döş-döşə gələrək, həyatın real gedişatını dəyişmək idealını öz çiynlərinə götürmüşdü...

Birinci fəsil

ÖMÜR VƏ YARADICILIQ YOLU

1. Mühiti və zamanəsi

Abay Kunanbayev 1845-ci il avqust ayının 10-da Qazaxıstanın indiki Semipalatinsk vilayətində anadan olmuşdur. Onun doğulduğu yer Şinqıstau (Çingiz dağları) dağlarının ətəklərində, Kaskabulak çayının mənbəyində yerləşir. Valideynləri adını İbrahim qoymuşdular. İbrahim kiçik yaşlarında öz sevimli nənəsi Zərə xanımdan tərbiyə almışdı. Nənə istekli nəvəsini əzizləmək üçün «Abay» adlandırdı (Bəzi mənbələrdə bu əzizləyici adın ona anası Uljan tərəfindən verildiyi də qeyd edilir). Qazax dilində «diqqətli, ehtiyatlı, əziz» kimi mənaları olan bu söz sonradan böyük şairin təxəllüsünə çevrildi, o əvvəlcə elində-obasında, doğma xalqı arasında, sonra isə bütün dünyada bu adla tanındı...

Abay tanınmış və varlı bəy nəslindən çıxmışdır. Şairin ulu babası İrqızbay Tobıktı tayfasının batırı və bəyi olmuşdur. «Batır» sözü qazax dilində pəhləvan mənası daşımaqla həm insanın fərdi şücaətini, mərdliyini və cəsurluğunu ifadə edir, həm də döyüşlərdə iştirak edib ad qazandığını bildirir, yəni cəngavər, qəhrəman mənasına gəlir. İrqızbay Kerey tayfasından olan adlı-sanlı Janibek batırın qohumu idi. Janibek batır cunqar qoşunları ilə döyüşlər zamanı göstərdiyi şücaətə görə qazaxların qəhrəmanı Ablay xanın xeyir-duasını almışdı.

Elə buradaca qısa arayış olaraq qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Cunqariya xanlığı XVII-XVIII əsrlərdə bir tərəfdən Balxaş gölü, bir tərəfdən Tyanşan dağları, bir

tərəfdən də İrtiş çayının yaxaları ilə əhatə olunan oyrat-kalmık dövləti olmuşdur və həmin dövlətlə qazaxlar arasında qanlı münaqişələr uzun müddət davam etmişdir. Abılay xan (1711-1781-ci illərdə yaşamışdır, tarixi mənbələrdə adı Abulay, Ablay, Əbulmənsur Ablay xan kimi keçir) cunqarlar ilə döyüşlərdə xalqın hərbi liderinə çevrilərək böyük nüfuz qazanmışdı.

Abayın babası Oskembay İrqızbayın oğlu idi və ona da bəy rütbəsi verilmişdi. Tayfanın başçısı Kenqribay qocalanda öz yerində Oskembayı görürdü və ona idarəetmə işlərini öyrədirdi. Oskembayın oğlu, Abayın atası Kunanbay 1804-cü ildə anadan olmuşdu və dövrünün uzaqgörən ayıq şəxsiyyətlərindən biri kimi tanınmışdı. Abayın xarakterinin formalaşmasında, boyabaşa çatıb bir şəxsiyyət kimi yetişməsində, yüksək insani keyfiyyətlər qazanmasında onun çox böyük rolu olmuşdu. Abayın həyat və yaradıcılığı, müəyyən mənada, Kunanbayın əvvəlcədən düşünərək müəyyənləşdirdiyi istiqamətdə formalaşmışdı, Abay atasının qoymuş olduğu yoldan keçərək məqsədinə doğru irəliləmişdi.

Mənbələrin yazdığına görə, Abayın anası Uljan səmimi və müdrik bir qadın olmuşdur. O, varlı-hallı Şanşar nəslindən idi, bu nəsil qarəkəsək tayfasından gəlirdi. Şanşar nəslinin övladları öz hazırcavablıqları ilə məşhur idilər. Uljanın ulu babası Bertis bəy idi. Bir çox xalqlardan (məsələn, Azərbaycan xalqından) fərqli olaraq qazaxlarda bəylik irsi səciyyə daşıyırdı, insanlar bu adı öz fərdi keyfiyyətlərinə görə qazanırdılar.

Uljanın atasının Kontay və Tontay adlarında iki qardaşı vardı. Onlar el arasında zarafatları ilə məşhur idilər. Belə bir mühitdə böyüyən Uljan da hazırcavablıqda qardaşlarından geri qalmırdı. Qazax tədqiqatçılarının mülahizələrinə əsasən, Abayın hazırcavablığı, ətrafdakı

çatışmazlıqlara mənalı gülüşlə zamanında və yerində reaksiya verə bilmək bacarığı ona ana xəttindən gəlirdi.

Yaşının erkən çağlarında Abayı söz sənətinə və biliklərə ciddi şəkildə istiqamətləndirən isə nənəsi Zərə olmuşdu. Xalq söz sənətinin dərin bilicisi olan bu qadın öz nəvəsində müəllimlərə böyük rəğbət oyatmağa müvəffəq olmuşdu. Abay uşaqlıqda öz nənəsini çox istəyir, ondan aralana bilmir, bu sinədəftər qadına çoxlu dastanlar, rəvayətlər söylədirdi. Nəvəsinin şıltağı ilə oynamağa hazır olan, bundan ayrıca zövq alan səbirli və müdrik nənə böyük hövsələ ilə nəvəsinə şifahi xalq yaradıcılığının ən gözəl nümunələrini çatdırır, beləliklə, kiçik Abayın zehində bədii sözə məhəbbət toxumları səpməyə müvəffəq olurdu. Mənbələrdə göstərildiyi kimi, Zərənin gözəl nağıl söyləmək qabiliyyəti olmuşdur, o, danışdığı əhvalatları, tarixi hadisələri kiçik müsahibinə çox cazibəli şəkildə çatdırır, onu dərindən maraqlandırma bilirmiş.

Anası Uljan da ev işləri ilə yanaşı, Abaya böyük diqqət ayırırdı. Uljan xalq arasında şifahi şəkildə yayılıb yaşayan çoxlu şeirləri, qədim dastanları və akınların ayıtlarını – deyişmələrini əzbərdən bilirmiş. Gözünü dünya-ya açanda başının üstündə gördüyü bu iki insanın təsiri və tərbiyəsi ilə lap kiçik yaşlarından Abayda bədii sözə xüsu-si maraq oyanır, sözün sehri onu öz cazibə dairəsinə salır. Abay böyüdükcə dünyaya bədii sözün əbədləşdirdiyi ulu dəyərlərin pəncərəsindən boylanır, xalqın yaddaşında yaşatdığı yüksək dəyərləri həyatda da görməyə can atır. Bu mənada, Abayın həyat məktəbindən əldə etmiş olduğu ilk mənəvi sərvət qazax xalqının bədii sözə hopdurduğu tarix olur. O öz tərbiyəsinin və düşüncələrinin qaynağını tarixi yaddaşdan süzülüb gələn xalq müdrikiyindən alır.

Məhz bu mövqedən yanaşaraq deyə bilərik ki, Abay qazandığı bilikləri sistemli mədrəsə və dünyəvi məktəb təhsili ilə yanaşı, həm də həyatın özündən, həyatın yetişdirdiyi insanlardan almışdır. Yeniyetməlik yaşlarında Abay natiqlik sənətinə meyl salır, xalqdan gələn adət-ənənələri dərindən öyrənməyə çalışır, ayrı-ayrı insanlar və tayfalar arasında mövcud olan mürəkkəb, mübahisəli məsələlərin ədalətli həllini tapan xalq müdriklərinin örnəklərini mənimsəyirdi. Köçəri qazaxlar arasında söz sənəti, natiqlik qabiliyyəti həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Xalq arasından çıxmış dastançılar, sinədəftər natiq insanlar, şairlər Abayın yaradıcılığı üçün böyük mənəvi təməl yarıda bilmişdi. Gənc yaşlarından o, anlayırdı ki, həyatın bir çox həqiqətləri və müdrikiyi xalqın yaratmış olduğu dastanlarda, qəhrəmanlar haqqında rəvayətlərdə və nəğmələrdə daha zərif və mənalı şəkildə qorunur, zamandan-zamana ötürülür. Tarix dolandıqca, dövrən dəyişdikcə hər zamana uyğun olaraq bu qəhrəmanlar da xalqın yaddaşında yeni-yeni keyfiyyətlər qazanaraq, sanki, təzədən doğulurlar. Buna görə də onlar bütün zamanlar üçün müasir olurlar, hər zamanədə insanlara örnək olmağa qadir olurlar. Abay gəncliyində akınların və nağılçıların söhbətlərinə dərindən maraq göstərərək öz ruhunu xalq şeirinin zərifliyi və həssaslığı ilə tərbiyə edə bilmişdi. Abayın ilk əsərləri də xalq yaradıcılığı nümunələrinə nəzirə kimi araya-ərsəyə gəlmişdi.

Xalq arasından çıxmış istedadlı və müdrik adamlar tez-tez Abayın ailəsinin ocağı başına toplaşardılar. Onların arasında məşhur şair Dulat da var idi. O, Abaydakı şairlik vergisini ilk dəfə yüksək qiymətləndirən insanlardan biri olmuşdu və "Oğlum, sən də böyüyəcəksən, arzuların qanadlarında uçacaqsan. Bəlkə

də, buludlardan yüksəklərə ucalacaqsan. Qoy sənin ecazkar yuxuların çin olsun", - deyə gələcək şairə xeyridua vermişdi.

Abay özünün ilk yaradıcılıq nümunələrini toplayıb saxlamamışdır. Hətta yaradıcılığının ilk dövründə yazdığı əsərləri başqalarının adı ilə yaymağa üstünlük vermişdir. Bu, iki səbəblə bağlı ola bilərdi. Bir tərəfdən, şair mühitin təzyiqlərini nəzərə alaraq öz yaradıcılığını üzə çıxarmağa ürək eləməirdi. Prof. P.Xəlilov belə hesab edir ki, «yuxarı təbəqəyə mənsub olanların şairlik və akınlığı özünə peşə seçməsi nanəciblik, alçaqlıq sayılırdı. Bu pis nəzərdən çəkinən İbrahim şeirələrini açıq-aşkar meydana çıxara bilmirdi, onları dostlarının adı ilə yayırdı. Akın repertuarında mühüm yer tutan Abay nəğmələri Qazaxistanda yayılsa da, onların əsl müəllifini bilən yox idi». (5, 8)

Digər tərəfdənsə, Abayın yeniyetməlik çağlarında Qazaxistanda hələ çap və nəşr ənənəsi yox idi. Yaranan və yaşamağa qadir olan əsərlərin əksəriyyəti tezliklə dilağıza düşüb, «xalq ədəbiyyatına» çevrilirdi. Bəlkə, həm də buna görə şairin yaradıcılığının ilk dövrlərində yaratdığı bir çox əsərləri ələ gəlməmiş və ya müəllifinin adı üstündə olmamışdır. Həmin dövrdən bizə yalnız insanların yaddaşda əzbər saxladıkları əsərləri gəlib çatmışdır. Bəzi əsərlər isə molla Murseitın tərtib etdiyi əlyazma kitabına daxil edilmişdi. Deyilənə görə, Abay yazdıqlarını yenidən işləməz, bir dəfə qələmə aldığı sözü necə var, elə saxlayar, dəyişdirməzmiş. Onun özü də bir neçə dəfə etiraf etmişdir ki, əgər öz yaratdığı əsərlərin üzərində yenidən işləmiş olsaydı, onlara əl gəzdirsəydi, bu əsərlər daha mükəmməl çıxardılar. Buna baxmayaraq Abayın əsərləri yaradıldığı ilkin şəkildə də insan dühasının yüksək örnəkləri kimi diqqəti cəlb edir.

Abay öz ictimai kimliyini, xalqı üçün nə etməli olduğunu, tarixi təyinatını gənclik vaxtında dərk etmişdi. Buna görə də o, xalqın gələcəyi naminə, gələcək nəsillərin xoş iqbalə qovuşması eşqinə yaşayıb-yaratmalı olduğunun ciddi şəkildə fərqləndiyi idi.

Abay ilk şeirlərini yaxın dostu Kokbay Janatayulının adı ilə nəşr etdirmişdir. 1886-cı ildə Abayın aulu Bakanas çayının sahilində yerləşirdi. Uzun sürən sərt qışdan sonra el yaylağa qalxanda bir yandan təbiətin gözəlliyi, yerin-göyün rəngarəngliyi və ahəngi, torpağın çiçəklənməsi, o biri yandan da qəlbində olan coşqunluq, insanın içinin çiçəklənməsi Abayın qəlbinə yerindən oynadır. O, özünün ilk şah əsərlərindən birini – «Yay – günəşli zaman» adlı şeirini yazır. Bu əsər «Dala ualayadı» («Çöl diyarı») qəzetinin 1889-cu il 12-ci nömrəsində nəşr olunmuşdur. Əsərin insanlarda oyatdığı maraq və sevgi Abayın ürəyindən olur və bundan sonra o, əsərlərini öz imzası ilə yaymağa başlayır. Şeirlərinin ilk dəfə nəşr edilərək xalq arasında yayılması ilə Abay bədii sözün böyük və dəyişdirici gücünü daha aydın hiss edir, öz ömrünün qalan hissəsini tamamilə söz sənətinə həsr edir.

O, bir şair kimi öz görəcəyi xalqın ağır güzəranını dilə gətirib, göz yaşları tökmək kimi təsəvvür etmirdi. O, xalqa məhəbbətini xalqın içindəki vicdan və şərəf hissələrini oyatmaqda, insanlarda yurddaşlıq və vətəndaşlıq fəallığı yaratmaqda görürdü. Ona görə də Abay öz yaradıcılığı boyunca insanların zəkasını silkələyib oyatmağa səy göstərdi, öz həmvətənlərini dünyaya aqlın və zəkanın gözü ilə baxmağa səslədi.

Məhəbbət mövzusunda qələmə alınmış mənzum hekayələrə və dastanlara Abay yeni məzmun və çalar gətirdi. Ədibin «Masqut» («Маңғыт»), «Əzim haqqında nəğil» («Әзім әңгімесі») mənzum hekayələri şərq rəva-

yətlərinin ruhunda qələmə alınıb. İbrətamiz pritiça təsiri bağışlayan bu əsərlərdə Şərq nağıllarında olduğu kimi, Xeyir və Şər anlayışlarını təmsil edən sehri qüvvələrə yer verilib. Bununla belə, Abayın bu hekayələrdə qələmə aldığı əhvalatlara verdiyi məzmun onun maarifçilik görüşlərindən qaynaqlanır, o, xalqa doğru olan əhvalatlarda yeni zaman üçün aktual olan mətləbi ön plana çəkir. Bu hekayələrin qələmə alınmasında əsas məqsəd insanlara ibrət dərsi verməkdir. «İskəndər» («Ескендір») əsərinin süjetinə Şərqin böyük söz ustaları Firdovsinin, Nizami Gəncəvinin və Əlişir Nəvainin yaradıcılığında da rast gəlinir. Lakin bu üç mütəfəkkir şairin hər biri böyük sərkərdənin – Makedoniyalı İskəndərin tarixdəki yerinə öz mövqeyindən yanaşmışdı və onlar bəşəriyyətin böyük sərkərdə kimi tanıdığı İskəndərin qeyri-adi xarakterini yaratmağa çalışmışdılar. Təbii ki, Abayın tarixi mövzuya münasibəti sələflərinin münasibətindən müəyyən dərəcədə fərqlənirdi: Abay tarixin içində öz zamanəsinin insanlarını və həyat həqiqətlərini göstərməyə üstünlük verir, bir maarifçi kimi insanların əxlaqına təsir göstərməyə çalışırdı.

Abay bədii ədəbiyyatın yaradıcısı olmaqla yanaşı, həm də ədəbiyyat sahəsində böyük təşkilatçılıq fəaliyyəti göstərdi. Abayın yaşadığı aul şairin söyləri nəticəsində qazax mədəniyyətinin mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Abay burada xüsusən yeni fikirli gəncləri öz ətrafına toplayır, onların arasında maarifi, mədəniyyəti, incəsənəti və yeni ideyaları təbliğ edirdi. Bu yığıncaqlarda şair gəncliyin maarif və mədəniyyətlə canlı təması və ünsiyyətini təmin etməyə müvəffəq olurdu. Onun ətrafına toplaşan gənclər bədii sözün həqiqi qüdrətini hiss edirdilər. Abayın həmin yığıncaqlarını onun yaxın çevrəsi - övladları və qohumları səmimi şəkildə dəstəkləyir, onunla həmrəylik nümayiş etdirir, ona arxa dururdular.

Bu yığıncaqları XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda çox geniş yayılmış əbədi məclislərlə müqayisə etmək mümkündür. Aydınlıq üçün deməliyə ki, Azərbaycanda təşkil edilən ədəbi məclislərdə yalnız şairlər bir yerdə toplaşmırdılar, musiqiçilər, rəssamlar, ictimai xadimlər və hətta Şərqə maraq göstərən xarici səyyahlar da bu yığıncaqlarda bir araya gəlirdilər.

Abayın təşkil etdiyi yığıncaqlar da zamanənin görkəmli sənətkarları olan Muxamedjan, Almaqambet, Muka kimi istedadlı insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq, fikir və düşüncə mübadiləsi etmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. Görüşlər əsl poeziya və sənət məclisinə çevrilir, insanların arasında böyük maraq, sevgi və ən mühümü, qarşılıqlı anlaşma yaradırdı.

Abay xalq arasından çıxmış Birjan Sal, Akan Seri, Jayau Musa, Tattimbet kimi bəstəkarlarla dostluq edirdi. Abayın sevdiyi, tərənnüm etdiyi mədəniyyət hadisələrindən biri həmin məclislərdə səslənən nəğmələr idi. Bəlkə də, musiqiçilərlə bu ünsiyyətin, dostluğun, birbaşa təmasların nəticəsidir ki, Abayın yaradıcılığında musiqiyə, nəğməyə xüsusi yer ayrılmışdır. Bədii sözü nəğmə ilə deməyə üstünlük verən bir xalqın övladı olmuş Abay söz ilə musiqinin birliyinə çox böyük qiymət verirdi, bunun insanların mənafeəsinə əhəmiyyətli bir təsir vasitəsi olduğuna inanırdı.

Nəğmə söz düzüümü, nəğmə cəvahir,
Nəğmədir dünyada ən qəribə sirr.
Nəğmə ürəklərdən qopdusa, mütlaq,
Bu dünya durduqca səslənəcəkdir... (5,48)

(Tərcümə edən Rəfiq Zəka Xəndan)

Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, bu şeir yazılmazdan bir qədər əvvəl Azərbaycanda, Şamaxıda təşkil olunmuş

«Beytüs-Səfa» ədəbi məclisi də öz ətrafına şair və ədəbiyyatçılarla yanaşı, musiqiçiləri, rəssamları, ictimai xadimləri toplayırdı. «Beytüs-səfa» ədəbi məclisinin yığıncaqlarında da söz ilə musiqi, xüsusilə də qəzəl janrı ilə muğam sənəti üzvi şəkildə birləşərək yeni keyfiyyətlər qazanırdı. Muğam ifaçılığının Şirvan məktəbi formalaşmışdı. Həmin ədəbi məclisin aparıcı şəxsiyyəti olan S.Ə.Şirvaninin musiqinin ecazkar qüdrəti barədə yazdığı məşhur müxəmməs Şirvandan uzaqlarda da sevilə-sevilə oxunur, insanlara musiqinin ilahi mahiyyətini, «hər pərdədə gizli olan yüz sirri» dərk etməkdə yardımçı olurdu:

Guş qıl, ey ki, bilirsen özüvi vaqifi-kar,
Agəh ol gör ki, nədir naleyi-ney, nəgmeyi-tar,
Nədir ol xüşk olan çübdə bu naleyi-zar—
Ki, sədasından onun qarət olur səbrü qərar,
Açma sən pərdəni, hər pərdədə var yüz əsrar... (8, 386)

Abayın yaşadığı mühit Azərbaycanla müqayisədə türk musiqi mədəniyyətinin qədim qaynaqlarını daha təmiz şəkildə mühafizə edirdi. Bütün Şərqdə və İslam dünyasında geniş yayılmış muğam Azərbaycanda xüsusilə də XIX əsrdə yeni keyfiyyətlər qazandığı halda, Abayın yaşadığı mühitdə musiqi daha daha çox milli-etnik qaynaqlara – «təmiz» türk mədəniyyəti ənənələrinə, akın-ozan sənətinə əsaslanırdı.

Təəssüflə demək lazımdır ki, Abayın bəstələdiyi mahnıların əksəriyyəti qorunub saxlanılmadığına görə itib-batmış, günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Abayın bir neçə nəğməsi isə bu gün xalq yaradıcılığı nümunələri kimi qəbul edilərək qazax xalqı tərəfindən sevilir. Abay

dünyanın gözəlliklərinin söz və musiqinin birgə ahəngi ilə daha sərrast və təsirli ifadə olunduğuna əmin idi.

Abayın musiqi qabiliyyəti onun övladlarına da sirayət eləmişdi. Onlar mahnıları sevir, musiqi alətlərində ifa etməyə səy göstərirdilər.

Abayın sağlığında onun ətrafında yaranmış şeir-sənət məktəbinin nümayəndələri şairin oğulları Akılbay, Abdirahman, Maqavya, böyük qardaşının oğlu Kудайберді (Şakarim), dostları və şagirdləri Kokbay Janatayulı, Arip Tanırberqenov, Əsət Naymambetov və başqaları idi.

Abayın böyük oğlu Akılbay (1861-1904) atasından aralıda, babasının yanında böyüdüüyü üçün müasir təhsil ala bilməmişdi, onun rus məktəbinə getmək imkanı olmamışdı. Lakin Abayın öz evində təşkil etdiyi poetik məclislərin təsiri altında Akılbayın şairlik istedadı bəhrə verməyə başlamışdı. O, şeirlər və poemalar yazırdı. Əsərlərindən əlimizdə qalan parçalara əsaslanaraq belə mülahizə irəli sürmək mümkündür ki, Akılbayın xeyallarını qazax çöllərindən uzaqlarda mövcud olan dünya – uzaq coğrafiyalarda yaşayan insanlar daha artıq cəlb etmişdir. Onun poemalarından biri «Zulus» adlanırdı. Gənc şair bu əsərində Afrikada baş verən maraqlı macəraları qələmə almağa cəhd etmişdi. «Dağıstan» poemasında isə narahat tarixini yaşayan, Rusiya imperiyasına qarşı uzun zaman azadlıq və din savaşı aparan Qafqaz həyatına geniş yer verilmişdi.

Kiçik qardaşı Maqavya evləndə Akılbaydan ona bir mahnı qoşmasını xahiş etmişdi. Akılbay qardaşının xahişini dərhal yerinə yetirmişdi və qazax xalqı arasında dillər əzbəri olan «Akılbayın nəğməsi» belə yaranmışdı.

Akılbay atasından sonra çox yaşamadı, 1904-cü ildə Abayın ölümünün qırxıncı günü Akılbay da həyatla vidalaşdı. (Qeyd: 1904-cü il Abayın ailəsi üçün sözün

həqiqi mənasında əsl fəlakət ili olmuşdur. Şairin ocağında qırx gündən bir, üç dəfə dalbadal yas düşmüşdür. Abay sevimli oğlu Maqavyanın ölümünün 40-cı günündə, Akılбай isə Abayın ölümünün 40-cı günündə dünyasını dəyişmişdir.)

Abay sevimli oğlu Abdirahmanın gələcəyinə daha böyük ümidlər bəsləyirdi. O, həm Abdirahmanı, həm də kiçik oğlu Maqavyanı rus məktəbinə qoymuşdu. Övladlarını sadəcə məmur kimi deyil, həqiqi savad və bilik sahibi kimi görmək arzusunda idi. Abdirahman əvvəlcə Tümen şəhərində «Реальное училище» adlanan məktəbi bitirmiş, sonra isə Sankt-Peterburqdakı Mixaylovski artilleriya məktəbinə daxil olmuşdu. Lakin səhhətinə görə o, hərbi akademiya da axıradək təhsil ala bilməmişdi. Vərəm xəstəliyinə tutulmuş və 27 yaşında Verlom şəhərində (indiki Almatı) vəfat etmişdi. Övlad itkisi Abayı sarsıtmışdı. Oğlu vaxsız öləndə ona elə gəlirdi ki, bütün arzuları və ümidləri puça çıxıb...

Abay oğlunun xatirəsinə doqquz şeir - ağı həsr eləmişdir. Həmin şeirlərdən birində oxuyuruq:

İyirmi yeddi yaşında
Ağıllı Abdirahmanın söndü...

Qafqazda və Kırmda olmuşdu,
Sibiri, Türküstanı gəzmışdi.
Gördükləri ağına hopmuşdu,
Öyrənib bilməyə həris idi...

Ağılı və cəsarəti ilə,
Taleyin hökmünü qəbul elədi.
Ölümün önündə gözünü döymədi
Ölümün gözünə dik baxdı. (32, 117-118)

(Sətri tərsümə)

Abayın ikinci arvadından dünyaya gəlmiş oğlu Maqavya Kunanbayulı (1870-1904) da qısa ömür sürdü. Onun da parlaq poetik istedadı vardı. Abay onu əvvəlcə kənddəki müsəlman məktəbində (mədrəsədə) oxutmuş, sonra isə Semipalatinskdəki şəhər rus məktəbinə qoymuşdu. Burada üç il təhsil alandan sonra Abdirahman kimi Maqavya da xəstələndi. O, şəhər məktəbindəki təhsilini yarımçıq qoyub, kəndə qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Bundan sonra daim atasının yanında oldu və həm tərbiyəsini, həm də təhsilini atasından aldı.

Atasının bədii yaradıcılığını dərinləndirən dərək edərək yüksək qiymətləndirən və ürəkdən sevən Maqavya özü də poeziya ilə maraqlanırdı. Atasının tövsiyəsi ilə «Enlik-Keбек» və «Abılay» poemalarını yazmışdı. Onun həcminə görə ən iri və məzmunca mükəmməl əsəri isə «Medqat və Qasım» adlı poeması olmuşdur. Bu əsərdə müəllif qazax çöllərindən uzaqlardakı diyarlardan bəhs edir, uzaq ellərin qəhrəmanlarından söz açırdı...

Maqavya ömrünün sonlarında qazax xalqı arasında ədalətli bir məhkəmə hakimi kimi məşhurlaşmışdı, onun adı hər yerdə haqqın və ədalətin təminatçısı kimi çəkilirdi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, o, öz nəslə üçün nəhs 1904-cü ildə, adının və şəxsiyyətinin yenidən parlamağa başladığı bir zamanda dünya ilə vidalaşdı.

Abay üçün oğullarının itkisi ağır yara oldu – taleyini xalqının gəncliyinin maariflənməsinə həsr edən şair öz doğma övladlarından da parlaq gələcək gözləyirdi. Taleyin amansız zərbəsinə dözə bilməyən həssas qəlbli şair kiçik oğlu Maqavyanın ölümündən qırx gün sonra, altmış yaşının astanasında vəfat etdi.

O vaxt müstəmləkəçi Rusiya imperiyasının dövlət siyasəti yerli xalqları əzməyə, istismar etməyə

yönəldilmişdi, məqsəd müstəmləkələri qaranlıqda saxlamaq, cahillik içində boğmaq idi. Abayın şeirləri isə zülmət içində nur kimi parlayır, xalqın taleyinə, gələcəyinə həyəcan dolu işıq tuturdu. O, öz xalqını maariflənməmiş, inkişaf etmiş, kəlləlikdən azad olmuş bir toplum kimi görməyi arzulayırdı. Bunun üçün, ilk növbədə, xalq özünü toparlamalı, mənəvi keyfiyyətlərini gücləndirməli, əsr və zamanə ilə ayaqlaşmalı idi... Ruhundakı xalq sevgisi, içində yaşadığı, üzvü olduğu cəmiyyətin taleyinə cavabdehlik duyğusu onu xalqın və müasirlərinin gözündə fərqli bir ucalığa yüksəltmişdir.

1913-cü ildə Əhməd Baytursinov onun barəsində yazmışdı: *«Qazaxların birinci şairi Abay Kunanbayevdir. Ruhunun böyüklüyünə görə nə özündən əvvəl, nə də özündən sonra qazax tarixi belə bir şair tanımamışdır»*. (67)

Abay haqqında qazaxlar arasında məşhur olan və tez-tez təkrarlanan bir ifadə də var: «O, yalnız öz atasının, öz xalqının övladı olmamışdır, həm də bütün bəşəriyyətin övladı olmuşdur».

2. İctimai fəaliyyəti

XIX əsrin ikinci yarısında Qazaxıstanda ictimai-siyasi proseslərə bir neçə tarixi amil ciddi şəkildə təsir göstərirdi. Birincisi, XIX əsrdə Rusiyanın öz daxilində siyasi proseslər mürəkkəb idi və bu proses davam edirdi, ölkənin vətəndaşları arasında təbəqələşmə, cəbhələşmə dərinləşirdi. Bu proseslər istər-istəməz həm birbaşa, həm də dolayı yollarla Rusiyanın müstəmləkələrinə doğru irəliləyirdi.

Məhz bu proseslər işığında baxsaq, görürük ki, XIX əsrdə Rusiya imperiyası Qazaxıstanın Semipalatinsk əyalətini sürgün yerinə çevirmişdi. Əsrin ikinci yarısından başlayıb uzun müddət davam edən sürgün köçləri (qeyd etmək lazımdır ki, bu köçlər sovet hakimiyyəti zamanında da davam etdirilmişdir) şəhərin və vilayətin ictimai-siyasi həyatında dərin izlər buraxmışdı. Siyasi çəkişmələr nəticəsində Rusiyadan sürgün edilmiş insanlar Semipalatinsk əyalətinin dərinədən öyrənilməsi üçün fəal iş aparır, mədəniyyət mərkəzləri, elmi təsisatlar yaratmağa çalışırdılar. Y.P.Mixaelis adlı siyasi sürgünlərdən biri daha fəal idi, o, maraqlı təşəbbüslər göstərirdi, öz inqilabi ideyalarına sürgün həyatında da dayaqqlar axtarırdı.

İkincisi, Rusiya imperiyası işğal və zəbt etdiyi digər ərazilər kimi, Qazaxıstanda da elmi araşdırma səciyyəsi daşıyan bir sıra qurumlar təsis edir, həmin qurumlar vasitəsilə yerli şəraiti, insanlar arasında mövcud olan mədəni və ictimai-siyasi təmayülləri öyrənib nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. Həmin tədqiqatlara yerli ziyalılar, xalq içindən çıxmış savadlı insanlar da cəlb olunurdu...

1878-ci ildə Rusiya imperiyası tərəfindən Semipalatinsk vilayət statistika komitəsi deyilən bir qurum yaradılmışdı. Bu qurumun ətrafına cəmiyyətin ən üst təbəqəsini təmsil edən intellektual ziyalı qüvvələri cəmləşmişdilər. Rəsmi statistika məlumatlarının toplanılmasından əlavə, komitə Semipalatinsk diyarının və ətraf əyalətlərin tarixi, coğrafi və iqtisadi xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə məşğul idi.

Hec şübhəsiz ki, Semipalatinskə sürgün edilmiş rus ziyalıları ilə ünsiyyət Abayın ictimai baxışlarında öz dərin təsirini buraxmış, şairin maarifçilik görüşlərinin formalaşmasında, ictimai düşüncəsinin təkmilləşməsində və yeni keyfiyyətlər qazanmasında mühüm rol oynamışdı. Abay Y.P.Mixaelislə daha yaxın ünsiyyət saxlayırdı, bu

yaxınlıq isə onda həm yeni ideyaların yaranmasına təkan verir, həm də tanışlıq və ünsiyyət dairəsinin genişlənməsinə şərait yaradırdı. Mixaelis onu N.İ.Dolqoplov, S.S.Qross, A.P.Leontyev kimi o vaxt Semipalatinskə sürgündə olan qabaqcıl düşüncəli insanlarla tanış etmişdi.

Məhz sürgün həyatı yaşayan qabaqcıl düşüncəli insanların söyləri ilə 1883-cü ildə Semipalatinskə diyarşünaslıq muzeyi yaradılmışdı ki, bu muzeyə həmin regiona aid etnoqrafik materiallar toplanılırdı. Muzeyin təşkil olunması, oradakı materialların sistemləşdirilməsi üçün xalqın tarixini, ənənələrini, dünyagörüşünü çox dərindən bilən Abayın əvəzsiz xidmətləri olmuşdu. Muzeyin eksponatlarının toplanılmasında onun özü də şəxsən yaxından iştirak edirdi və şahidlərin bildirdiklərinə görə, muzeyə 60-dək qiymətli əşya bağışlamışdı. Həmin eksponatlar qazax xalqının məişətini və tətbiqi sənətini əks etdirirdi. Diyarşünaslıq muzeyindən əlavə, Semipalatinskə ictimai kitabxana da yaradılmışdı və Abay həmin kitabxananın daimi oxucusu idi, orada keçirilən mədəni və kütləvi tədbirlərdə yaxından iştirak edirdi.

Abayın ictimai fəaliyyəti xalq həyatının zəruri tələbatından, belə demək mümkündürsə, ictimai sifarişdən irəli gəlirdi. O, iki dəfə və hər dəfəsi üç il müddətinə «biy» seçilmişdi, üç dəfə və hər dəfəsi üç illiyə Çingiz nayihəsinin idarə başçısı – upraviteli seçilmişdi. Daha üç il isə çar hökuməti tərəfindən Semipalatinsk mahalındakı Nukur nayihəsinin upraviteli vəzifəsinə təyin edilmişdi. Dəfələrlə «tübe-biy» (məhkəmə hakimi) vəzifəsinə seçilmişdi, bu vəzifəyə seçilən şəxsin fərdlər və tayfalar arasındakı mübahisəli məsələləri həll etmək hüququ vardı və dalbadal belə bir yüksək vəzifəyə seçilməsi və ya

ictimaiyyətin istəyi ilə təyin olunması xalqın Abaya olan etimadının və sevgisinin təcəssümü sayılmalıdır.

General-mayor Qalkinin Semipalatinsk vilayətinin qubernatoruna yazmış olduğu 25 avqust 1903-cü il tarixli raportunda maraqlı bir qeyd var. Orada deyilir: «İbrahim Kunanbayev 60 yaşındadır, 3 həyat yoldaşı var və onlardan 20-yə yaxın övladı var. Dövləti 1000 atdan və 2000 qoyundan ibarətdir. Kifayət qədər yetkin və ağıllı insandır, iki dəfə 3 il müddətinə biy və üç dəfə üç il müddətinə Çingiz nayihəsinin hakimi kimi xidmət göstərmişdir. Bundan sonra isə hökumətin təyinatı ilə bir dəfə üç il müddətinə Nukur nahiyəsinin hakimi olmuşdur. Kunanbayevin xidməti ağıllı icraçılıq qabiliyyəti və enerjisi ilə, hökumətə sədaqəti və fanatizmdən uzaq olması ilə seçilmişdir». (67, 133)

Mənbələrdə qeyd olunduğuna görə, Abay biy (məhkəmə hakimi) vəzifəsində işlərə baxarkən hüquqi cəhətdən dərin bilik nümayiş etdirmiş, işləri diqqətlə araşdırmış və ədalətli qərarlar çıxartmışdır. O, daim əlindən gələni etmişdir ki, əsl günahkarlar ortaya çıxarılsın. Bu isə heç də hamının xoşuna gəlmirdi. Abayın müasirlərindən olan A.Bukeyxanovun yazdığı kimi: «*Heç şübhə yoxdur ki, Abay keçmiş zamanədə doğma çölün etimadını doğrulda bilirdi: formal seçki vasitəsilə deyil, istedadının etiraf olunması yoluyla biy (məhkəmə hakimi – F.A.) seçilə bilirdi. İslamın qazax çölündəki nailiyyətləri və möhkəmlənməsi ilə səciyyələnən yeni zamanə Abayın diqqətini ərəb, fars və türk dillərindəki kitablarda olan biliklərə yönəltdi. Fəhmi və qabiliyyətləri sayəsində o, sərbəst oxuduğu ərəb və fars dillərində müstəqil şəkildə qanunları öyrənərək müqəddəs kitabların bilicisi adını qazandı*». (67, 138)

Abayın adı müasirləri arasında yalnız məhkəmə hakimi kimi deyil, həm də qazax xalqının qanunvericisi kimi məşhur olmuşdur.

1885-ci ildə Abay «Çöl nizamnaməsi» deyilən mühüm bir sənədin işlənilib hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdi. Qazax dilində qəbul edilmiş, nəşriyyat üsulu ilə çap olunmuş həmin nizamnamə (yereje) xalq arasında geniş yayılmışdı. Çar çayının sahilində, Karamola adlanan yaşayış məntəqəsində keçirilən fəvqəladə qurultayda 40 yaşlı Abay «biy» (məhkəmə hakimi və ya qazı) seçilmişdi.

Bu qurultayda Qarqarah, Pavlodar, Semipalatinsk, Ust-Kameneqorsk mahalları və Zaysansk pristavlığını təmsil edən 100-dən artıq «biy» iştirak etmişdi. Qurultay nümayəndələri olan «biylər» Orta cüz adlandırılan regionun bütün tayfalarını əhatə edirdilər. Qurultayda Abay özünün hüquq sahəsində islahat layihəsini təqdim etdi və layihə yekdilliklə qəbul edilərək xalq arasında «Abayın 93 maddəsi» adı ilə məşhurlaşdı. Bu qanun sənədində qazaxlar arasında mövcud olan şəriət hüququ ilə Rusiya qanunvericiliyinin bir sıra məqamları sintez olunmuşdu ki, bu da o dövr üçün qazax xalqının ictimai vəziyyətinə uyğun gəlirdi. Nizamnamənin 74-cü maddəsində bildirilirdi ki, bu sənəd xalq adəti, bizim vicdanımız və ədalət əsasında tərtib olunmuşdur. (67, 138)

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi fəaliyyətlə məşğul olması bir maarifçi olan Abayın qarşısında nadir bir imkan qapısı açmışdı: o, bir maarifçi kimi arzuladığı bir sıra ideyaları hüquqi sənəd səviyyəsinə gətirməyə müvəffəq olmuşdu. İnsanlar bu sənədin tələblərinə əməl etməyə hüquqi məsuliyyət daşıyırdılar. Eyni zamanda, hüquq tələbləri də Aayın sayəsində xeyli insani şərtlərə uyğunlaşdırılmışdı.

Abayın tərtib etmiş olduğu qanun toplusu öz humanizmi ilə seçilir. «Yereje» insanları tərbiyələnməyə və bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərməyə təşviq edir, mürəkkəb vəziyyətlərin insanların birgə səyi sayəsində aradan qaldırılmasına üstünlük verir. Bu sənəd hüquqi məsuliyyətləri əks etdirən bir nizamnamə toplusu olmaqla yanaşı, həm də insanlar arasındakı mənəvi borc anlayışına hüquqi məzmun verən əxlaq və davranış kodeksi səciyyəsi daşıyır. Nizamnamənin 35-ci maddəsində göstərilir ki, tufan və s. bu kimi vəziyyətlərdə fəlakətə düşən insanlara yardım etməyən günah işlətmis şəxslər mal-qarasının onda doqquzundan məhrum edilmək cəzası alırlar. Sənədin bir çox maddələrində ümumi sosial istiqamət, hər bir insanın başqa insanların qayğısına qalması kimi keyfiyyətlər daşması kimi tələblər həm mənəvi, həm də hüquqi şərt kimi qoyulur. Yəni insanların ən çətin anlarda bir-birinə yardımçı və həyan olmaları hüquqi məsuliyyət səviyyəsinə qaldırılır. Belə ki, sənədin 36-cı maddəsinə görə, başqasının ölümünə, mal-qaranın qırılmasına, arxların, körpülərin, quyuların və digər ictimai xarakterli obyektlərin sıradan çıxmasına qarşı laqeyd qalan, tədbir görməyən insanlar məsuliyyət daşımalıdırlar.

Abay tərəfindən işlənmiş bu hüquqi sənəddə qazaxları rus – çar administrasiyasının təzyiqlərindən qoruyan müddəalar da var. Sənəddə o vaxt ciddi hüquqi sistem halına gəlmiş Rusiya qanunvericiliyinin tələblərinin yerli şəraitə və əxlaq normalarına uyğunlaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Burada həmçinin hüquqi nizamlamaya əxlaqi normaların, insanların ədalət anlayışı ilə bağlı təsəvvürlərinin tətbiq olunması kimi keyfiyyətlər də mühüm yer tutur.

Y.P.Mixaelisin zəmanəti ilə 4 may 1886-cı il tarixində Abay statistika komitəsinin həqiqi üzvü təyin

edilmişdi. Bu da şairə imkan yaratmışdı ki, ölkənin ictimai və siyasi həyatında baş verən hadisələrdə daha yaxından iştirak etsin, həmin hadisələrə təsir göstərə bilsin.

1887-ci ildə Semipalatinskdə «İbtidai təhsilə himayə cəmiyyəti» («Общество попечения о начальном образовании») yaradıldı. Bu cəmiyyətin Omsk baytarlıq məktəbində, Tomsk texniki dəmiryolu məktəbində, Semipalatinsk müəllimlər seminariyasında və digər şəhərlərdəki təhsil ocaqlarında oxuyan tələbələr arasında təqaüdcüləri vardı. Bunlar maddi imkanları aşağı olan ailələrin övladları idilər, «Cəmiyyət» onların həm təhsil haqqını ödəyir, həm də özləri üçün zəruri olan ləvazimatları, paltarlarını və s. alırdı. Bu «Cəmiyyət», eyni zamanda, Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin Semipalatinskdəki bölməsinə də maddi dəstək göstərirdi. Qoqolun adını daşıyan kitabxanada pulsuz oxu zalı açılmışdı, dövrü nəşrlər üçün abunə təşkil edilmişdi.

«İbtidai təhsilə himayə cəmiyyəti»nin xeyriyyəçilik fəalyyəti, xüsusilə xalqın maariflənməsinə verdiyi əvəzsiz töhfələr diqqətdən kənarda qalmırdı. Abay «Cəmiyyət»in üzvü oldandan sonra isə şairin maarifçilik fəaliyyətinin əhatə dairəsi daha da genişlənmiş oldu. Həmin «Cəmiyyət»in 1893-1894-cü illərə aid hesabatlarında qeyd olunmuşdur ki, Abay və onun oğulları Akılbay ilə Maqavya bu Cəmiyyətin üzvü olaraq onun fonduna üzlük haqqı köçürmüşlər. (67, 150)

Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin Semipalatinsk yarım bölməsinin fəaliyyəti ilə Semipalatinsk şəhərinin həyatında mühüm dəyişikliklər baş verirdi. 1902-ci ildə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin Semipalatinsk yarım bölməsi yaradılanda Abay bu qurumun həqiqi müxbir üzlüyünə qəbul edilmişdi. Burada bir müqayisə

də yerinə düşərdi ki, Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti imperiyanın bütün hüdudları boyunca fəaliyyət göstərirdi – Abay bu quruma üzv olmasdan 50 il əvvəl Azərbaycan xalqının böyük oğlu Mirzə Fətəli Axundzadənin tərcümeyi-halında da eyni təşkilatın adına rast gəlirik. 1851-ci ilin martında Mirzə Fətəli Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin üzvü seçilmiş, görkəmli şərqşünas Adolf Berjinin rəhbərliyi altında hazırlanan “Qafqaz arxeoqrafiya komitəsinin aktları” məcmuələrinin əsas tərtibçi və tərcüməçilərindən biri olmuşdur.

Abayın ictimai fəaliyyətinin hüdudları genişləndikcə, şəxsi əlaqələri gücləndikcə baxışlarında da ciddi dəyişikliklər baş verir, Abay böyük maraqla elmin müxtəlif sahələrini öyrənməyə başlayır. Ətrafındakı insanların təsirilə coğrafiya və etnoqrafiya məsələləri ilə məşğul olması onu elmin maraqlı bir sahəsi ilə yaxınlaşdırır. Abay öz xalqının etnogenez məsələləri ilə maraqlanmağa başlayır və «Qazax xalqının soy kökü barədə bir neçə söz» adlı çox qiymətli elmi əsərini yazır. Bu əsər Abayın ünsiyyətdə olduğu insanlara öz xalqının və ölkəsinin keçmişi barədə həqiqi söz demək, əsaslandırılmış mülahizə söyləmək ehtiyacından yaranmışdı. Bundan sonra isə N.Y. Konşinin xahişi ilə yazdığı «Orta Qırğız Ordası tayfalarının soy kökü barədə qeydlər» adlı məqaləsi «Semipalatinsk vilayətinin 1900-cü il üzrə yaddaş kitabı» adlı məcmuədə nəşr edilmişdi. (67, 120)

XIX əsrin sonunda Abayın tarix elminə marağı Azərbaycanın başqa bir maarifçisinin – Abbasqulu ağa Bakıxanovun elmi fəaliyyəti ilə səsleşir: A. Bakıxanov da «Gülüstani-İrəm» adlı qiymətli tarixi əsərində digər tarixi araşdırmalarla yanaşı, həm də öz xalqının etnogenez məsələlərinə geniş yer vermişdir.

Abayın ölümündən sonra Qazaxıstan tarixində ilk dəfə olaraq A.Bukeyxanov ona nekroloq həsr etmişdir. Həmin yazıda rusdilli oxucular böyük qazax şairi və mütəfəkkiri Abay Kunanbayevin həyatı və yaradıcılığı barədə icmal yazı ilə tanış edilirdi. Bu yazı 1905-ci ildə «Semipalatinskiy listok» adlı yerli nəşrdə çap olunmuşdu və faktiki olaraq Abayın nəsilələri örnək olan ibrətəməz həyat yolu və şəxsiyyəti barədə mətbu şəkildə yayılmış ilk samballı mənbə hesab edilə bilər. (67, 19)

Bəs ömür yoluna qısaca nəzər saldıığımız Abay qazax xalqı üçün kimdir? Bu sualın bəzi aspektlərinə əvvəlki qeydlərimizdə qismən cavab verilərsə də, bizcə, onun şəxsiyyətinin xalqın tarixində oynamış olduğu rolun hərtərəfli şəkildə işıqlandırılmasına ehtiyac var.

3. Şəxsiyyətin tarixi təyinatı: Abay qazax xalqı üçün kimdir?

Abayın şəxsiyyəti və yaradıcılığı onun sağlığından günümüzə qədər daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Abayın sevənləri də, sevməyənləri də birləşdirən bir nöqtə var: Abayın böyüklüyü. Onu müasirləri və özündən sonra yaşamış qazax mütəfəkkirləri belə qiymətləndirmişdir:

Cambul Cabayev: «*Akınlıq (şairlik) zirvəsinə o, məğrurluqla yüksəldi... Arqın və nayman onun ulduz kimi parlaq sözlərinə mat qaldılar. Onun dərya kimi dərin fikirlərinin axımına mat qaldılar... Ürəyimə mənə pıçıldayır: «O, yalqız olmuşdur...».* 1940-cı il

Muxtar Auezov: «*Tənqidi zəkanın tərəfdarı, mədəniyyət uğrunda maariflənmiş və alovlu mübariz, riyakarların, tamahkarların, geridə qalmış çalsaqqal feodalların kədərli mühitində faciəvi şəkildə yalqız olan Abay böyük şəxsiyyət olmuşdur... O, zamanənin qaranlığı və geridə qalmışlığı içində öz yolu ilə getmişdir.* 1954-cü il

Nursultan Nazarbaev: «*Açıq desək, öz xeyrixah başlanğıcımızı harada da kənarda axtarmağımıza dəyməz. Hər şeyi Abayda tapırıq... Onun «Qardaşım, bütün başəriyyəti sev» vəsiyyətində sadəcə yaşamaq fəlsəfəsi deyil, ümumbəşəri birlik və qardaşlığın təməl prinsipi yer tutur. Abay dünyası – bizə yol göstərən ulduzdur. Öz xalqının rifahı, onun möhtəşəmliyi və çiçəklənməsi üçün içində od yanan hər kəs tez-tez Abayı oxusun, onun müdrik nəsihətlərinin mahiyyətinə varsın».* 1995-ci il

Gətirdiyimiz misallar Abay yaradıcılığı və şəxsiyyəti barədə müxtəlif zamanlarda deyilmiş fikirlərdər. Bu, bir daha aydın göstərir ki, dövrənlər dəyişir, zamanələr bir-birini əvəz edir, lakin Abay şəxsiyyətinin tarixi əhəmiyyətinə verilən qiymət dəyişmir.

Onun həyatı ciddi hadisələrlə aşb-daşmışdır. Öz xalqının sevincinə sevinmiş, dərdinə kədərlənmişdir, xalqına sədaqətlə xidmət etmişdir.

O, insanları biliyə, savadlanmağa səsləmişdir: - *Oxu, öyrən inadla, kitaba səcdə elə, həqiqət toxumunu yalnız onda axtarıb taparsan...»;*

O, insanları əməyə və düzgünlüyə təşviq etmişdir: «*Var-dövlət şərdir, bircə qurtuluş var – əmək. Müdrik insan deyil, axmaq insan var-dövlət dalınca qaçar».*

O, insanları ləyaqətli olmağa ruhlandırırmışdır: *Düzgün ol, ləyaqətli ol ki, riyakar yalançı səni əyə bilməsin».*

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək yerinə düşər ki, hər hansı şəxsiyyətin tarixi əhəmiyyətinin «kənardan görü-

nüşü», başqaları tərəfindən qiymətləndirilməsi həmin şəxsiyyətin özü və mənsub olduğu mədəniyyət haqqında daha obyektiv nəticəyə gəlməyə əsas verə bilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə ixtisaslaşmış təşkilatı olan YUNESKO-nun baş icraçı direktoru Federiko Mayor Abay haqqında demişdir: *«Abay dünya əhəmiyyətli bir şəxsiyyətdir... O, bəşəriyyətin şüurunda dahilik toxumları səpən müdrik mütəfəkkirdir. O, əsl alimdir, belə deyə bilərik ki, Allah vergisi olan müqəddəsdir. Onun poeziyasından insan məhəbbət və şəfqətlə dolu nəfəs alır. O, həmçinin cahillik və nadanlıqla barışmaz mübarizəyə səsləyir. Əgər yaşadığımız zamanın mövqeyindən nəzər salsaq, Abay qazax xalqının şairi olmaqla bərabər, bütün bəşəriyyətin şairidir»*.

1993-cü ilin noyabr ayında YUNESKO-nun Parisdə keçirilən XVII konfransı Abayın 150 illik yubileyini keçirməyi qərara almışdı. O vaxt YUNESKO-da təmsil olunan 180 ölkə yekdilliklə bu qərara səs vermişdi və YUNESKO xətti ilə 1995-ci il dünyada «Abay ili» elan edilmişdi.

YUNESKO-nun himayəsi ilə keçirilən yubileylər Moskvada və Sankt-Peterburqda başladı, Parisdə, Londonda, İstanbulda, Qahirədə, Pekində, dünyanın digər böyük şəhərlərində davam etdirildi və şairin doğma vətəninə, Almatıda və Semipalatinskə tamamlandı. (71)

Almatıda keçirmiş tədbirdə Federiko Mayor başda olmaqla YUNESKO-nun nümayəndələri, Azərbaycan, Rusiyadan, Almaniyadan, Türkiyədən, Çindən və digər ölkələrdən gəlmiş qonaqlar iştirak etdirildər. O vaxta qədər qazax xalqının heç bir övladı üçün belə geniş əhatəli tədbir keçirilməmişdi. Həmin tədbirdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər

Əliyev də iştirak etmiş, Abay haqqında ürək sözlərini söyləmişdi. (1)

Lakin Abay sağlığında öz zamanəsinin ixtiyar sahiblərindən heç də həmişə layiq olduğu qiyməti almamışdır. Abayı daha çox görməzliyə vurmuşlar. Muxtar Auezovun dediyi kimi o, dünyadan *«çölləri bürümüş cahilliyn dərdi»* ilə sınıaraq getmişdir.

Abay sadəcə, xalq şairi olmamışdır, o, xalqın şairi olmuşdur. O, qazax xalq musiqisi aləti olan dombrada gözəl çalır, öz şeirlərini mahnılara çevirirdi. Abayın nəğmələrini qazax el sənətkarları – akınlar dillərdə dolaşırdı, bu əsərlər toyları, el şənliklərini bəzəyirdi. Abayın mahnılarının surətləri əlyazmalar şəklində köçürülüb yayılırdı. Beləliklə, xalq arasında Abayın əsərlərinin əlyazma topluları yaranmaqda və yayılmaqda idi. Bu əlyazma topluları xalqın arasında qiymətli sərvət kimi qorunur və yayılırdı, gənc qızlar Abayın əsərlərinin toplularını ata ocağından ər evinə cehiz aparırdılar. Abayın əsərləri, xüsusi olaraq da onun öz doğma elində, Tobıktı tayfasının gəncləri arasında çox geniş yayılmışdı.

Abayın həyatı boyu yüksək vəzifələr daşdığına, ictimai həyatda fəal iştirak etdiyini göstərmişik. O, vəzifə başında olarkən insanların taleyinə və xalqın tarixi vəziyyətinə laqeyd qalmır, hər bir məsələni dövlət və xalq mövqeyindən həll etməyə müvəffəq olurdu. İnsanlar arasındakı mübahisələri, bəzən də düşmənçilik həddinə çatan gərginlikləri yaxından gördükcə xalqı maarifləndirməyə, cahillikdən qurtarmağa necə böyük zərurət olduğunu dərinlən anlayırdı. Xalqın cahilliyi, nadanlıqdan irəli gələn ictimai geriliyi şairin bir çox əsərlərində kəskin şəkildə tənqid olunurdu. O, bu mövzunu qələmə alanda yana-yana yazırdı. Şairin ictimai kimliyi onun əsərlərindəki ictimai problematikaya da

kəskin təsir göstərirdi, bədii yaradıcılığının ictimai kəsərini atırdı. Abay zamanın burulğanları içində özünün təkləndiyini, doğmalar arasında belə yalqızlaşdığını, tənhalaşdığını hiss edirdi. Məsələn, 1886-cı ildə yazdığı şeirlərdən birində bu misraları oxuyuruq:

*Qocalar arasında hiss edirəm ki, yadam,
Bir dil tapa bilmirəm öz övladlarımla,
Qohum-qardaş içində bütün yaşıdlarımdan,
Baş götürüb qaçmağa hazıram bu dünyada.*

*Firavanlıq qalmayıb, tale bəd qapı açıb,
Sərgərdan dolanıram, çox pəjmürdədir halım.
Heç bir ləzzət qalmayıb, ağzımın dadı qaçıb,
Yuxum ərsə çəkili, ağarıb saç-saqqalım... (2,150)*
(Tərcümə Əhməd Cəmilindir)

Abayın şikayətnamə ruhlu bu misraları, görünür, şair taleyinin sərhəd tanımayan, coğrafi və milli hüduqlara sığmayan bir qanunauyğuluğudur. Abayın bu misralarını oxuyanda, istər-istəməz böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin şikayətnaməsi yada düşür:

*Mən cahan mülkündə, mütləq, doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Bütü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim. (10, 185)*

Abayın yaradıcılığında mühüm yer tutan bir silsilə əsərləri var ki, şikayətnamə ruhunda başlanır. Müəllif zamanəsində haqqın, ədalətin yerində olmadığından, insanların bir-birinə qəddarlıq etdiyindən, vətəndaşların ümumi maraqlara xidmət etməmələrindən gileylənir. Şair

zəmanənin təzadlarının obrazlı lövhələrini yaradır, insanları sanki keçici xəstəlik kimi tutulduqları mənfi keyfiyyətlərdən çəkinməyə çağırır. Şair mühitin amansızlığından, çevrəsindəki insanların imansızlığından – zalımlığından və ədalətsizliyindən dad edirdi:

*Mən ətrafdakı hər kəsdən çilə çəkmişəm, aldadılmışam,
Məni dost da satıb, düşmən də.
Nə yaxından, nə də yaddan eləsi tapılmaz ki,
Mənə zülm eləməmiş olsun. (32, 33)*

Sətri tərcümə

Abay yalnız ayrı-ayrı insanların mənfi keyfiyyətlərini sadalamaqla kifayətlənmir, özünü öz xalqına tutur, xalq həqiqəti dərk etməyə səsləyirdi:

*Ey mənim qazaxlarım, məzlum, zavallı xalqım,
Cod bıçınla örtülüb ağzın xeyli zamandır.
Sol üzündə piylə yağ, yazıq, zavallı xalqım
Nə zamandan bəridir sağ yanağında qandır.
Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən. (2, 29)*

(Tərcümə Məmməd Rahimindir)

Abayın bu sərt məzəmməti, heç də qazax xalqını gözədən salmaq, aşağılamaq məqsədi daşıyırdı. Bu sərt mövqe şairin xalqı cəhəlat bataqlığından qurtarmaq, nadanlıqdan xilas etmək arzusundan irəli gəlirdi. Şair yaxşı bilirdi ki, xalq nadanlıqla qabağa gedə bilməyəcək, əksinə, zamanın təkərləri altında qalacaq. Abay xalqa yardım etmək üçün bədii sözün dəyişdirici gücünə çox böyük ümid bəsləyirdi. Abay kimi qüdrətli sənətkarlar üçün bədii söz hər bir xalqın və cəmiyyətin həyatında yaxşılığa doğru dəyişiklik yaratmağa qadir olan ecəzkar

bir qüvvədir. Ələbtə, sözə belə münasibət Abayın maarifçi olmağından, maarifçiliyin bütün xalqlar və cəmiyyətlər üçün ümumi səciyyə daşıyan ali məqsədlərindən irəli gəlirdi.

Abayın cəmiyyətin əxlaqına təsir etmək məqsədilə yazdığı «Qara sözlər» («Qəkləti-təsdiqət») əsərində mütləqkür ədibin cəmiyyət və insanlar haqqında düşüncələri geniş yer tutur. Quruluşuna görə 45 Sözdən – bədii-fəlsəfi etüddən ibarət olan bu əsər tənqidi ruhu ilə bərabər, yazıcının öz idealına çevirdiyi anlayışlara daha dəqiqliklə aydınlıq gətirməsi ilə də fərqlənir.

Birinci Söz, bir növ, şəxsi səciyyə daşıyır, şair qarşısında duran məqsədi, öz təyinatını, xalqı üçün nə edə biləcəyini aydınlaşdırır və əsaslandırır. Abay Sözə böyük kədər hissi ilə başlayır: *«Mən yaxşımı yaşamıdım, pismi yaşadım, ancaq böyük bir yol keçdim: mübarizələrdə və dava-dalaşlarda, məhkəmələrdə və çəkişmələrdə, əzablar və həyəcanlar içində, gücdən düşmüş, hər şeydən doymuş vəziyyətdə gəlib ixtiyar yaşımaya çatdım, öz zəhmətimin hədəf getdiyini və faydasız olduğunu aşkar etdim, mühitimin alçaldıcı olduğunu inandım. İndi nə ilə məşğul olmalı, qalan ömrümü necə yaşayamalı? Öz sualıma cavab tapa bilməyəmim məni qayğılandır»*. (28)

Abayın bir vətəndaş olaraq tarixi təyinatını bu cümlələr kifayət qədər aydın ifadə edir: şair özünün ictimai təyinat daşdığını dərk edir, o, artıq, necə deyirlər, «öz həyatını» yaşamaqla, özü üçün, övladları, yaxınları üçün yaşamaqla kifayətlənə bilməz: xalq üçün, cəmiyyət üçün bir iş görməlidir. Özü də elə bir xalq üçün ki, böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin təbirincə, səni dinləmək istəmir. Bəs belə bir şəraitdə, səni dinləmək arzusunda olmayan bir xalq üçün nə etməli?

«Xalqa baxmalı? Yox, xalqı idarə etməyə gücüm çatmaz. Qoy bu yükü öz üzərinə o kəslər götürsün ki,

sağalmaz yara almağı arzulayır, ya da hələ ürəyi soyumamış alovlu bir yeniyetmədir...

Mal-həyvana baxmalı? Yox, bu iş mənlilik deyil. Qoy uşaqlar özlərinə yetən qədər mal-həyvandan artırınsınlar. Gəldigəndə insanların, oğruların və çapovulçuların mənfəəti üçün ömrümün qalan günlərini mal-həyvana qulluq eləyə-eləyə kədərə bürüməyəcəyəm...» (28)

Abay cahillik mühitində öz dünyasına qapılıb, insanlardan təcrid olunaraq elmlə məşğul olmağa da faydasız bir iş kimi baxırdı. Şairin nəzərində elmlə məşğul olmaq üçün ətrafında o elmi bölüşə biləcəyin insanlar olmalıdır.

«Elmə baxmalı? Ağıllı sözü bölüşmək üçün bir kəsin olmadığı yerdə elmə necə əl yetirəcəksən? Yığdığın bilikləri kimə ötürəcəksən, bilmədiklərini kimdən soruşacaqsan?..» (28)

Belə bir mühitdə ibadət də insanlara könül rahatlığı və mənəvi dinclik gətirməyə gücsüzdür. İbadət o zaman insanlara daha böyük fayda verir ki, mənəvi dəyərlər yerində olsun, insanlar əməllərinin mahiyyətini düzgün dərk eləsinlər, mənəvi rahatlığı ehtiyac duysunlar.

«Sofilik edib, özünü dinə həsr etməli? Qorxuram ki, bu da baş tutmasın. Bu iş tam könül rahatlığı və sakitlik tələb edir. Nə qəlbində, nə də həyatda rahatlığa qovuşmadan bu insanların arasında, bu ölkədə hansı savabdan danışırısan!?» (28)

Böyüklər arasındakı münasibətlərdə ahəngdarlıq olmayanda, birinin dediyini o biri eşitməyəndə, şəxsi xeyir kimi dərk olunanda uşaqların təlim-tərbiyəsi də pozulur, onlara elm və əxlaq öyrətmək üçün meydan daralır.

«Uşaqların tərbiyəsinə baxmaq? Buna da mənim gücüm yoxdur. Uşaqları tərbiyə edərdim, ancaq bilmirəm ki, onlara necə və nəyi öyrədim?..» (28)

Abayın sadaladıqları, əslində, bir maarifçi ziyalının tarixi şəxsiyyət qarşısında gördüyü, yaxud görə biləcəyi vəzifələrin bir neçəsidir. Burada maraqlı olan cəhət odur ki, Abay özünün TARIXİ ŞƏXSİYYƏT olması gerçəkliyini dərk edirdi, tarixin onun üzərinə qoymuş olduqcu vəzifənin öhdəsindən şərafətlə gəlməyi arzulayırdı. Odur ki, bir şair kimi çıxış yolunu, yeganə təsəllisini qələmə və kağıza sarılmaqda görürdü.

«Nəhayət, qərara aldım: bundan sonra mənim təsəllim kağız və mürəkkəb olacaq, öz düşüncələrimi qələmə alacağam. Əgər kimsə bunların arasında özünə lazım olan bir söz tapacaqsa, qoy onu dəftərinə köçürsün və ya yadında saxlasın. Əgər mənim sözlərim insanlara lazım olma-yacaqsa – onlar mənə qalacaqlar». (28)

Abay «Qara sözlər»in yaranma səbəbini bu cür əsaslandırır və bu çağırış, haradasa Həsən bəy Zərdabinin harayını xatırladırdı. Həsən bəy Zərdabi də özünün Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətlərini məhz **doğru sözə** inamın işığında yaradırdı. O, doğru sözün, haqq kəlamın nə vaxtsa cəmiyyətin həyatını, insanların düşüncəsini dəyişdirəcəyinə ürəkdən inanırdı. H.Zərdabinin “Rusiyada əvvəlinci Azərbaycan qəzeti” məqaləsində oxuyuruq: *“Hər kəsi çağırıram – gəlmir, göstərirəm – görmür, deyirəm – qanmur. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın. Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş mürur ilə əriyib düşür, habelə söz də. Ələlxüsus doğru söz.»* (7,6)

Həsən bəy Zərdabi kimi, Abay da sözün dəyişdirici, təbiiyedicili gücünə inamdan ilham alaraq yola çıxmışdı.

Bəs Abayın doğru hesab etdiyi konkret mətləblər nədən ibarət idi? Onun düşüncələrinə hakim kəsilən, xalqı

idarə etməkdən, elmə məşğul olmaqdan, uşaqlara tərbiyə verməkdən də vacib olan məsələlər nə idi?

Burada yenə Azərbaycan ictimai fikir tarixindən bir müqayisə gətirmək yerinə düşür. XX əsrin əvvəllərində bir bayatı Nəcəf bəy Vəzirovun publisistika yaradıcılığının leytmotivinə çevrilmişdi: *«Qonşu getdi, biz qaldıq»*. Nəcəf bəy Vəzirov bizi əhatə edən xalqlardan geri qalmaqı bağışlanılmaz günah hesab edir, var gücü ilə həmvətənlərimizi başqa xalqlarla ayaqlaşmağa, zamanədən geri qalmamağa səsləyirdi. Ədib «Yeni İrşad» qəzetinin 6 sentyabr 1911-ci il tarixli, 7-ci nömrəsində nəşr etdirdiyi «Balaca mütəfərriqə»si ilə xalqa belə səslənirdi: *«Üzüm tutdum sərvət əhlinə, ələmə etdim: Qardaşlarım! Yazıq balalarımız elmsiz, tərbiyəsiz küçələrdə biserü pa qalıblar, kömək ediniz, qoymayınız ki, payıml olsunlar... Süründüm əsnaf qapısına, səsləndim: ay yoldaş, gəldim; tüccarə yalvardım: atam, rəhminiz gəlsin millətə, qoymayınız ayaq altında qalsınlar. Nalə etdim ki, ay qardaş:*

Qonşu köçdü, biz qaldıq,

Aman ellər, ay ellər!

Yaman günə biz qaldıq,

Fəryad ellər, ay ellər!

Qəbristanə rast gəldim... Səsimə səs verən olmadı, ciyərim odlandı. Zülmətə rast gəldim, ah-naləm asımana bülənd oldu». (11, 390-391)

Abayın «Qara sözlər»inin də mayasını təşkil edən əmil qazax xalqının başqa xalqlarla müqayisədə bir çox məsələlərdə dala qalması, zamanın mantiqi ilə ayaqlaşmayan ata-baba adətlərindən əl çəkə bilməməsidir. Abay aydın görüb dərk edirdi ki, qazaxlar yeni yaranmaqda olan kapitalist münasibətlərinin qarşısında acizdirlər, müasir həyat şərtlərini mənimsəyib qəbul edə bilmirlər, dəyişib, irəli gedən toplumlara ikrah

hissi ilə baxırlar, heç bir əsas olmadan özlərini başqa xalqlardan üstün tuturlar. Üstəlik də Rusiya imperiyasının, çar üsul-idarəsinin qoymuş olduğu qaydalar, idarəetmə prinsipləri bir qrup «seçilmişlərin» mənafeyinə xidmət edir və həmin «seçilmiş» təbəqə bütün imkanlarını səfərbər edərək xalqı zülmətdə saxamağa, xalqın nadanlığından öz mənfəəti üçün istifadə etməyə çalışır.

Abayın «Qara sözlər»inin ikincisində qazaxların başqa xalqlara bəslədikləri münasibətin sağlam olmadığı gös-terilir. Abay öz xalqının övladlarını irəli getmiş, inkişaf etmiş xalqların övladları ilə bir sırada görməyi arzulayırdı. Onun nəzərində xalqı geriliyə düşər edən ən ciddi ictimai səbəblərdən biri başqa xalqlar haqqında əsli olmayan təsəvvürlər formalaşdırmaq, elə həmin təsəvvürlərlə də özünü digər xalqlardan təcrid etmək, özünə düşmən yaratmaqdır: «*Uşaqlıqda mənə qazaxların özbəklərə necə güldüklərinin şahidi olmaq nəsim olmuşdu. «Ey siz yekəpər sartlar, uzaq yoldan qamış daşıyırsınız ki, damlarnızın üstünü örtəsiniz, görüşəndə diliniz topuq çalır, bir-birinizə arxanızda söylənirsiniz, hər koldan hürkürsünüz, durub da-yanmadan üyüdüb tökürsünüz, elə buna görə də sizin adınızı «sart-surt» qoyublar».*

Noqaylarla görüşəndə də qazaxlar onları ələ salıb, gülürlər: «*Noqay dəvədən qorxur, atın belində yorulur, pi-yada gəzir – noqayın tələskəni də, əsgəri də, taciri də belə edir. Sizi noqay yox, «ногай» adlandırmaq düzgün olardı».*

«*Sarıbaş urus, aul görəndə ora cumur. Ağlına gələnə etməkdən çəkinmir, «uzunqulaq»** tapıb verin deyir, ona nə söyləsələr, inanır», - ruslar haqqında belə deyirlər.*

«*Allahım! – o vaxt mən qürur hissi ilə düşünürdüm. – Sən demə, ləyaqətdə və alicənablıqda qazaxların qarşısına*

çıxa biləcək bir xalq tapılmazmış!». Bu cür söhbətlər mənə sevindirir və şənəndirirdi. İndi isə görürəm ki, dünyada elə bir bitki yoxdur ki, sət onu becərə bilməsin, elə bir ölkə yoxdur ki, sətın taciri gedib ora çıxa bilməsin, elə bir iş yoxdur ki, sət ustanın əlindən gəlməsin. Onlar əmin-amanlıq içində rahat yaşayırlar, düşmənçilik axtarmırlar... Zadəgan baylar da, savadlı mollalar da, ustalıq da, səxavət də, hörmət-izzət də – sərtlərdə bunların hamısı var.

Noqaylara baxıb görürəm ki, onlardan yaxşı əsgərlər ola bilər, ehtiyacı dözümlü ilə adlandırırlar, ölümü rahat qarşılayırlar, məktəbləri qoruyub saxlayırlar, dinə hörmət bəsləyirlər, zəhmət çəkməyi və var-dövlət yığmağı bacarırlar, geyinib-bəzənirlər və şənələnirlər... Onların gücü bundadır ki, yorulmadan sənət öyrənirlər, zəhmətə qatılırlar, vaxtlarını öz aralarındakı alçalıcı ədavətə sərf etmirlər. Ma-arışlanmış və zadəgan ruslara isə söz ola bilməz. Bizi onların nökrəri ilə də müqayisə etmək olmaz...» (28)

Əlbəttə, Abay bilməmiş deyildi ki, bu düşüncələrini qələmə aldığı zamanda sətın da, noqayın da, rusun da öz qayğıları, çatışmayan cəhətləri var. Onlar heç də bütün problemləri həll edib, özlərini xoşbəxt saymırlar. Lakin Abayın nəzərində onların bir üstünüyü vardı: irəli getmək, zamanə şərtlərinə tabe olmaq, əsrlə əsrin dilində danışa bilmək. Bu mövqedən yanaşanda qazaxlar qonşularından çox şey öyrənməli idilər. Öyrənmək əvəzinə, əslə və əsas olmayan təsəvvürlər qazax toplumunun öz ətrafına nəzər salmasına ciddi şəkildə maneçilik törədirdi. Buradan aydın görünür ki, Abayın qazax xalqının həyat tərzində görmək istəmədiyi şey əsassız iddialar və digər xalqlara qarşı bəslənilən səhv münasibət idi. Əlbəttə, xalqın psixologiyası, düşüncə tərzə bir ilin, beş ilin içində birdən-birə yaranmır. Bundan ötrü müəyyən tarixi şərait, ictimai və siyasi şərtlər tələb olunur. Həmin ictimai və siyasi

şərtlərin olması zərurətini düzgün qiymətləndirən Abay bir ziyalı və açıq düşünməyi bacaran vətəndaş kimi gözəl anlayırdı ki, qazax xalqını geri çəkən, irəli getməsinə mane olan mühüm amillərdən biri də məhz özündən müstəbəhlik, özündən başqa heç kimi tanımamaq, heç kəsə hesablaşmamaq hissidir. Xalqlar arasında nifaq salmaq, tabeli-yindəki bir xalqı digərinə qarşı qoymaq və lazım gəldikdə bundan siyasi vasitə kimi istifadə etmək hakim imperiyanın siyasətinə tam yarayırdı. Abay bu çağırışları ilə, ilk növbədə, imperiya siyasətinə qarşı cəbhə açmış olurdü. O, hər şeydən öncə, xalqın sağlamlıq düşüncə ətrafında birliyi və bütövlüyünü görməyi arzulayırdı. Onun inamına görə, qazax xalqının birliyi və bütövlüyü başqa xalqlara ziyan vurmamalı, qara yaxmamalı idi. Mütəfəkkir şair, eyni zamanda, qonşuluqdakı başqa xalqların əldə etdikləri ən yaxşı təcrübələri və ənənələri öyrənmək kimi vəzifələrin vaxtının çatdığını, bunların təxirəsalınmaz milli vəzifələr olduğunu hiss edirdi.

Soydaşlar arasında ədəvət Abayın ən böyük vicdan ağrısı idi. «*Qazaxların pərakəndəliyinin, onların bir-birinə qarşı ədəvətinin səbəbi nədədir? Nəyə görə onların sözləri səmimi deyil, özləri isə tənbəldirlər və hakimiyyətə pərəstdirlər?*» Abay özünün qoyduğu suala belə cavab verirdi: «*Dünyanın müdrikləri çoxdan başa düşüblər: tənbel insan, bir qayda olaraq, qorxaq və iradəsiz, axmaq və nadan olur, nadan insana şəraf anlaşıy yad olur, ac, yonulmamış, biqabiliyyət şərafsiz isə tənbəldən pay dilənir, ətrafındakılara xoş diləkdə bulunmur. Bu rüsvayçılıq ondan irəli gəlir ki, insanlar yalnız bir şeyin qayğısına qalırlar – mümkün olduğu qədər çox mal-qaraya sahib olmaq və bununla da başqalarının şərafətini sıxışdırmaq.*» (28)

Əlbəttə, Abay öz mühitində vicdanlı, namuslu insanların olduğunu da görürdü və danmırdı. Lakin şairin

nəzərində bu cür insanların meydanı çox dar idi. Çünki, «*çöllərin namuslu oğullarına yalançı xəbərlər əsasında cinayət işləri açır, onları alçalıcı sorğu-suala çəkirdilər, qabaqcadan elə şahidlər tuturdular ki, onlar görmədiklərini və eşitmədiklərini təsdiq etməyə hazır olunsunlar. Bütün bunların hamısı da ona görə olurdu ki, vicdanlı insanları ləkələsinlər, onları yüksək vəzifələrə seçilmək imkanından məhrum eləsinlər.*» (28) Bu mülahizələr, əslində, Rusiya imperiyasının zahirən demokratik görünən idarəetmə sisteminin siyasi mənzərəsini canlandırır. Qazax xalqı siyasi oyunlara, ona qarşı ustalıqla qurulmuş qurğuya hazır olmadığı üçün onun qəbahət və günahları da böyüyürdü...

İnsanların şəxsi keyfiyyətlərindəki çatışmazlıqlar Abayın fikrini narahat edən ciddi məsələlərdən biri idi, şair buna böyük ictimai əhəmiyyət verirdi. «*Hiylə ilə, yalanla, dilənçiliklə yaşamaq – qabiliyyətsiz yaramazların işidir,*» - yazırdı. Şair insanların qabağa getməsi üçün ən başlıca amil kimi elmi və maarifi görürdü, elmdən, maarifdən kənarda əldə edilmiş sərvət isə, şairin nəzərində, şəh mənbəyi ola bilərdi. Şair yana-yana qeyd edirdi ki, qazax xalqının nümayəndələri nə elmin və biliklərin, nə əmin-amanlığın və ədalətin hayındadır, onların fikri-zikri varlanmaqdır və bunu da necə edəcəyini bilmirlər. Ona görə də insanlar biclik edir, hiylə işlədirlər ki, başqalarından sərvət çəkə bilsinlər. Buna əlləri yetməyəndə isə amansız bir düşməncilik yaranır.

Beləliklə, Abay insanlar arındakı ədəvətin səbəblərindən birini də var-dövlət hərisliyində görürdü. Var-döv-lət hərisliyi insanların gözlərini qapayanda «*qarşılıqlı narazılıqlarla bir-birini didəcəklər, bir-birinə şəh atacaq, kələk gələcək və bir-birini aldadacaqlar. Burada birliyə necə nail olmaq olar?*» (28) Şair bu fərdi əxlaqi keyfiyyətlərin cahilliklə bağlı olması qənaətində idi. Cahil

insanın beynindən onun qənaətlərini, təsəvvürlərini çıxartmaq, onu yeni düşüncəli insana çevirmək müşkül məsələ idi: «*Biz bir şey bilmirik, lakin səsimiz boğulana qədər mübahisə etməyə hazırıq: öz qaranlıq fikirlərimizin üstündə duraraq cahilliyimizi bilicilik yerinə sırmağa çalışırıq*». Abayı çox narahat edən məsələ insanların elmə açılmalı olan gözünü sərvət eşqinin qapaması idi. Şairin nəzərində, bu zaman milli və ictimai maraqlar da qanmazlığa qurban verilmiş olur. «*Mal-qara onlar üçün hər şeyi əvəz eləyir – vətəni, xalqı, dini, doğmaları, biliyi*». (28)

Maarifçiliyin ilkin mərhələsində hələ burjuva cəmiyyətinin qəddar və yırtıcı təbiəti ortaya çıxmamışdı. Ona görə də sosial ədalətsizliyin azalmasında düzgün tərbiyə amilinə xüsusi əhəmiyyət verildi. Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində kapitalizm iqtisadi və ictimai-siyasi münasibətlərinin zəif inkişaf etdiyi Qazaxıstan mühitində maarifçilik üçün cəmiyyətin ziddiyyətlərini, insanların qüsurlarını tərbiyəsizliyin, savadsızlığın nəticəsi kimi təqdim etmək səciyyəvi idi. Buna görə də Abayın qaldırdığı ictimai mətləblərin təqdimat tərzində də ritorik suallar üstünlük təşkil edirdi: Doğrudanmı biz elə belə də yaşamalıyıq, bir-birini təhrik edə-edə, yer üzündə ən aşağı xalqlardan biri kimi qalaraq?... İndi hər yüz baş mal-qara üçün iki yüz adam vurnuxur. Doğrudanmı onlar bir-birini həlak etməmiş sakitləşməyəcəklər? Bu suallar silsiləsi fonunda Abay belə bir kədərli nəticəyə gəlirdi ki, savadsızlığın yaratdığı rəzalət mühitində «qazağın qazaxdan böyük düşməni ola bilməz». Abay bu məsələləri sərt şəkildə qaldırmaqla heç də əlini öz xalqından üzüb, ondan ikrah ediləcək bir obraz yaratmırdı, əksinə, xalqdakı müsbət başlanğıcları tərpətməyə, hərəkətə gətirməyə can atırdı. O bilirdi ki,

qazaxlar nə vaxtsa əkinçiliklə, ticarətlə məşğul olsalar, təhsilə, elmə və sənətə can atsalar, bu mənfiliklərin heç biri baş verməz... Abay nadanlığın aradan qaldırılması üçün başlıca şərt kimi yeni tipli məktəblərdə təhsil alıb, savadlanmağı məsləhət görürdü. O, xalqın başında elə insanların durmasını arzulayırdı ki, ilk növbədə, onların özləri ciddi məktəb təlimi və tərbiyəsi görmüş olsunlar.

Abay qazax xalqının digər xalqlarla bir sırada dayanma bilməsi üçün təməl şərt olaraq *əməyi və təhsili* göstərirdi. İnsanın dəyişməsi, yüksək bəşəri keyfiyyətlər qazanması üçün, o, ilk növbədə, çalışmalıdır və ağıllı olmalı, dünya işlərində baş çıxarmağı bacarmalıdır. Bu mənada, Abayın mövqeyi Azərbaycan maarifçisi M.F.Axundzadənin mövqeyi ilə səsləşir. Abayın öz soydaşlarına müraciətlə söylədiyi sözlər «Həyəti-Molla İbrahimxəlil kimyəgər» komediyasının müsbət qəhrəmanı şair Hacı Nurunun öz həmyerlilərinə nəsihətini yada salır: «*Hər kəsin öz sənəti özüne iksirdir və xoş güzəranlığına bəisdir; dəxi nə lazımdır ki, adam kimyəgərlərin dalsınca düşsün. Molla İbrahimxəlili mən görməmişəm, amma fərasət ilə bilirəm ki, haramzadəliq pastahası açıbdır. Hərçənd bir neçə vaxt bundan irəli, belə deyirlər, o, Tiflisə getmişdi, amma ona kimyə qayıрмаğa kim izin verdi və kim gördü? İksirin aləmdə vücudu yoxdur. Əgərçi Xaçmazdan gələn bu Şeyx Salah sizi bir mərtəbədə inandırır və əqlinizi çaşdırır ki, mənim sözümə hərgiz etimad etməyəcəksiniz*». (13, 33)

Mirzə Fətəlinin qənaətinə, insanları sağlam düşüncədən məhrum edərək Molla İbrahimxəlil kimi lotuların əlində meymuna çevirən onların nadanlığı, eyni zamanda, böyük sərvətlərə zəhmət çəkmədən, tər tökmədən nail olmaq ehtiraslarıdır. Abay da öz həmvətənlərini bu mənfi ehtiraslardan çəkəndirməyə çalışır, onları zəhmətə səslə-yirdi. Daha şəərəli sabahlara çatmağın yolunun elmdən və təhsildən keçdiyini döna-

dönə vurğulayırdı. «Allahı arada görün, insanlardan utanın! Əgər istəyirsənsə, sənin oğlun insan olsun, onu təhsil almağa ver. Onun təhsilsiz bir yaramaz kimi qalması kimə nə fayda gətirəcək? O, sənin üçün bir təsəlli olacaqmı? Onun özü xoşbəxt olacaqmı? Onun öz xalqına işığı düşəcəkmi?»

Bu, çox maraqlı məqamdır. Abay insanın həyatının əsas mənasını başqalarına xeyr verməkdə, öz ətrafına işıq salmaqda görürdü. Abayın qənaətinə görə, əgər bir insanın başqalarına işığı düşmür, faydası dəymirsə, onun mənalı yaşamıqından söz açmağa dəyməz. Abay çox istəyirdi ki, doğma xalqı mədəniyyət sahəsində öndə gedən, bütün dünyada sayılıb-seçilən xalqlarla bir sırada dayana bilsin, onun soydaşları savadlı və xeyrxah, dünyanın gedişatından baş çıxarmağı bacaran insanlar olsunlar.

Abayın rus dilinə münasibəti Seyid Əzim Şirvaninin bu məsələyə baxışı ilə müqayisə oluna bilər: «*Bilməsək dil, əlacımız yoxdur*». Abay qazax xalqının inkişafı üçün rus dilinin müstəsna əhəmiyyət daşıdığına inanırdı və əsərlərində dəfələrlə rus dilini öyrənməyin vacibliyini vurğulayırdı. O, rus dilini və rus mədəniyyətini, eyni zamanda, rus dili vasitəsilə dünya mədəniyyətinə yaxınlaşmaq imkanlarını panislamist və pantürkist meyillərə qarşı qoyurdu. Bu mövqeyin doğru olub-olmadığı barədə indi, bəlkə də, mübahisə etmək olar. Ancaq tarixin gedişatına XIX əsrin sonlarının gözü ilə baxılsa, Abayın realist mövqə tutduğunu, bu məsələyə rəşional yanaşdığını təsdiqləyə bilərik.

Abayla öz mühiti, xüsusi olaraq da yuxarı təbəqə arasında bir gərginlik var idi. Yerli feodal təbəqə ona rəqib kimi baxırdı. Çar idarəsinə onun barəsində öz həmvətənlərindən çoxlu şikayətlər daxil olurdu. Semipalatinsk hərbi qubernatoruna onun barəsində

verilmiş şikayət ərizələrində Abay «ağ çara» qarşı düşmən mövqedə durmaqda ittiham edilirdi, şairi xalq arasında «ədavət toxumu səpməkdə», «ataların-babaların qoymuş olduqları qanun və qaydaları pozmaqda» günahlandırılırdı. Ona qarşı süi-qəsd cəhdləri belə olmuşdu. Mukur və Çingiz nahiyyələri arasında mübahisəni həll etməyə dəvət olunarkən onu vurub yerə sərmiş, ölümcül vəziyyətə çatana qədər döy-müşdülər. Onu qaragüruhun əlindən mahal rəisinin köməkçisi xilas etmişdi. Bu süi-qəsdin təşəbbüskarı Mukur tayfasının başçısı, yuxarı təbəqənin nümayəndəsi Musajan Akimqojin olmuşdu. Bu isə Abayın zamanında yeniliyə, tarixin gedişatını dəyişmək istəyinə mühitin reaksiyasını əyani şəkildə əks etdirmək üçün ibrətamiz bir nümunə hesab edilə bilər.

Öz həmvətənləri və soydaşları tərəfindən Abay barədə «yuxarıya» o qədər şikayətlər və əsilsiz xəbərlər göndərilmişdi ki, həmin şikayətlərə görə çar hakimiyyət orqanları Abayın izlənilməsinə, təqib edilməsinə qərar vermişdi. Bəzən çar hakimiyyəti nümayəndələri Abayın öz soydaşlarından ədalətli mövqə tuturdular. Məsələn, Semipalatinsk vilayətinin hərbi qubernatoru general-mayor Qalkin 1903-cü ilin iyul ayında Omsk general-qubernatoru Suxotina bu məzmununda yazılı məlumat göndərmişdi: «Qırğız Çingiz nahiyyəsindən İbrahim Kunanbayev ... son dərəcə yetkin və ağıllı insandır... daim rus ədəbiyyatı ilə maraqlanır, kitablara, qəzetlərə, jurnallara abunə yazılır... Özünün söhbətlərində və mühakimələrində dövlət maraqlarına tam anlayış ifadə edir... o, müsəlman-fanatiklərin hökumətə qarşı çıxış etmək cəhdlərini qətiyyətlə pislə-yir». (67,42)

Bu qeydlərə iki mövqedən yanaşmaq və qiymət vermək mümkündür. Birincisi, Rusiya imperiyasının maraqları, hakimiyyətin üst təbəqəsini təmsil edən mənafə

mövqeyindən. Çar məmuru Abayın şəxsində özünün müttəfiqini görürdü və ona məhz müttəfiqlik nöqtəyindən müsbət qiymət verirdi. İkincisi, qazax xalqının maraqları mövqeyindən. Abayın irəli sürdüyü ideyalar, onu düşündürən məsələlər və şairin ictimai fəaliyyəti qazax xalqının mənafeyini nə dərəcədə ifadə edirdi?

Bizə elə gəlir ki, Abayın ölümündən sonra aradan keçmiş bir əsrdən artıq müddət şairin mövqeyinin xalq üçün necə lazımlı olduğunu təsdiqləmişdir. Abay köləliyi deyil, məhz müttəfiqliyi dəstəkləyir və arzulayırdı. Qazaxıstanın müstəqil ölkə olması, Rusiyanın siyasi tabeliyindən çıxması üçün tarixin gedişatı Abaydan sonra təxminən bir əsr zaman tələb etdi. Sanki bu bir əsr qazax xalqının özünü təşkil etməsi, Abayın yana-yana qələmə aldığı ictimai geriliklərin bir çoxunu aradan qaldıra bilməsi üçün sınaq müddəti oldu.

SSRİ dövründə Abay bir sıra dillərə tərcümə olunaraq çox oxunan yazıçılardan biri kimi tanınmışdı. Qazaxıstan Respublikasının Milli Kitabxanasının kataloq gös-təricilərinə görə, təkcə Almatıda Abayın kitabları bir milyon nüsxədən artıq tirajla nəşr olunmuşdur. Şairin qazaxca nəşr olunmuş kitablarının nüsxələri 410 mindən çoxdur. Qazaxıstan müstəqil ölkə olduqdan sonra isə Abayın əsərlərinə maraq daha da artmışdır. 1994-cü ilin YUNESKO tərəfindən bütün dünyada Abay ili elan edilməsi şairin yaradıcılığına yeni həyat vermiş, onun adı bir daha populyarlaşmışdır.

Abayın adını məşhurlaşdıran, şairin keçdiyi ibrətamiz həyat yolunu insanlar arasında örnəyə çevirən mənbələrdən biri də böyük qazax yazıçısı Muxtar Auezovun «Abay yolu» adlı romanı olmuşdur. SSRİ dövründə bu əsər üç milyon nüsxədən artıq tirajla nəşr olunmuşdu və Azərbaycan dilinə də tərcümə edilərək

populyarlıq qazanmışdı. Roman indi də oxucular arasında öz populyarlığını saxlamaqdadır.

Beləliklə, Abay qazax xalqı üçün kim olmuşdur? Sadəcə bir öyünmə, qürrələnmə ünvanımı? Yubileydən-yubileyə xatırlanan bir muzey eksponatımı? Xalqın həyatındakı çatışmazlıqlar aradan qalxandan sonra adı rəhmətlə xatırlanan bir ağsaqqalımı? Yəqin ki, bunların hamısı və üstəlik daim tərəvətli və təzə olan mənəvi enerji mənbəyi. Bu gün qazax xalqı, onun mənəvi varlığı Abayın ideyaları və yaradıcılıq yolu ilə fəxr edir, ondan güc alır, gələcəyə getdikcə onu özünə daha yaxın sayır.

Abay öz müdrikliyi ilə yaşadığı zamanın fəvqünə qalxır, tarix boyu yola çıxır, bütün zamanların insanına çevrilir. Abayın «Qara sözlər»i bu fikirlərlə yekunlaşır: *«İnsanlığın başlanğıcı məhəbbətdən və ədalətdən yəqinlikdən. Məhəbbət və ədalət hər şeydə var və hər şeyi həll edir... Kimin varlığında məhəbbət və ədalət hissi hakimlik edirsə, o, müdrikdir, o, alimdir»*. (28)

Böyük Abay qazax xalqının siyasi müstəqilliyini görmədi, lakin onun ideyaları müstəqil dövlət quran və müstəqil dövlətdə yaşayan soydaşları üçün sağlam bir ideya qaynağı kimi daim fəaldır və insanlara fayda verir. Abayın əsərləri gənc nəsli öz xalqına xidmət etməyə ruhlandırır, gənclərdə maarifə, mədəniyyətə məhəbbət oyadır, arasıkəsilməz inkişafın yolunun məhz bilikli olmaqdan və mədəniyyətdən keçdiyini öyrədir.

Abayın ideyaları həmişə aktualdır və lazımlıdır. Minlərin qarşısına tək çıxıb, öz ideyaları uğrunda axıra qədər mübarizə aparmış Abayın həyatı bütün nəsillər üçün düzgünlük və ədalət uğrunda sarsılmaz mübarizənin bariz bir örnəyidir.

Abay öz yaradıcılığı ilə təsdiq etmişdir ki, «şair dilin hakimidir...», onun özü poeziyanın hakimi olmuş, beləliklə, qazaxlar arasında çox geniş yayılmış bir ifadə ilə

desək, yalnız öz atasının, öz xalqının deyil, həm də bütün bəşəriyyətin övladı olmuşdur.

Abayın yaradıcılığını zamanın sınağından şəərəflə çıxaran, şairi epoxadan-epoxaya daşıyan başlıca keyfiyyət də məhz onun yaradıcılığının və ideyalarının ümumbəşəri gücü ilə bağlıdır. Sovet dövründə sinfi münasibətlər bir çox dəyərlərin meyarı kimi götürüləndə də Abay yaradıcılığının ümumbəşəri dəyəri digər ideoloji anlayışları üstələmişdi. Qazaxıstan həm siyasi və iqtisadi, həm də ideoloji baxımdan müstəqillik qazanandan sonra isə Abay yaradıcılığı nəinki öz qədir-qiyəmətinə qoruyub saxlamış, eyni zamanda, birləşdirici bir qüvvə kimi yeni dəyərlər qazanmışdır. Abayın yaradıcılığı milli olduğu qədər beynəlmiləl, beynəlmiləl olduğu qədər millidir.

İkinci fəsil

ABAYŞÜNASLIQ (Həyat və yaradıcılıq yolunun tədqiqi tarixi)

Bu gün qazax filologiya elminin «abayşünaslıq» adlanan ayrıca bir tədqiqat sahəsi mövcuddur. Tədqiqatçılar abayşünaslığı dövrləşdirərkən şairin yaradıcılığının tədqiqi ilə bağlı görülmüş işləri aşağıdakı şəkildə mərhələlərə ayırırlar:

1. Şairin sağlığından 1930-cu illərə qədər olan dövr;
2. 1940-1990-cı illər
3. 1990-cı illərdən – Qazaxıstan müstəqillik qazanandan sonrakı dövr. (26)

Birinci dövrü – şairin sağlığından 1930-cu illərə qədər olan müddət abayşünaslığın ilk təşəkkül mərhələsi kimi səciyyələndirilir. Bu dövrdə diqqət əsasən təməl səciyyəsi daşıyan problemlər üzərinə cəmləşdirilmişdi. Belə ki, Abayın sağlığında şairin əsərlərinin bir toplu halında əldə olmaması, pərakəndəliyi, həmçinin, qazax xalqı arasında yazılı irsə münasibətin tam müəyyən olmaması Abayın irsinin bir araya gətirilməsi üçün xeyli problemlər yaratmışdı. Burada başlıca məsələ Abayın əsərlərinin müəyyənləşdirilməsi və bir araya gətirilməsi idi. Abayın ilk kitabı – bircildlik əsərlər toplusu 1926-cı ildə nəşr olundu, 1933-cü ildə isə bu nəşr əlavələr və şərhlərlə birlikdə təkmilləşdirilmiş şəkildə yenidən oxucuların mühakiməsinə təqdim olundu.

Növbəti mərhələlərdə Abayın yaradıcılığının ədəbiyyatşünaslıq baxımından daha dərinlən və daha ətraflı tədqiq və təhlil olunmağa başlandığının, şairin həyat və yaradıcılığına münasibətdə elmi dəyərlərin ön plana çıxdığının şahidi oluruq...

Əvvəlki fəsilə qeyd etdiyimiz kimi, Abay öz sağlığında yaradıcılığının əzəmətinə əyani şəkildə görə bilməmişdi. Şairin sağlığında yalnız onun bir neçə şeiri «Dala ualayati» (Çöl diyarı) adlı qəzetdə nəşr olunmuşdu. Şair dünyadan öz kitabını görmədən köçmüşdü.

Abayın əsərləri ayrıca toplu şəkildə ilk dəfə 1909-cu ildə Sankt Peterburqda nəşr olunmuşdur. Bu əsərləri çapa şairin oğlu Turaqul Kunanbayev (1875-1934) və yaxın qohumu Kakitay (1868-1915) hazırlamışdılar. Topluda Abayın tərcümeyi-halı barədə qısaca məlumat da verilmişdi. Şairin irsinin öyrənilməsi və yayılması üçün bu toplu uzun müddət yeganə etibarlı mənbə rolunu oynamışdır və bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Sovet hakimiyyəti qurulmazdan əvvəl Abayın yaradıcılığı barədə Əlixan Bukeyxanovun, Əhməd Baytursunovun, Mirjakıp Dulatovun, Maqjan Cumabayevin əsərlərində obyektiv rəy və mülahizələr yer almışdır. Lakin son illərdə məlum olmuşdur ki, Abayın ilk bioqrafı Əlixan Bukeyxanovdur. Müəllifin «Abay (İbarhim) Kunan-bayev» adlı məqaləsi, əslində, nekroloq xarakterli yazı idi, xatirə qeydləri kimi qələmə alınmışdı və 1905-ci ildə «Семипалатинский листок» qəzetində nəşr edilmişdi. Bu yazı 1907-ci ildə Abayın portreti ilə birlikdə «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества» adlı jurnalda da nəşr olundu.

Qazax ziyalıları uzun müddət Abayın həyat və yaradıcılığının təbliğatına, tanındılmasına və yayılmasına böyük səylər qoymuşdular. 1914-cü ildə Semipalatinskdə şairin ilk rəsmi xatirə gecəsi keçirilmişdi. Tədbir Abayın vəfatının 10 illiyinə həsr edilmişdi və xatirə gecəsində qazax xalqının ziyalı qızı – müəllim, yazıçı və tərcüməçi

Nazipa Kuljanova (1887-1934) şairin həyat və yaradıcılığı haqqında maraqlı bir məruzə ilə çıxış etmişdi.

Rusiyada 1917-ci ildə oktyabr çevrilişi baş verdikdən sonra siyasətin ideologiyaya kəskin və ifrat müdaxiləsi nəticəsində Abay yaradıcılığına münasibət də dəyişməyə başlayır, şairin həyat və yaradıcılıq yoluna müxtəlif mövqelərdən yanaşma təmayülləri özünü göstərir. Ədəbiyyatda Abayın şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında müs-bət mülahizələrlə yanaşı, mənfi mülahizələrə də yer verilir ki, bu da şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı irəli sürülən fikirlərə siyasi rənglərin yaxılması, yaxılan rənglərin tündləşdirilməsi riskini durmadan artırır...

Muxtar Auezovun yazdığı kimi, «İnqilabın ilk illərində (Rusiyadakı 1917-ci il oktyabr inqilabı nəzərdə tutulur – F.A.) düz 1936-1937-ci illərə qədər Abay irsinə münasibətdə əsl sosialist qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, müxtəlif mühafizəkar-pisniyyət mülahizələrə də yer verilmişdir... Onlar Abayı öz əksinqilabi bayraqlarının altına çəkməyə, onu «özlərinin Abayı» etməyə, özlərinin ideya ilhamvericisinə çevirməyə çalışırdılar».

Diqqət yetirsək, Muxtar Auezov kimi böyük yazıcının qələmindən çıxmış bu qeydlərdə də vulqar sovet yanaşmasının tipik bir təzahürünü görürük: Muxtar Auezov Abayı nəyin hesabına olur-olsun «aşağı sinfin» tərəfdarı kimi təqdim etməyə çalışırdı. Abay isə sözün bütün mənaalarında «yuxarı əyara» malik şəxsiyyət idi və həm inqilab tərəfdarlarının, həm də əksinqilabçıların ona sahib çıxmağa çalışması Abayın yüksəkliyinə təsdiqi kimi qiymətləndirilməlidir.

Elə buna görə, xüsusilə də cəmiyyətdə ideoloji boşluq yarandığı dövrlərdə Abay şəxsiyyətinə mənəvi ehtiyac da böyümüşdü. 1928-ci ildə «Советская степь» qəzetində İlyas Kabulov «Qazax şairinin fəlsəfəsi və

tənqidi» adlı bir məqalə nəşr etdirmişdi. Bu məqalədə Abayın ictimai baxışları kəskin şəkildə tənqid edilirdi. Elə həmin qəzetdə İdris Mustambayev əks mövqedən yazılmış başqa bir məqalə ilə çıxış etmişdi. Həmin yazıların təhlili göstərir ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində yazılmış bu məqalələrdə daha çox klassikanı sovet ideologiyasına, vulqar məfkurə axınlarına bağlamaq məqsədi güclü olmuşdur. Mübahisə edən tərəflər, necə olur-olsun, Abayın yaradıcılığında öz axtardıqlarını görməyə çalışır, bunu görə bilməyəndə şairi kəskin tənqid edir, bəzən də heç dəxli və aidiyyəti olma-yan mülahizələri Abayın adına çıxırırlar. Ən böyük səhv isə «xalq» deyəndə yalnız bir sinfi təbəqənin nəzərdə tutulması idi, sinfi tendensiyalıq obyektiv nəticəyə gəlməyə imkan vermirdi. Abayın özünün ictimai mənşəyi, onun zadəgan nəslinə mənsub olması sovet ideologiyasının təm-silçiləri üçün əlverişsiz fakt idi...

1940-cı ildə abayşünaslıqda yeni bir səhifə açıldı. Muxtar Auezov Semipalatinskdə nəşr olunan vilayət səviyyəli «Екпинди» adlı qəzetdə Abayın yaradıcılığına maraq göstərən insanlara müraciət edərək şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatları, əsərlərindən nümunələri toplamaq barədə təşəbbüs irəli sürdü. Heç şübhəsiz ki, Muxtar Auezovun bu təşəbbüsü də sovet ideoloji sisteminin hüduqları çərçivəsindən kənara çıxmırdı və çıxı da bilməzdi. Lakin bu təşəbbüs böyük bir ədəbi hadisənin yaranması üçün maraqlı, eyni zamanda faydalı başlanğıc oldu. Abayın tarixi kimliyinə, şair kimi yaradıcılığına böyük maraq yarandı. Xüsusi olaraq da İkinci Dünya müharibəsi zamanı xalqın öz mənəvi dəyərlərinə ehtiyacının böyüdüüyü bir şəraitdə bu çağırış tam yerinə düşmüşdü... Abay dünyanın üstünə od ələndiyi mürəkkəb tarixi şəraitdə öz xalqının üstünə həm bir şair

və tarixi şəxsiyyət, həm də insanların ibrət götürməyə ehtiyac hiss etdiyi bir bədii obraz kimi qayıtmaqda idi...

Ümumiyyətlə, XX əsrin 30-40-cı illərində sovet milli ədəbiyyatlarında tarixi şəxsiyyətlərin, görkəmli ədəbi simaların həyatının səhnəyə gətirilməsi bir tendensiya çevrilmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatında «Vaqif» (S.Vurğun), «Nizami» (M.Hüseyn), «Babək» (Osman Sarıvəlli), «Qaçaq Nəbi» (Süleyman Rüstəm) kimi pyeslərin məhz həmin illərdə qələmə alınaraq səhnəyə qoyulduğunu xatırlayaq. Muxtar Auezov da Abayın ömür yoluna müraciət edərək əvvəlcə səhnə əsəri yaratmışdı. Müəllifin rus yazıçısı Leonid Sobolevlə birlikdə qələmə aldığı «Abay» faciəsində şairin həyatının son dramatik illəri səhnəyə gətirilmişdi. Bu əsərdə Abay öz idealları uğrunda inadla mübarizə aparan bir faciə qəhrəmanı kimi təqdim olunurdu.

İkinci Dünya müharibəsinin ilk illərində ədibin qələmə alıb nəşr etdirdiyi «Abay» romanı (1942) isə dünyanın faşizmdən xilas edilməsi üçün xalqın mənəvi dəyərlərə dönüşünün əlverişli bir vasitəsi kimi araya-ərsəyə gəlmişdi. Bu romanda Abayın bir şəxsiyyət kimi formalaşması, xalqın mənafeyi uğrunda, həqiqət və ədalət yolunda alovlu bir mübarizə çevrilməsi prosesi canlı boyalarla qələmə alınmışdır. Tezliklə bu əsər rus dilinə tərcümə olundu və böyük populyarlıq qazandı. 1948-ci ildə birinci dərəcəli Stalin mükafatına layiq görülmüş «Abay» romanı yalnız qazax ədəbiyyatının deyil, bütün sovet ədəbiyyatının böyük nailiyyəti kimi qiymətləndirilirdi. Muxtar Auezov «Abay» romanı üzərində işini davam etdirərək onu «sovet xalqının» sevə-sevə oxuduğu epopeyaya çevirməyə müvəffəq oldu və ədibin iki hissəli «Abay yolu» romanı 1959-cu ildə Sovet İttifaqının ən böyük və ən nüfuzlu mükafatına – Lenin mükafatına layiq görüldü...

Elmi-nəzəri aspektdən yanaşdıqda da 1940-1990-cı illərin abayşünaslığı tamamilə yeni keyfiyyətli bir dövr kimi özünü təsdiq etdi və Abayın öz xalqının həyatındakı tarixi rolu, bədii yaradıcılığı Qazaxıstan çöllərinin sərhədlərindən çox-çox uzaqlara yayılmağa başladı. Bu dövrdə Abay Qazaxıstan hüduqlarından kənarda qazax xalqının pasportuna çevrildi. Heç şübhəsiz ki, bu tarixi xidmət də Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Muxtar Auezovun adı ilə bağlı idi. Qazax ədəbiyyatşünaslığında «abayşünaslıq» adlandırılan istiqamətin təməlini də məhz o, qoymuşdur. M.Auezov həyatı boyunca Abayın şəxsiyyətinin və yaradıcılığının qazax xalqı üçün əhəmiyyətini araşdırmış, gəldiyi nəticələri həm bədii, həm də elmi əsərlərində böyük ustalıqla bölüşə bilmişdir. M.Auezov ilk dəfə olaraq Abayın elmi tərcümeyi-halını yaradaraq nəşr etdirmişdir. Bu əsərdə Abayın həyat və yaradıcılıq yolu, vətəndaşlıq keyfiyyətləri, öz xalqı üçün oynadığı tarixi rol ilk dəfə olaraq dolğun şəkildə əsaslandırılmışdır.

Muxtar Auezovun qoymuş olduğu təməl üzərində başqa ədəbiyyatşünaslar da yetişdilər və abayşünaslığı maraqlı tədqiqat əsərləri ilə zənginləşdirdilər. S.Mukanov, Q.Musrepov, X.Cumaliyev, M.Silçenko, K.Beysembiyev, T.Tajibayev, M.Karatayev, A.Nurkatov, R.Sızdıkova, A.Jirencin, B.Qabdullin, Z.Axmetov, X.Suyunşaliyev, T.Alimkulov kimi ədəbiyyat və sənət adamları Abayın yaradıcılığı barədə maraqlı əsərlər yaratdılar.

Qürur hissi ilə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Abayın elmi tərcümeyi-halının yaradılmasında, onun həyat və yaradıcılıq yolunun tədris proramı səviyyəsində öyrənilməsində Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi professor Pənah Xəlilovun da əvəzsiz rolu vardır.

P.Xəlilov 1950-cii illərdən başlayaraq türk xalqlarının ədəbiyyatına həsr etdiyi araşdırmalarda Abayın həyat və yaradıcılıq yoluna da geniş yer ayırmışdır.

Qazaxıstanda abayşünaslığın təşəkkülündən söz düşəndə adı Muxtar Auezovla bir sırada çəkilən şəxsiyyətlərdən birincisi, heç şübhəsiz, Kayum Muxamedxan oğlu Muxamedxanovdur. Onun adı elmi abayşünaslığın təməlini qoyanlardan biri kimi qiymətləndirilir. Alim, pedaqoq, tərcüməçi kimi məşhurdur, Qazaxıstanın ilk himninin müəllifidir.

Məhz Muxtar Auezovun tövsiyəsi ilə Kayum Muxamedxanov gənc yaşlarından Abayın həyat və yaradıcılığının, eləcə də Abayın davamçılarının irsinin tədqiqinə başlamışdı. O, Abayın itirilmiş hesab edilən bir çox əsərlərinin tapılıb, ədəbi ictimaiyyətə təqdim olunmasına böyük əmək sərf etmişdir. Onun söyləri nəticəsində Abayın 30-a qədər şeiri tapılaraq nəşr edilmişdir.

Kayum Muxamedxanov 1941-ci ildə Semipalatinsk Pedaqoji İnstitutunun qazax dili və ədəbiyyatı fakültəsini bitirmiş və elə həmin institutda da müəllim saxlanılmışdı. O, hələ tələbə olarkən Semipalatinsk şəhərində Abay ədəbiyyat-xatirə muzeyinin təşkil olunmasında yaxından iştirak etmişdi.

Sonradan Kayum Muxamedxanov bu muzeyin böyük elmi işçisi vəzifəsinə qəbul edildi və 1947-1951-ci illərdə muzeyin direktoru kimi fəaliyyət göstərdi. Bu gün Qazaxıstan ədəbi mühitində belə bir fikir formalaşmış ki, müasir qazax abayşünaslığı Kayum Muxamedxanovun fundamental tədqiqat əsərlərinin bazasında mövcuddur. Şairin elmi tərcümeyi-halının hazırlanması üçün o, ilk arxiv araşdırmalarına başlamışdı, Abayın özünə, onun sələflərinə və xələflərinə, tələbələrinə və davamçılarına aid çoxlu sənədlər əldə etmişdi. «Abayın əhatəsindəki şairlər»

adlı maraqlı bir əsər yaratmışdı. 1930-cu illərin sonundan etibarən Abayın bədii irsinin mətnşünaslıq işləri üzərində də inadla işləməyə başlamışdı.

1951-ci ildə Kayum Muxamedxanov «Abay ədəbi məktəbi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdi və bu dissertasiya əsasında nəşr etdirdiyi monoqrafiya qazax ədəbiyyatşünaslığının ən çox istinad olunan mənbələrindən birinə çevrildi. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, sovet ədəbiyyatşünaslığında milli ədəbi məktəblərin, tədqiqi o vaxt filologiya elminin yeni bir sahəsi kimi meydana gəlmişdi. Bu istiqamətdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında professor Mir Cəlalin 1940-cı illərdə tamamladığı «Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)» adlı elmlər doktorluğu dissertasiyası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin sistemli tədqiqatı baxımından böyük uğur qazanmışdı. (12) Kayum Muxamedxanovun «Abay ədəbi məktəbi» monoqrafiyası da qazax ədəbiyyatşünaslığında yeni səhifə açmağa qadir oldu. Dissertasiyada Abay davamçıların hələ nəşr edilməmiş əsərləri də tədqiqat obyektinə kimi götürülmüşdü. Ədəbiyyatşünas alim Abayın yaşayıb-yaratdığı diyardan çoxlu sayda memuar materialları toplamış, həmin sənədləri diqqətlə saf-çürük etmişdi. Səzsiz-hesabsız faktlar əsasında Abayın davamçılarının təmsil etdikləri ədəbi məktəbin ümumi cəhətlərini, nəzəri istiqamətlərini ilk dəfə olaraq elmi şəkildə formalaşdırıb təqdim etməyə nail olmuşdu. Yüzlərlə, minlərlə ədəbi fakt və hadisə müəllifin nəzəri ümumiləşdirmələr aparması üçün güclü təməl yaratmışdı. Beləliklə, «Abay ədəbi məktəbi» adlanan anlayış öz təsdiqini dərin nəzəri əsaslandırma üzərində tapmışdı və həmin termindən bugünkü qazax ədəbiyyatşünaslığında da tez-tez istifadə edilməkdədir.

Lakin sovet dövründə istedadlı insanların əksəriyyətinin başının üstündə əsən repressiya rüzgarı

Kayum Muxamedxanovdan da yan keçmədi. 1951-ci ilin sonunda «Abay ədəbi məktəbi» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasını (elmi rəhbəri Muxtar Auezov idi) uğurla müdafiə edəndən az sonra onu «xalq düşməni» ittihamı ilə həbs etdilər və ona 25 il həbs cəzası kəsildilər. Kayum Muxamedxanova 1956-cı ildən sonra bəraət verdilər və o, həbsxanadan azad olunduqdan sonra öz elmi fəaliyyətini davam etdirdi. Tədqiqat mövzusu isə dəyişmədi, Abayın yaradıcılığı, dövrü, mühiti və ardıcılıqları barədə araşdırmalarını davam etdirdi. Bir-birinin ardınca «Abay əsərlərinin mətnşünaslığı» (1959), «Abayın əhatəsindəki şairlər» (1959), «Şair Maqavya Kunanbayev» (1959) adlı monoqrafiyalarını ədəbi ictimaiyyətə təqdim etdi. Bir çox əsərləri yaddaşlardan yazıya alınmış Abay irsi üzərində mətnşünaslıq işinin aparılması gərgin zəhmət tələb edirdi və Abay yaradıcılığına sona qədər sadıq olan tədqiqatçı yorulub usanmadan bu işi davam etdirdi.

Maraqlı faktlardan biri də budur ki, Qazaxıstan dövlət müstəqilliyi qazandığı ərzədə və müstəqillik qazandıqdan sonra da abayşünaslığın başında yenə Kayum Muxamedxanov dayandı. 1990-cı ildə Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının abayşünaslıq şöbəsini yenidən bərpa etdilər – bu şöbə 1950-ci illərin əvvəllərində bağlanmışdı. Şöbənin fəaliyyəti bərpa edilərkən Kayum Muxamedxanov oraya elmi işçi kimi dəvət olundu və 1995-ci ildə nəşr olunmuş Abayın əsərlərinin ikicildlik akademik nəşrinin hazırlanmasında, «Abay» jurnalının təsis olunmasında yaxından iştirak etdi.

Abayın anadan olmasının 150 illiyi YUNESKO tərəfindən beynəlxalq miqyasda qeyd edilərkən Kayum Muxamedxanov da bu tədbirin daha dolğun keçməsi üçün öz qiymətli töhfələrini əsirgəmədi. «Abayın şagirdləri» silsiləsindən üç kitab nəşr etdirdi.

1995-ci ildə Almatıda nəşr olunmuş «Abay» ensiklopediyasının elmi məsləhətçisi də məhz Kayum Muxamedxanov idi. Deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar ki, Kayum Muxamedxanov bütün ömrünü və yaradıcılığını Abaya həsr etmişdir. Yazıçı Medeu Sarsekeyevin ifadə etdiyi kimi: «Sizin ömrünüz bizim hamımız üçün bir alicənablıq nümayəndəsidir».

YUNESKO tərəfindən 1995-ci ilin «Abay ili» elan edilməsi isə şairin ölməz irsinin həm bütün dünya üçün, həm də qazax xalqı üçün necə böyük dəyər daşdığını bir daha əyani şəkildə sərgilədi. (71)

Üçüncü fəsil

ABAY VƏ MAARİFÇİLİK

1. Milli özünüdərk və ya «Qara söz»ün ağ üzü

Diqqəti indiyədək ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan bir fikrə də yönəltmək istərdik. Orta Asiya xalqlarının ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində xüsusi rolu olmuş şərqşünas alim İ.S. Braginskinin fikrinə görə, XVII əsr Orta Asiya ədəbiyyatı o vaxt düzgün dərk edilib, qiymətləndirilə bilər ki, Orta Asiya xalqlarının yaratdığı ədəbiyyata müsəlman mədəniyyəti adlandırılan kompleksin tərkibində baxılsın. Bu xalqların ədəbiyyatı orta əsrlər boyunca Yaxın və Orta Şərqi əhatə edən müsəlman mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi olmuşdur. Müəllif Orta Asiya xalqları ədəbiyyatının tarixini dövrləşdirərkən XVIII əsrə qədər olan dövrü milli ədəbiyyatların yaranmasına qədər olan dövr kimi qiymətləndirir. O, həmin dövrü «klassik dövr» adlandıraraq qeyd edir ki, klassik dövrdə yaranmış bir çox bədii əsərlər ümumi səciyyə daşıyır. Yəni müəllif XVIII əsrə qədər yaranmış müsəlman mədəniyyətində milli mənsubiyyət amilinə, belə demək mümkündürsə, soyuq yanaşır. İ.S.Braginski qeyd etmişdir ki, Orta Asiya xalqlarının tarixində «XVI-XVIII əsrlər bir tərəfdən klassik dövrün ənənələrinə, digər tərəfdənsə yeni təmayüllərə bağlıdır ki, həmin yeni təmayüllər milli mədəniyyətlərin təşəkkül tapmasının sürətləndiyi XIX əsrdə kamilləşir.» (41, 412)

Bu mülahizələrdəki klassik dövrdə yaranmış bədii əsərlərin milli mənsubiyyəti ilə bağlı fikirlər barəsində

mübahisə etmək mümkündür. Lakin Orta Asiya xalqları arasında XVIII əsrdən etibarən milli ədəbiyyatların təşəkkül tapması fikri, bizcə, ədəbiyyat tarixinin daha obyektiv öyrənilməsi baxımından konseptual xarakter daşıyır. Sonradan buna paralel olan bir konsepsiya da Azərbaycan filologiyasında irəli sürülərək elmi şəkildə əsaslandırılmışdır. Prof. Nizami Cəfərovun 1980-1990-cı illərdə apardığı tədqiqatlarda Azərbaycan dilinin milliləşməsi prosesi məhz ümumi səciyyə daşıyan klassik mədəniyyətdən sonrakı dövrün faktı kimi araşdırılmışdır.

İndiyə qədər mövcud olan bu konsepsiyalardan çıxış etsək, islamaqədərki və islam dövrünün ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan qazax ədəbiyyatı yeni dövr-də öz milli hədudlarını müəyyənləşdirməli idi və bu proses üçün ilkin mənbə olaraq, heç şübhəsiz, əlverişli həyat şərtləri yetişməli idi. Ona görə də inkişafa mane olan, cəmiyyətin irləməsinin qarşısını alan əngəllər aradan götürülməli idi. Avropada olduğu kimi, müsəlman xalqları arasında da cəmiyyətin ictimai və mədəni əsaslarına tənqidi münasibət gətirdikcə güclənirdi. Qazax xalqı arasında cəmiyyətə bu cür tənqidi münasibətin yaranması başlıca səbəbkarını, Abayı doğmalar yanında ögeyə çevirirdi. Bu, necə deyirlər, Abayın tarixi təyinatından irəli gələn qaçılmaz şairlik missiyasına çevrilmişdi.

Avropa isə daha da qabaqlara getmişdi: fransız maarifçiliyinin öndə gələn simalarından olan Volterin katolik kilsəsinə yönəldilmiş «Murdarı məhv edin» şüarı Avropa maarifçiliyinin bariz rəmzlərindən birinə çevrilmişdi. Abayın şəxsinə isə qazax ictimai və bədii düşüncəsi hələ «ilkin maarifçilik» dönməsində idi. Bu ilkinlik müəyyən «universallığa» yol açdı. Ümumiyyətlə, ilkin maarifçiliyin ən başlıca xüsusiyyətlərindən birini universallıq, ensiklopedik yanaşma təşkil edir. Elm ilə

ədəbiyyatın qarşılıqlı şəkildə bir-birinə nüfuz etməsi bir tərəfdən elmi əsərlərin üslubuna öz təsirini göstərsə, digər tərəfdən də bunun sayəsində bədii əsərlərin məzmunu daha da nəzəri keyfiyyət qazanır, bədii yaradıcılıqda elmi ümumiləşdirmə meyilləri güclənir. Avropada Maarifçilik dövrünün əksər nümayəndələri yalnız humanitar elm sahələrində deyil, dəqiq elmlər sahəsində də ciddi söz deyə bilmişdilər. Alimlər (məsələn, böyük riyaziyyatçı Dəlamber) tez-tez estetika, ədəbi tənqid, qədimdən bədii ədəbiyyatın əhatə dairəsinə aid edilən əxlaq və tərbiyə məsələlərinə də müraciət edirdi. Lakin bütün cəhətlərin birləşdirici amili, yəqin ki, fəlsəfə sayılmalıdır. Fəlsəfə elmi, siyasi, bədii fikir sahələrində qabaqcıl düşüncənin, azad fikirliliyin sinoniminə çevrilmişdi.

Qərb maarifçiliyindən danışarkən onun ideya əsasını antifeodal istiqamət, burjuaziya demokratiyası, ictimai tərəqqi, ictimaiyyətin mənfəətinə və şəxsiyyətin azad inkişafına yönəldilmiş əməyin tərənnümünün təşkil etdiyi vurğulanır. Maarifçilikdə insan zəkasına sonsuz inam, dini qaragüruhun tənqid olunması, insanların maarifləndirilməsi, inkişafı və yaradıcı başlanğıcı vasitəsilə cəmiyyətdə ahəngdarlıq yaranacağına ümid, azadlıq, bərabərlik və ədalət idealları üstünlük təşkil edir. Onun əsas səciyyəvi cizgiləri idrak kultu, sosial idealizm, köhnəlmiş quruluşun dağıdılması tələbi, geniş kütlələrə müraciət kimi əlamətlərlə təzahür edir. Maarifçiliyin əsas qəhrəmanı «təbii insandır», yəni humanist və təhsil almış, feodal cəmiyyətdə hökm sürən xurafat və nadanlıqla korlanmış şəxsiyyətlərdir.

XVIII əsrin əvvəllərində Avropada formalaşan maarifçi estetika dünyanın bütün xalqlarının maarifçilik hərəkətinə fəal təsir etmişdir. Maarifçilik bütün dünyada

ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi mahiyyət kəsb edən bir hadisə olmaqla dövrün estetik fikrinə dərinlən sirayət edir, bədii yaradıcılığın, elmi-nəzəri fikrin ideya-təsir gücünə arxalanırdı. Əgər Avropa tarixi ilə müqayisə etsək, məsələn, Fransada bu məfkurə hərəkatının yaradıcı və aparıcı əsasən fransız yazıçıları olmuşdu. Maarifçilik epoxasının fransız yazıçıların yaradıcılığı dünya maarifçilik fikrinin təməl qaynaqları sırasında özünəməxsus yer tutur. Bəzi ehtimallara görə, hətta "maarifçilik dövrü" termini də tarixdə məhz fransız mütəfəkkiri Volterin adı ilə əlaqələndirilir.

Avropadan qaynaqlanan dünya maarifçilik məfkurəsinin nümayəndələri öz əsərlərində birinci vəzifə olaraq cahilliyyənin və nadanlığın aradan qaldırılmasına, dövrün aparıcı ictimai və siyasi proseslərinə ağılın, zəkanın gözü ilə baxılmasına üstünlük verirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, yalnız elmi tərəqqinin, dünyanın ağılla dərk olunmasının sayəsində yeni ictimai-iqtisadi, mədəni inqilab yaratmağa nail olmaq mümkündür. Məhz bu mövqedən çıxış edən Volter maarifçilik dövrü İngiltərəsini "ağıl adası" adlandırmışdı.

Böyük Azərbaycan yazıçısı Mirzə Fətəli Axundzadə də bir maarifçi olaraq dünyanın nağılla deyil, ağılla dərk olunaçağına və islah ediləcəyinə, dəyişdiriləcəyinə inanırdı. «... *başarıyyətin xoşbəxtlik və saadəti o vaxt mümkün olacaqdır ki, istər Asiyada, istərsə Avropada insan ağıl əbədi zindandan tamamilə xilas edilib, işlər və fikirlərdə nəql deyil, yalnız insan aqlı sənəd və dəlil hesab edilib hakimi-mütləq olacaqdır*». (14, 130)

Maarifçilik məfkurəsinin əsaslandığı digər təməl prinsip isə cəmiyyətin həyatında mövcud olan proseslərə, kapitalist münasibətlərinin təşəkkül tapması ilə gündəngünə dərinləşən ictimai ziddiyyətlərə kəskin tənqid nəzəri

ilə baxmasında idi. Cəmiyyətdəki ziddiyyətlərin kökünü axtarılmasına böyük əhəmiyyət verilir, elmə və tərəqqiyə əngəl olan, buxova çevrilən amillər ciddi şəkildə təhlil və tənqid edilirdi.

Avropada maarifçilik kapitalist iqtisadi və ictimai münasibətlərinin təşəkkül tapması ilə müşayiət olunduğuna görə, bu anlayış həm də «millət» anlayışı ilə əlaqələndirilməkdədir və milli özünüdərindən ayrılmaz bir tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməkdədir.

Maarifçiliyin Rusiyadan sonra onun təsir dairəsində olan müsəlman ölkələrində – məsələn, Azərbaycanda və ya Qazaxıstanda təzahürü isə həm konkret tarixi şərtlərlə, həm də milli xüsusiyyətlərlə, konkret proseslərlə bağlı olmuşdur. Lakin bütün fərqlərə və özünəməxsusluqlara, səciyyəvi elementlərə baxmayaraq, hər iki xalqın tarixində maarifçilik ideyalarının ümumi cəhətləri də qəbarıq nəzərə çarpır ki, biz bu araşdırmanı apararkən Abayın yaradıcılığı ilə yanaşı, istər-istəməz A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, N.Zərdabi, N.Vəzirov və s. kimi Azərbaycan ziyalılarının adlarını xatırlamaq, onların həyat və yaradıcılıq yoluna, aparıcı ideyalarına və konkret əsərlərinə istinad etmək zərurəti duyuruq.

Türk xalqlarının tarixində maarifçiliyin milli hadisə kimi təzahür etdiyinə şahidi oluruq. Qazax maarifçiliyi XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapmağa başlamışdı. Böyük etnoqraf alim, xalq yaradıcılığı nümunələrini toplayan folklorçu Çokan Vəlixanov (1835-1865), görkəmli pedaqoq İbray Altınşarın (1841-1889) kimi ziyahlar maarifçiliyin ilkin əməli təcrübələrini yaratmağa müvəffəq olmuşdular. Altınşarın rus qrafikası əsasında özünün məşhur «Qırğız muntəxəbatı» (1879, Orenburq) dərsliyini yaratmışdı, bu, məktəb oxu kitabı idi. (Bir daha qeyd etməyə zərurət duyuruq ki, XIX əsrdə Rusiya imperiyasının şüurlu şəkildə türk xalqlarının adlarını

təhrif etmək siyasəti vardı: məsələn, Azərbaycan türklərinin «tatar» adlandırıldıqları kimi. Çar Rusiyasının rəsmi sənədlərində qazax xalqının adı da «qarğız» kimi göstərilirdi və İ.Altınсарının tərtib etdiyi kitab, əslində, «Qazax müntəxəbatı» olmuşdur.) Müəllif həmin dərsliyə özünün yazdığı didaktik məzmunlu şeir və hekayələrlə yanaşı, İ.A.Krılodan, K.D.Uşinskiddən etdiyi tərcümələri də daxil etmişdi. O, ilk dəfə olaraq L.N.Tolstoyun əsərlərini qazax dilinə tərcümə etmişdi. (Əgər burada müxtəsər bir müqayisə aparmalı olsaq, Altınсарının «Qırğız müntəxəbatı»nın S.Ə.Şirvaninin yaratdığı «Rəbiül-ətfal» («Uşaqların baharı») və bir qədər sonra Çernyayevskinin Azərbaycan dilində oxu kitabı olaraq yaratmış olduğu «Vətən dili» dərsliyinin yaranma tarixləri təxminən eyni dövrə təsadüf edir: «Vətən dili» dərsliyi ilk dəfə 1883-cü ildə, sonradan dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

Abayın yaradıcılığı ilə səciyyələnən obyektiv tarixi şərtlərdən biri qazax milli fəlsəfəsinin təşəkkül tapmasıdır. Bu gün milli fəlsəfə bəşəriyyətin ictimai idrakının ayrılmaz tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir.

Şairin fəlsəfi milli-etnik fəlsəfədən başlayır. Elə millətlər var ki, onların fəlsəfəsi dünya üçün açıqdır: insanların qədim yunan, qədim hind fəlsəfəsi, ingilis empirizmi, fransız materializmi, alman idealizmi barədə müəyyən məlumatı var. Lakin elə xalqlar da var ki, onların fəlsəfəsi, varlığa və həyata yanaşması, etik-əxlaqi düşüncə sistemi dünya üçün hələ qapalıdır. Bu sıraya aid xalqların fəlsəfi təlimlərinin düzgün dərk olunması baxımından ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin dünyagörüşünün öyrənilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Qazax fəlsəfəsi qazax xalqının konkret tarixi taleyi, onun mentaliteti, düşüncə və həyat tərz, öz tarixi inkişafının müxtəlif dövrləri üçün səciyyəvi olan dünyagörüşü probleminin xarakteri ilə müəyyənləşir.

Xalqın fəlsəfəsi deyəndə iki anlayışı bir-birindən ayırmaq lazım gəlir: xalq təfəkkürünün ən qədim qaynaqlarından gələn düşüncə ənənələri; və konkret şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı olan, onların işləyib hazırladıqları fərsəfi baxışlar sistemi.

Konkret şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı olan milli fəlsəfə mənasında, qazax fəlsəfəsinin başlanğıcı kimi XIX əsr qəbul edilir. Bu fəlsəfə Şərq İslam mədəniyyətinin və rus maarifçilik hərəkatının təsiri ilə onların sintezindən yaranmışdır. Belə ki, Qazax torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi qazax xalqının həyat nizamında, etnik-milli ənənələrində, ictimai və bədii düşüncə sistemində müəyyən dəyişikliklərə yol açmışdı.

Qazax fəlsəfi fikrinin formalaşması prosesini daha yaxşı başa düşmək üçün Abayın bədii yaradıcılığının, eləcə də ictimai baxışlarının və fəaliyyətinin mahiyyətini nəzərdən keçirmək faydalı nəticə verə bilər. Öz xalqının sədaqətli övladı olan Abay qazax xalqının çoxəsrlik mədəniyyətinin ən gözəl dəyərlərini götürərək onları öz zamanının aktuallaşdırdığı ideyalarla bir araya gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Şairin fəlsəfi baxışları, ilk növbədə, onun poetik yaradıcılığında təzahür etməkdədir. O, yaradıcılığında satıraya, cəmiyyətin eyiblərini ifşa etməyə üstünlük vermişdir. Lakin onun bütün əsərlərində qırmızı xətt kimi keçən bir ümumiləşdirici xüsusiyyət var: insana və təbiətə sevgi – bu həm də, Abayın fəlsəfi dünyasına daxil olmaq üçün bir açardır. Bədii ədəbiyyatın həyata fəlsəfi yanaşması nöqtəyi-nəzərindən A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, İ.A.Krılov, İ.Bunin, L.Tolstoy, Saltıkov-Şedrin kimi rus şair və nasirləri ona daha yaxın sayıla bilərlər. Görünür, öz fəlsəfi ideyaları ilə yaxın saydığına görə Abay adlarını çəkdiyimiz ədiblərin əsərlərini qazax dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümələri

diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, Abayı rus şairləri ilə birləşdirən cəhət «xalq-şair» münasibətlərinin fəlsəfi və ictimai ma-hiyyətinin axtarışdır.

Abay M.Y.Lermontovun yaradıcılığına daha güclü maraq göstərmiş, onun 29 şeirini öz ana dilinə tərcümə etmişdir. Tərcümələrdə həm orijinalın poetik ruhunu saxlamağa böyük səy göstərmiş, həm də şairin fəlsəfi düşüncələrinin qazax dilində dolğun çatdırılmasına diqqət yetirmişdir. Lermontov yaradıcılığını Abay üçün doğma edən cəhət rus şairinin öz doğma xalqına bəslədiyi vətəndaş məhəbbəti idi. Rus klassikin ədəbi irsi Abayın fəlsəfi və estetik baxışlarının təkamül tapmasına, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə böyük təkan vermişdir. Abayın Lermontovdan etdiyi tərcümələrində bəzən orijinal ilə – tam uyğunluq gözlənilsə də, bəzi şeirlərin tərcümələrinə sərbəst yanaşmışdır ki, bu da Lermontov və digər şairlərin yaradıcılığına müraciət edərkən Abayın qarşıya qoymuş olduğu konkret vəzifələrlə izah oluna bilər. Məsələn, Lermontovun «Jurnalist, oxucu və yazıçı» adlı şeirini Abay öz ana dilinə sərbəst tərcümə etmişdi. Abayın populyar olan «Şair» adlı şeiri həmin tərcümənin nəticəsi olaraq yaranmışdır:

Çəkib qurşağını pəhləvan kimi
Meydanda hünərlə duracaq indi.
Əlçatmaz arzuya çatmaqçün şair
Sözlərin sehrini qıracaq indi.

O çöllər qartalı süzüb səhranı,
Düşüncə siminə mizrab vuracaq.
Şərə, cəhalətə tuşladığı söz,
Qəzəblə atılıb göyü yaracaq... (2,155)

(Tərcümə edən Fikrət Sadıq)

Bu şeirdə Abay cəmiyyətdə şair mövqeyinin nədən ibarət olması, yaradıcı insanın üzərinə düşən tarixi məsuliyyət barədə düşüncələrinin poetik ümumiləşdirməsini vermişdir...

Abayın Krilovun təmsillərindən etdiyi tərcümələr də az əhəmiyyət daşıyır. Bu tərcümələri Abay mümkün olan qədər qazax dilinə və düşüncə sistemində uyğunlaşdırmağa çalışmışdı, tərcümə zamanı xalq arasında geniş yayılmış atalar sözlərindən, hikmətli ifadələrdən istifadə etmişdir.

Lev Tolstoy fəlsəfəsi ilə Abay müdrikliyini birləşdirən və doğrulaşdırın xüsusiyyət isə onun pedaqoji baxışlarında – xalq haqqında fikirlərində, maarif və tərbiyə işləri barədə ideyalarında ortaya çıxır.

Abayın bədii yaradıcılığını pedaqoji görüşlərindən ayırmaq mümkün deyildir. Əslində, qazax maarifçiliyi məktəb və təlim kimi anlayışlarla birbaşa əlaqəlidir. Bu məsələ qazax ədəbiyyatşünaslığında diqqət mərkəzində olan nəzəri problemlərdən biri kimi qoyulmuşdur və onu ilk dəfə gündəliyə gətirən Muxtar Auezov olmuşdur. Abayın görüşlərinin gənc nəslin əxlaqi və estetik tərbiyəsində, eləcə də dünyanı dərk etməsində rolundan danışarkən M.Auezov şairin yaradıcılığındakı vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik motivlərini ön plana çəkmişdir ki, bu motivlər də milli fəlsəfə dediyimiz anlayışın tərkib hissəsini təşkil edir.

Abay ictimai geriliyə qarşı üsyan etmişdir, ictimai həyatdakı durğunluğu, laqeydliyi lənətləmiş, yeni hesab etdiyi prosesləri isə insanlara şairənə şəkildə çatdırmağa çalışmışdır. Gəncliyi oxumağa, zamanədən dala qalmaqmağa, müasir elmləri öyrənməyə, dünya mədəniyyəti ilə tanış olmağa səsləmişdir. Abayın pedaqoji baxışlarında cəmiyyətə fayda gətirəcək şərfli əmək hər şeydən üs-

tündür. Bu ideyanı şair fəlsəfiləşdirir, şəərəfli əməyi əbədi dəyərlər sırasına qaldırır.

Abay gənclərin tərbiyəsində ailə tərbiyəsinə xüsusi yer və əhəmiyyət vermişdir. Abayın fəlsəfəsindən ana xətt kimi keçən ideya bundan ibarətdir ki, cahillik və qaranlıq əyyamı gəldi-gedərdi, onu əvvəl-axır işıqlı bir dünya əvəz edəcəkdir ki, həmin dünyanı məhz gənclər quracaqlar. Şairin düşüncəsinə görə, həyatda hər kəsin ən birinci müəllimi valideynidir.

Abayın etik-pedaqoji və fəlsəfi görüşlərində bu günün əxlaq prinsipləri ilə bir sırada duran məqamlar olduğunu görürük. Abay insanın əmək, əxlaq, zehni və estetik tərbiyəsi arasında üzvi vəhdət görürdü; şəxsiyyətin kamilləşməsində əməyin həlledici rol oynadığına inanırdı. O, belə hesab edirdi ki, məqsədyönlülük, yüksək səviyyəli pedaqoji mədəniyyət, ağıl, səmimi ürək, pedaqoji istedad, daim axtarışlara hazır olmaq, xoş niyyətli olmaq kimi keyfiyyətlər tərbiyəverənin pedaqoji ustalığının əsas əlamətlərini təşkil edir. Abayın fikrincə, tərbiyəverən öz fəaliyyətində ailə, mühit, ünsiyyət dairəsi kimi bütün təsir amillərini diqqətlə nəzərə almalıdır.

Abayın yaradıcılığında «Qəqliyyət-təsdiqət» («Qara sözlər») adlı əsəri xüsusi yer tutur. XIX əsrin sonlarında artıq böyük və enişli-yoxuşlu həyat yolu keçmiş Abay bu əsəri öz həyat təcrübəsinə və müaliəsinə əsaslanaraq yazmışdı. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında prof. P. Xəlilov tərəfindən «Qəqliyyə», son vaxtlar isə tərcüməçi Oruc Heydərov tərəfindən «Əqliyyə» adı ilə təqdim olunan (Bax: «Ulduz» jurnalı, №7, 2000) «Qəqliyyət-təsdiqət» əsərinin adı qazax ədəbiyyatşünaslığında ərəbcədən alınmış «Həqiqət haqqında elm» kimi qəbul edilmişdir.

Abayın yaradıcılığında «Qara sözlər» adı altında 45 Söz – kiçik həcmli bitkin bədii etüd birləşdirilmişdir. Nəsrli yazılmış həmin etüdlər üslub və kompozisiya baxımından səliqə ilə işlənmiş bitkin əsərlərdir.

«Qara sözlər» müəllifin diqqəti daha çox həyatın təzadları üzərinə yönəldən daxili monoloqu təsiri bağışlayır, şair əsər boyunca, sanki, öz-özü ilə söhbət eləyir. «Qara sözlər»i təşkil edən 45 Sözdən hər biri ayrıca bir mövzuya həsr olunmuşdur.

«Qara sözlər»də dünya maarifçilik hərəkatı üçün səcəyyəvi olan bir cəhət – cəmiyyət həyatının etik dəyərlərlə bağlanması üstünlük təşkil edir. Maarifçilik hərəkatı nümayəndələrinin yaradıcılığında əxlaq və etika məsələsi önəmli yer tuturdu. «Etika fənlərin fənnidir» - hesab edən ingilis maarifçiləri mənəviyyəat və etika məsələlərini nəzəri cəhətdən əsaslandırır, cəmiyyətdəki münasibətləri etik dəyərlər və tərbiyə faktoru ilə bağlayırdılar.

1890-1898-ci illər arasında araya-ərsəyə gəlmiş «Qara sözlər»də marifçiliyin «tərbiyəçilik» keyfiyyəti – hər hansı məsələnin dərkində mənəvi-əxlaqi qiymətləndirməni həlledici amil kimi götürmək üstünlük təşkil etmədədir. Əsərdə şair xalqın tarixi və taleyi üçün mühüm hesab etdiyi problemlərə öz münasibətini əxlaqi-mənəvi dəyərlər kontekstindən bildirməyə çalışmışdır. Bu əsər öz məzmununa və məqsədinə görə Abayı daha çox Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikri tarixində «ilkın maarifçilik dövrü» adlandırdığımız məskurə prosesinin yaradıcılarından biri olan Abbasqulu ağa Bakıxanovla, onun «Kitabi-nəsayəh» və «Təhzi-bi-əxlaq» kimi qiymətli maarifçi əsərləri ilə yaxınlaşdırır. «Qara sözlər» şairin öz soydaşlarına, müasirlərinə nəsihətləridir və bu nəsihətlər

məzmununu zamanənin aktuallaşdırıb gündəliyə gətirdiyi mütərəqqi ideyalarla yanaşı, həm də islam dəyərlərindən alırdı. Abayın maarifçiliyi, bu mənada, M.F.Axundzadənin Avropa təcrübəsini ehtiva etmiş, dinə qarşı radikal mövqeyi ilə fərqlənən mükəmməl maarifçiliyindən daha çox, Azərbaycanın hələ etik-əxlaqi baxışları tam «durulaşmamış» ilkin maarifçilərinin görüşlərinə uyğundur.

Abayın əsəri oxucuya birbaşa müraciətdir, oxucu ilə vasitəçisiz söhbətdir, bu əsər ayrıca bir şəxsin xalqın taleyi fonunda həyat fəlsəfəsini əks etdirir. Qazax dilində «Qara sözlər» ifadəsi son dərəcə geniş mənalarda izah edilir. Bu, Şərq ədəbiyyatında səcli nəsr deyilən «qafiyəli nəsr»dən fərqli olan nəsr anlayışını idadə edir, «qara»da Azərbaycan dilində olduğu kimi, kədər mənası da var və nəhayət, bu söz qədim türk ənənəsindən gələn «böyük», «möhətşəm», «hər şeydən mühüm olan» mənalarına da gəlir. Abayın qələmə aldığı «Qara sözlər» janr etibarilə Avropa təcrübəsində «maksim», «aforizm», «söhbət» kimi anlayışlarla da səsləşir.

«Qara sözlər» öz mahiyyətinə görə etiraf, günahını boynuna almaq, tövbə etməkdir. Ona görə də bu əsərin adının sadəcə «Öyüd kitabı», «nəsihətlər toplusu», «əqliyyə» kimi təqdim olunması əsərin mahiyyətinin yalnız bir istiqamətini ifadə edir.

Etiraf son dərəcə məsuliyyətli bir yanaşmadır. Yazıçıdan sonadək vicdanlı və səmimi olmağı tələb edir, burada ən xırda saxtakarlıq və səmimiyyətsizlik hər şeyi yerə vurur. Abay istəmir ki, onun səsi qaranlığa qarşıb zamansızlığa getsin, əksinə, o, öz müasirləri ilə birbaşa dialoq yaratmağa çalışır. Lakin məsələnin mahiyyətindəki tragizm bundadır ki, qarşısına cəmiyyətin əxlaqını dəyişmək məqsədini qoyan mütəfəkkir bu cəmiyyət qarşısında özünü gücsüz hesab edir: «Mən diri olsam da,

özümü sağ hesab etmirəm. Başqalarının verdiyi dilxorluqdanmı, özümün özümdən narazı olmağımdanmı, başqa bir səbəbdənmı – heç bilmirəm. Çölüm sağ olsa da, içim ölübdür. Acıqlansam da, qəzəb hiss edə bilmirəm. Gülsəm də, sevinə bilmirəm. Elə bil dediyim söz öz sözüm deyil, güldüyüm gülüş öz gülüşüm deyil, kimindirsa – özgenidir».

Şairin içini çulğalayan bu boşluq ondan yaranır ki, insan daxilən mənavi sığınma yeri tapmır, onun qəlbini işıqlandıracaq bir nur görə bilmir, çox güvəndiyi bir ünvanda – xalqda özünə dayaqlıq hiss edə bilmirdi.

Abayın öz soydaşları – qazaxlar qarşısına qoyduğu sərt haqq-hesab ondan daxilində heç bir təsəlli yaratmır. O, hər cür kənar şərtləri qırağa qoyaraq söhbəti o dəyərlərin və istiqamətlərin üzərinə gətirir ki, onlar qazax xalqının yolunu yoxuşa dirəmişdir. Nədir bunlar: qazaxların başqa tayfalardan və xalqlardan üstün olmaq barədə səhv təsəvvürləri, müştəbehlik, tənbellik, fərdiyyətçilik və dəstəbazlıq, təkəbbür, qanmazlıq, vicdanın və yüksək istəklərin itirilməsi, birliyin və bərabərliyin olmaması, oğruya, caniyə, dələduza rəğbət... Abayı düşündürən sual bu olmuşdur ki, bu yaramaz keyfiyyətlər «məğrur çöl adamının» qanına haradan və necə hopmuşdur? Mənim sevdi-yim, həm sevincini, həm də dərdini ürəyimdə daşıdığım xalq budurmu? Bu qismətəmi layiqdir?

Ona görə də Abayın bu əsəri fərdi mənavi sarsıntının ifadəsi kimi deyil, xalqın taleyinin bir dramı kimi qavranılır. *«Başa düşə bilmirəm, - şair qeyd edirdi, - mən öz xalqıma necə münasibət bəsləyirəm: ona nifrət edirəm, yoxsa onu sevirəm? - Əgər sevsəydim, onda zərrə qədər də şübhə olmadan onun əxlaqını bəyənardım və bütün xasiyyətləri içində heç olmasa, tərifləyici birini tapardım. Mənim sevgim soydaşlarımın böyük xalqlara məxsus olan*

keyfiyyətlərə malik olmasına inamımı sönməyə qoymazdı. Lakin məndə belə bir inam yoxdur.» (12)

«Qarə sözlər»in emosional-hissi yükünü müəyyənləşdirən duyğu əhalinin əsas kütləsinin zamandan dala qalmasının yaratdığı ağrıdan qidalanır. Şair bilirdi, tarixin bir çox dövrlərində, Azərbaycan atalar sözü ilə ifadə etmiş olsaq, «xalq üçün ağlayanlar gözdən olmuşdur». «Sokratı kim zəhərlədi, Janna d' Arki kim edam etdi, Həzrəti İsanı kim çarmıxa çəkdi?» – şair soruşur. – Kütlə. Deməli, kütləyə etibar etmək olmaz. Kütləni doğru yola istiqamətləndirməyi bacarmaq lazımdır. Xalqın kütlə olmasının qarşısını almaq üçün təhsil almış, xalqa canı yanan insanlara ehtiyac var. Mədəniyyətə maraq və təhsil almaq tələbatı xalqın daxili ehtiyacına çevrilməlidir. Bütün bu proseslər məqsədyönlülük tələb edir, yerindən atlanmaqla mədəniyyətin zirvəsinə düşə bilməzsən. İnsan mədəniyyətə can atmaq üçün ən azı yavan çörək ehtiyacından xilas olmalıdır. İnsanda öz inanclarına və fəaliyyətlərinə qarşı səmimiyyət formalaşdırılmalıdır. Mədəniyyət və elm insanın içindən gəlməlidir. Şair valideynlərin və mollaların uşaqlarda səmimiyyəti öldürən zorakılığına qarşı çıxırdı.

«Qara sözlər», dediyimiz kimi, ilk növbədə, zamanın sifarişi idi: XIX əsrin sonlarında qazax xalqının düşüüyü ictimai və siyasi, eyni zamanda, mənəvi vəziyyətin tələblərini ifadə edirdi. Şair ürək ağrısı ilə dərk edirdi ki, mənsub olduğu xalq əsrin tələblərindən çox geri qalır. Zaman qabağa getdikcə onunla xalq arasındakı məsafə də böyüyür, gerilik daha da dərinləşir. Ona görə də şair xalq üçün nəşə faydalı bir iş göməyin lazım gəldiyini hiss və dərk edirdi.

L.N.Qumilyova görə, ayrı-ayrı etnosların, etnik baxımdan ümumi olan toplumların və ya dövlət

quruluşlarının tarixində baş verən passionar partlayışlar mənəvi mədəniyyət sahəsində nəhəng şəxsiyyətlərin peyda olması ilə müşayiət olunur.

Qazax mənəvi irsində bu rol Abayın şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Ruslar Puşkindən danışarkən onun rus xalqı üçün, rus düşüncə tərzini üçün «hər şey» olduğunu qeyd etdikləri kimi, bu ifadəni qazax xalqına və Abaya da aid edərək demək olar: «O, qazax xalqı üçün hər şeydir».

Abayın - qazax çölünün bu böyük övladının şərəfli adı şair, mütəfəkkir, alim və bəstəkar kimi indi bütün dünyada tanınır. Lakin həyat və yaradıcılıq yolunun təhlilindən də aydın görünür ki, o, öz sağlığında böyük və faciəvi bir yalqızlıq yaşamışdır.

Abayın yaşadığı faciəvi yalqızlığı iki şərti nəzərə almadan başa düşmək və qiymətləndirmək çətindir. Bunlardan birincisi və ən mühümü xalqın həyat, məişət, düşüncə səviyyəsi ilə bağlıdır. Qazax xalqının bir millət kimi formalaşmasına Abayın təkan verməli olduğunu onun özü bütün aydınlığı və miqyasları ilə dərk edirdi. Lakin nadanlıq mühitində xalqın xeyrinə görülən iş çox vaxt həmin işi görmək istəyən insanın əleyhinə çevrilir, cəmiyyətlə sağlam düşünməyi bacaran fərd arasında münaqişə yaranır. «Ağıldan bəla» çəkmək – başa düşmək, qanmaq Abayın həyatda fərdi faciəsinə çevrilmişdi.

Ağıldan bəla gördüm,

Ah gördüm, nala gördüm.

Dərdli-qəmli sözlərdən

Dağılmaz qala gördüm. (2,122)

(Tərcümə edən Eyvaz Borçalı)

Abayın maarifçiliyindən danışarkən, bir qayda olaraq onun rus ədəbiyyatı ilə bağlılığı faktı ön sıraya

gətirilir. Burada maraqlı bir məqam nəzərdən qaçırılmamalıdır. Rus maarifçiliyi XVIII əsrin tarixi faktı olmuşdur və rus maarifçiliyi ilə qazax maarifçiliyinin müqayisəsi, heç şübhəsiz, xüsusi yanaşma tələb edir. Ona görə də qazax maarifçiliyinin mexaniki şəkildə rus maarifçiliyini «təkrar etməsi» fikrini irəli sürmək əsassızdır. Eyni zamanda, rus maarifçiliyinin bütün elementlərinin qazax maarifçiliyində axtarılması da əlverişsiz və qeyri-məhsuldar yanaşma sayılmalıdır. Burada söhbət tipoloji yanaşmadan və ya müqayisəli təhlildən gedə bilər ki, bu istiqamətdə hazırda qazax ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatlar aparılmaqdadır. Heç şübhəsiz, Abayın zamanəsində – XIX əsrin sonlarında istər Qazaxıstanda, istərsə də Rusiyanın siyasi təsir dairəsində olan digər müsəlman ölkələrində dünyaya pəncərə rus mədəniyyəti vasitəçiliyi ilə açılırdı. Orta Asiyada yaranan maarifçilik ideyalarının da ilkin başlanğıcı kimi (bu ideyaların kokret tarixi şəraitin qanunauyğunluqlarına tabe olmasını qeyd etməklə) rus maarifçiliyinin olmasını inkar etmək çətindir. Rus maarifçiliyinin başlıca fərqləndirici xüsusiyyətlərinə:

- kəndli məsələsinin qoyuluşunun kəskinliyi,
 - zadəganlar arasında çıxmış gənclərin maarifçilikdə iştirak etməsi,
 - bir tərəfdən qərb ölkələrindəki inqilablardan sonra burjuazıyanın inkişafı, digər tərəfdənsə çarizmin islahat tədbirlərinin ziddiyyətləri,
 - ədəbiyyatda klassisizm cərəyanının normativ poetikasının tənqid edilməsi,
 - patriarxal-feodal məişətinin satirik təsviri,
 - psixoloji başlanğıcın dərinləşməsi və
 - avtobiografik elementlərin təbiiq olunması kimi
- keyfiyyətlər daxil idi.

Avropa və rus maarifçilərindən tamam fərqli bir mühitdə yaşayıb fəaliyyət göstərən Abay başqa yol seçməli idi. O, öz ideyalarını daha aydın ifadə etmək üçün bir çox hərəkətverici başlanğıcları bir araya gətirməli idi. Bunlardan birincisi, heç şübhəsiz, folklor olacaqdı. Bir qayda olaraq, folklor «kollektiv» yaradıcılığın məhsulu hesab edilir: folklor əsərlərinin yaradıcısının xalq olduğu göstərilir. Lakin folklorun qazax xalqına (eləcə də Azərbaycan və digər türk xalqlarına) məxsus səciyyəsi fərdi yaradıcılığı qətiyyənlə istisna etmir. Abaya qədər akınların, müğənnilərin, nağılçıların, bədii söz yarışları (aytis və ya deyismə) ustalarının adlarının tarixdə yaşaması buna əyani sübut sayıla bilər. Abay isə bütün bunların hamısına yeni bir keyfiyyət gətirdi. O, qazax söz mədəniyyətini yeni obraz və forma sistemi ilə zənginləşdirdi, qazax ədəbiyyatında satira, lirika, peyzaj kimi anlayışlar yeni mahiyyət qazandı. Başqa mədəniyyətlərə məxsus süjet və obrazlar, bədii sözlə işləmə təcrübəsi qazax dilinə və ədəbiyyatına aşılmağa başladı. Abayın böyüklüyü onda idi ki, o, bütün bu yenilikləri qazax ədəbiyyatının daxili tələbatından irəli gələn hadisə kimi yerinə yetirirdi. Beləliklə, Abayın şəxsində qazax milli ədəbiyyatının həudları böyük tarixi tələbatlara və tarixdə gedən şərtlərlə bağlı idi. Qazax folkloru, türk, ərəb və fars dillərində yaranmaqla bütöv bir dəyərlər sistemi kəsb edən klassik islam mədəni abidələri, antik yunan fəlsəfəsi və o dövr üçün dünyada geniş yayılan müasir rus ədəbiyyatı təcrübələri Abayın timsalında bir araya gələrək yeni tipli bir qazax ədəbiyyatının yaranmasında özül rolunu oynayırdı. Mədrəsə təhsili almış Abayın Firdovsini, Sədini, Nizami Gəncəvini, Nəvaini, Füzulini və s. yaxından tanıması tamimailə təbii hadisə idi. Elə buradaca qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Abayın əsərlərində Nizami Gəncəvinin,

Əlişir Nəvainin və ya Məhəmməd Füzulinin adının rəğbətə çəkilməsinə «Abay və Azərbaycan ədəbiyyatı» və ya «Abay və özbək ədəbiyyatı» mövqeyindən baxmaq, bu istiqamətdə təhlil aparmaq müasir filoloji baxımdan heç də özünü birmənalı şəkildə doğrultmur.

Abay, eyni zamanda, rus ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri ilə də yaxından tanış idi. Onun rus ədəbiyyatı ilə təması yalnız əsərləri oxumaqla, müəllifləri tanımaqla məhdudlaşmırdı, Abay Krilovun, Lermontovun, Puşkinin əsərlərindən nümunələr tərcümə etməklə rus dilinin və ədəbiyyatının obrazlar sistemində öz dilində yenidən həyat verirdi. Eyni zamanda, rus bədii dilinin obrazlar sisteminin qazax dilində qarşılığı yaranırdı. Məsələn, Puşkinin «Yevgeni Onegin» poemasından etdiyi tərcümələr, xüsusilə Tatyana obrazının təqdimatı qazax bədii dilinə yeni səviyyə, yeni bədii tutum gətirirdi. Abayın rolu rus dili və qazax dili arasında körpü salmaqla məhdudlaşmırdı, böyük ədib bununla xristian mədəniyyəti ilə islam mədəniyyəti arasında bir uyum və əhəngdarlıq yaratmağa müvəffəq olurdu.

Bir-birindən tamamilə fərqli olan mədəniyyət səviyyələri Abayın şəxsinə üzvi şəkildə sintez olunaraq yeni keyfiyyətli bir mədəniyyətin formalaşmasına zəmin yaratmışdı. Abay fərqli mədəniyyətlər arasındakı başlanğıc nöqtələrinin birliyini, ümumiliyini və doğmalığını çox asanlıqla tuta bilmişdi. Bununla da öz mənsub olduğu mədəniyyət üçün elə bir istiqamət açmağa müvəffəq olmuşdur ki, yeni olan həmin istiqamət qazax milli dəyərləri və ədəbiyyatı anlayışları ilə bir araya gələrək tamamilə uyuşmuş, doğlalaşmışdır.

Abayın maarifçiliyindəki milli öhünüdərk anlayışı onun musiqi sahəsindəki fəaliyyətləri ilə də üzvi şəkildə bağlıdır. Musiqi nəzəriyyəçilərinin təsdiq etdikləri kimi, qazax xalq musiqisi - mahnıları ilə opera sənəti arasında

başlanğıc etibarilə güclü bir yaxınlıq var. Bununla belə, həmin yaxınlıq Abayın işləmələri kontekstində özünü tam aydın hiss və dərk etdirir: Abay aradakı incə fərq pərdəsini ustalıqla aradan götürməyi bacarmışdır. Abayın yaradıcılığı əlimizdə olan mətnlərin və melodiyaların hüdudları çərçivəsində qapanıb qalmamış, öz sağlığında ətrafına toplaşanlar və özündən sonra gələnlər üçün böyük bir mənəvi enerji mənbəyi olmuşdur. Əgər bunun fərqi nə varmasaq, Abayın qazax mədəniyyətinə vermiş olduğu töhfə barədə dediklərimiz məntiqi cəhətdən əsaslandırılmamış qalar. Abay həm bir yaradıcı şəxsiyyət, həm də ictimai xadim kimi həmişə xalq arasında olmuşdur: dövlət qurumlarında müşavirlik etmiş, öz ətrafında ədəbi məclis yaratmış, elmi cəmiyyətin fəaliyyətində iştirak etmiş, maarifçi kimi insanları qabaqcıl ideyalarla tanış etmişdir. Bütün bu fəaliyyətləri zamanı o, oxuduqları və bildikləri, düşündükləri barədə ətrafındakı insanlarla fikir bölüşmüşdür, öz düşüncələrini başqalarına ötürmüşdür. Beləliklə də onun yaradıcılığının əsas hərəkətverici qüvvəsi canlı həyat olmuşdur. Abay bir maarifçi kimi cəmiyyətə digər təsir vasitələri ilə yanaşı, həm də bədii yaradıcılıqla təsir göstərməyə çalışmışdır.

Bədii ədəbiyyatın təkamülü baxımından XIX əsrin ikinci yarısında Abay Kunanbayev qazax ədəbiyyatını yeni səviyyəyə qaldırdı. Onun lirikası, satiraları və fəlsəfi-publistik tərzdə yazdığı «Qara sözlər»i qazax bədii və ictimai tənqidi ruhunun yeni zirvəsini təşkil edirdi. Abay bir maarifçi kimi öz xalqını başqa xalqların qabaqcıl düşüncə xadimlərinin irsi ilə yaxından tanış etməyə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun, İ.A.Krilovun, İ.A.Buninin əsərləri ilə yanaşı, İ.B.Göte, H.Heyne kimi dünya klassiklərinin əsərlərini də böyük istedadla qazax dilinə tərcümə etmişdi.

Qazax ədəbiyyatında maarifçiliyin təzahür etməsi formaları onun biryönlü, təkistiqaşmətli olmadığını əks etdirir. Bu mənada, Abay Kunanbayevin yaradıcılığının «universal» xarakter daşması tarixi səbəblərlə bağlıdır. Burada rus klassik ənənələri ilə bərabər, cədidizm deyilən türk maarifçilik hərəkatının da ideyaları ilə səsleşmə aydın şəkildə özünü göstərməkdədir ki, bu da türklərlə etnik yaxınlıqdan daha çox ictimai və tarixi zərurətdən irəli gələn hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Abaydan başlayaraq maarifçilik insanın həqiqətə gedən ən yüksək missiyası kimi qəbul edilmişdir. Abayın yaradıcılığında həqiqətin əldə olunmasına aparan yolun axtarışı üstünlük təşkil edir. Abay üçün, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, cahillik, nadanlıq, təkəbbür kimi keyfiyyətlər sosial zorakılıq qədər şər qüvvə hesab edilir. Sosial şərin mənbəyi isə nadanlıqdır. Abayın fəlsəfəsini səciyyələndirən başlıca ideyalardan biri də budur ki, insanın əxlaqi təbiətinin təkmilləşdirilməsi ictimai ziddiyyətləri aradan qaldırmağa qadirdir...

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində qazax poeziyasında dini motivlərin güclənməsi tarix boyunca Şərq-də təşəkkül tapmış ideologiyanın təsiri ilə bağlı idi. Vaxtilə Orta Asiyada geniş yayılmış təsəvvüf ideyaları və yanaşması yenidən güclənməkdə idi.

Didaktik-nəsihətçilik istiqaməti, əxlaqi qiymətləndirmələrin sosial qanunauyğunluqdan üstün tutulması qazax ədəbiyyatında maarifçiliyin mahiyyətini təşkil edir. Bədii yaradıcılığın sosial təbiətinin tədqiq olunması və Abay lirikasının psixoloji təsirləri Muxtar Auezovun yaradıcılığında maarifçiliyi yeni bir mərhələyə – maarifçi realizm mərhələsinə çatdırılmışdır.

Abay bir maarifçi olaraq zamanın gedişatı ilə üz-üzə dayanmışdı. O, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, sözün

qüdrəti ilə zamanın gedişatını və insanı, insanın fəaliyyətlərinin məzmununu dəyişdirməyin mümkünlüyünə inanırdı və var gücü ilə bu cəhəddə mübarizə aparmağa can atırdı. Bu isə istər-istəməz yaşadığı mühitdə onun özünə qarşı axınlar yaradırdı. Bu, təbii idi: həyat ağ ilə qaranın, işıq ilə qaranlığın, xeyir ilə şərin mübarizəsi üzərində qurulub. Lakin Abaya qarşı gələn axınların burulğanında Abayın yalqızlıq faciəsinə düşər olmaması, meydanda tək qalmaması üçün cəmiyyət, heç olmasa, cəmiyyətdə çoxluq təşkil edən qüvvələr onun səviyyəsində durmalı, onunla müəssib olmağa hazır olmalı idi. Əvvəllər ədəbiyyatşünaslıqda Abayın öz yaşadığı mühitdə, doğma və yad insanlar arasında yalqız olduğunu sadə məntiqi mühakimələrlə izah etməyə çalışırdılar. Məsələn, belə izah edirdilər ki, çar məmurları Abayın satiralarını, tənqidini qəbul etməmiş, onun siyasi sürgün həyatı yaşayan insanlar ilə əlaqələrini mənfi qiymətləndirmişlər, şairə təzyiq göstərmişlər. Və ya yerli ixtiyar və var-dövlət, sərvət sahibləri Abaya kasıb xalq kütlələrinə arxa durduğuna görə nifrət bəsləmişlər. Əlbəttə, bu mülahizələr zahirən məntiqi görünür, lakin məsələnin mahiyyətini keyli bəsitləşdirir. Bu yanaşma şair taleyini ifadə etmək gücündə deyildir. Şair taleyində hər şey çox mürəkkəb və bəzən də təsəvvürəgəlməz dərəcədə qorxunc olur və elə Abay da bu qismətdən sığorta olunmamışdı.

Belə bir müdrik kəlam vardır ki, «öz vətəninə peyğəmbər ola bilməzsən». Yaradıcılığının və şəxsiyyətinin miqyaslarını aydın təsəvvür etmək üçün Abayın zamanəsini bütövlüklə göz önünə gətirmək lazımdır. Bu, hər şeydən əvvəl bir müstəmləkə mühitidir, burada imperiya və müstəmləkə psixologiyası üzvi şəkildə birləşir: daxili inamsızlıq, səmimiyyətsizlik, qorxu və s... Eyni zamanda, hər bir cəmiyyət üçün səciyyəvi olan

ənənəvi cəhətlər: insanlar arasında şübhə və inamsızlıq, mənəmlik və paxılıq, qabağa gedənin ayağından çəkmək, özünü ətrafındakıların hamısından üstün görmək iddiası...

Bir-birinə güzəştə getməyən bu qarşılıqlı mübarizədə Abayın polis təqibinə, amansız sıxışdırmalara, axtarışara, düşmənçilik münasibətlərinə, şərə, böhtana və hətta sui-qəsdə məruz qalması, bir növ, zəruri idi. Lakin bütün bu faciəvi keşməkeşlərinə baxmayaraq Abayın yaradıcılığı taleyin nəhs gərdisinin ziddinə, ona nifrət bəsləyənlərin əksinə, xalqın düşüncəsində özünə daha geniş yer alır, xalqın düşüncəsini faydalı impulslarla zənginləşdirməkdə davam edir. Abayın əleyhdarlarının nail olmaq istədikləri o dəhşətli hadisə baş vermir: onlar şairin əhatə dairəsini o qədər daraltmaq istəyirdilər ki, onun səsinə hay verən olmasın. Abayın əleyhdarları əsas hesabda yanılmışdılar. Abayın səsi eşidilməz qala bilməzdi və həmin səs bu gün daha aydın və gur eşidilir.

2. Abay və islam maarifçiliyi

İslam maarifçiliyi geniş anlayışdır. Ona görə də aydınlıq olsun deyə, qeyd etməyi zəruri sayırıq ki, biz *islam maarifçiliyi* dedikdə, XIX - XX əsrlərdə təşəkkül taparaq yayılmış, islam dəyərlərinə söykənən ideoloji axtarışları nəzərdə tuturuq. Türk tədqiqatçısı M.Hopaçın «Stepərdə ışıq kaynakları» adlı məqaləsində Abayın bir maarifçi olaraq islam dəyərləri ilə bağla görüşlərinə geniş yer verilmişdir. (27, 101-108)

Tədqiqatçının təqdimatına görə, cəmiyyətlərin təməl daşı olan insan və ailə Abayın da görmək istədiyi

cəmiyyətin məhvərini təşkil edir. Abay insanı maddə və ruhdan ibarət olan bir varlıq kimi görür. Var olmaq özü, mahiyyəti təqib edir. Allah formaları mahiyyətdən sonra var etmişdir. Abaya görə, varlıq Allah tərəfindən mənası olan bir qayəyə görə göndərilmiş, xəlf edilmişdir. Bu göndərilmə və yaradılış bir təqdирə, ölçüyə görə müəyyənləşdirilmişdir. Abay belə hesab edir ki, aləmdə təsadüflər zənciri deyil, təvafüqlər (uyğunluqlar) zənciri hakimdir. Kainatdakı nizamu və ahəngi, gözəllikləri xəlf eləyən Allah ən mükəmməl yaratdığı insanı yer üzünün mirasçısı seçmişdir, canlı-cansız bütün varlıqlar insanın əmrinə tabe edilmişdir. İnsan hökmən bu üstünlüyü qiymətləndirmək məcburiyyətindədir. «Ölsə ölür təbiət, adam ölməz», - deyən Abaya görə, insan maddə və ruhdan ibarətdir: maddə ölür, ruh isə əbədidir, baqi (ölməz) qalır.

Abayın etik prinsiplərindən biri də «Adam ol!» prinsipidir. Adam olmaq üçünsə birinci şərt nədanlıqdan, cahillikdən qurtulmaq, ikinci şərt insanın öz yaradıcısını tanımasıdır. Yaradıcısını tanımayan cəhalətdən xilas ola bilməz. Abayın maarifçilik görüşləri, bu mənada, Avropa maarifçiliyinin təməl qaynaqlarından xeyli fərqlənir.

Avropada maarifçilik dinlə müxəlifət təşkil edən bir ideoloji cərəyan kimi özünü göstərdiyi halda, məsələn, Azərbəcənə və Qazaxıstanda maarifçiliyin müəyyən mərhələlərdə islam dəyərlərinə əsaslandığının şahidi oluruq. Bu baxımdan, Abayın dünyagörüşünün dini dəyərlər nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilməsinə də ciddi ehtiyac hiss etdik.

Burada onu da ayrıca vurğulamağı faydalı hesab edirik ki, sovet dövründə nəşr olunan kitablarda, tədqiqat işlərində Abayın dünyagörüşündəki dini dəyərlərə münasibət məsələsi mümkün olduğu qədər arxa plana salınmışdır. Məsələn, 1981-ci ildə Moskvada «Худо-

жественная литература» nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş «Абай Кунанбаев. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Слово-Назидания» adlı kitabda (1981; öz sözün müəllifi Muxtar Auezov, son sözün müəllifi Muxəmdjan Karatayev) «Qara sözlər»in mətnində məqsədli təhriflərin edilməsi bir yana, Abayın dini baxışlarını əks etdirən 38-ci Söz bütövlüklə verilməmişdir: belə ki, kitabda 37-ci Sözdən sonra birbaşa 39-cu Sözə keçilir. Əslində, 38-ci Söz Abayın dini təlimini anlamaq, ən əsası isə onun maarifçiliyinin mahiyyətini, dünyagörüşünün kontekstini düzgün müəyyənləşdirmək üçün əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir.

Bəşəriyyətin öz tarixi boyunca yaşadığı ictimai formasiyaların və sistemlərin hər biri (quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm, faşizm və s.) öz insan tipini «yetişdirmişdir». Bəs bəşəriyyətin əsl ideali nə olmuşdur?

Abay Quranın Allahın varlığını insana kəşf etdirən mahiyyətə dayanaraq bu qərara gəlmişdir: Bilik (və ya ağıl), Rəhm, Ədalət – bu üç xüsusiyyət insan mahiyyətinin əsas atributlarıdır.

Abayın düşüncələrindən belə bir qənaət hasil etmək olar ki, xalqda toleyrantlıq və başlıqlarına qarşı dözümlü tərbiyə etmək üçün ilk növbədə bu üç keyfiyyətin – insandakı bu üç ilahi başlanğıcın təkmilləşdirilməsinə say göstərmək lazımdır.

Abayın bir üstünlüyü də bunda idi ki, onun həm İslam mədəniyyəti və klassik İslam Şərq fəlsəfəsi barədə mükəmməl biliyi vardı, həm də rus və Qərb ictimai düşüncəsində baş verən məfkurə cərəyanlarını gözəl bilirdi və düzgün qiymətləndirirdi.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Abay uşaqlıqda iki paralel təhsil almışdı: mükəmməl mədrəsə təhsili və rus təhsili. O vaxt mədrəsədə islam teoloqlarının, Şərq mütəfəkkirlərinin əsərləri əhatəli tədris olunur, eləcə də şagirdlərə ərəb, fars, osmanlı və cığatay dilləri öyrədilirdi. Abayın mədrəsədəki müəllimləri «cədidizm» adlanan və islam maarifçiliyi ideyalarına dayanan məfkurə hərəkatı ilə yaxından tanış idilər.

XIX əsrdə müstəmləkə dövrünü yaşayan müsəlman Şərqində islam dəyərləri təhrif olunmuşdu. Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti islamın azadlığa, elmə, təhsilə, inkişafa çağıran ideyalarının təhrif olunmasında maraqlı idi. Lakin burada da dinlərinin mahiyyətinin dəyişdirilərək cəmiyyətə geriyyə, süstlüyə, mövhumata aparan qüvvə olması ilə rəziləşməyən mütəfəkkirlər meydana çıxaraq həmin gerilik və təhrif təfəkkürünə cavab verməyə qalxmışdılar. Bütün Şərq tarixində ən dərin izlər buraxmış Cəmaləddin Əfqani məhz həmin dövrün və təfəkkürün nümayəndəsi idi. Əlamətdar haldır ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində sonradan bütün müsəlman Şərqində özünə tərəfdar tapacaq həmin yeni müsəlman təfəkkürünün əsasını qoyanlar arasında Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağayev kimi Azərbaycan ziyalıları da var idi. Sonradan inkişaf etdirilən bu yeni məfkurə bir çox müsəlman ölkələrində azadlıq mübarizələrinin ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynadı. Rusiya imreriyyəsi tərkibində olan müsəlman xalqları arasında bu maarifçi ideya tarixə "cədidizm" (cədid – yeni, cədidizm yenilikçilik hərəkatı deməkdir) kimi düşmüşdür.

Eyni zamanda, müsəlman Şərqinin bu proses zamanı Qərbdən ciddi fərqi də ortaya çıxmışdı. Müsəlman ziyalılarının əksəriyyəti qərb maarifçiləri kimi dini rədd etməyə qalxmamışdı, islam dininin inkişaf, elm, insan azadlıqları, vəhdət kimi müddəalarını mövhumatla qarşı-

qarşıya qoyaraq inkişaf və tərəqqinin islam dininin öz mahiyyətində olduğunu, Allaha etiqad etməyin məhz yuxarıda sadalanan ideyalara riayət etməkdə olduğunu isbat etməyə üstünlük verirdi.

Abayı cədidizm hərəkatının nümayəndəsi kimi qələmə vermək kökündən yanlış olardı, lakin heç şübhəsiz ki, islam maarifçiliyinin təzahürü olan cədidizmin Abayın ideyalarına da müəyyən təsirləri olmuşdu.

Abayın «Qara sözlər»i ürək ağrısı ilə, xalq karakterinə və mentalitetinə elə yüksək bələdlilik ilə yazılmışdır ki, müasir qazaxlar onun məzmununu, sanki, bu gün onlara edilmiş birbaşa müraciət kimi oxuyub qavrayırlar. Əsərin 45-ci sözü, finalı onun məqsədini və mahiyyətini aydın ifadə edir: *«Allah talanın varlığının ən tutarlı dəlili odur ki, neçə min ildən bəri hər kim hər necə söyləsə də, onlar müqəddəs bir yaradıcıdan danışirlər. Neçə min din olsa da, ədalətin və məhəbbətin Allaha layiq olduğunu təsdiq edirlər»*.

Şair 10-cu Sözdə öz tənbelliyinə və avaralığına baxmayaraq Allahdan böyük rifah arzulayan insanlara müraciət edir: *«Fərz edək ki, Allah sənənin duanı qəbul elədi, sənə bir oğul verdi. Sən ona yaxşı təərbiyə verə biləcəksənmi? İnsanlar Allaha həm də var-dövlət üçün dua edirlər. O, sənə var-dövləti verir, sən götürmürsən! O, sənə qüvvə vermişdir ki, işləyib, dolanasan. Bəs sən bu qüvvəni halal zəhmətə sərf edirsənmi? Yox. Allah sənə güc vermişdir ki, oxuyasan, dərəkə vermişdir ki, elmləri qavrayıb mənimsəyəsən, ancaq məlum deyil ki, sən öz dərəkəni nəyə sərf etməmişən»*.

Abayın nəzərində insanın din və Allah qarşısında ən böyük ibadəti onun səmimiyyətidir. Əgər sən öz ətrafına işıq sala bilmirsənsə, öz yaxınlarının qəlbini sevindirmək əvəzinə sındırırsansa, nə namaz qılıb oruc tutmaq, nə də

Kəbəni ziyarət etmək səni Allah və din qarşısındakı mənəvi boricdan xilas edə bilməz. Müsəlmanın Məkkəyə zi-yarətə getməkdən də vacib olan borcu elin-obanın, xalqın xeyrinə yaramaqdır:

Ziyarət etsin deyər,

Biri gedər Məkkəyə.

Müsəlman öz borcunu

Burda ödəmir niyə? (2, 123)

(Tərcümə edən Eyvaz Borçalı)

Abay insanların mənəvi-ruhi yüksəlişi barədə söz açanda da eyni dərəcədə qətiyyətli mövqe tuturdu. Onun fikrinə görə, insan həтта həyatın ən çətin sınaqları zamanı belə, öz ləyaqətini qoruyub saxlaya bilsə, mənəvi uralığa yüksələcəkdir. Bəşər övladını alçaltmağa qadir olan üç şey var ki, onlardan uzaq olmaq lazımdır: bunlar nadanlıq, tənbellik və cinayətkarlıqdır. Bu bələlara qarşı dayanan qüvvə isə insanı sevmək, ümumi rifah arzusunda olmaq, ruhun güclü olması, ədalətlik və hərtərəfli dərin bilikdir.

Abayın yaradıcılığı ictimai ideala qovuşmaq üçün bir mübarizə forması idi, o özünün fəlsəfi-etik suallarına cavabı İslam dininin ideyalarında axtarırdı və tapırdı. Abay ilahiyatçı deyildi, lakin qurtuluş yolunu Quranın buyruqlarında görürdü. 13-cü Sözdə belə deyilir: «Əgər iman sahibi olmaq istəyirsənsə, cəsur ürəyin, möhkəm iradə və öz gücünə inamın olmalıdır... Qoy imanından azmışlar Allahın rəhminin sonsuzluğuna bel bağlamasınlar, onlar nə Allahın əfvinə, nə də Peyğəmbərin müdafiəsinə layiqdirlər».

Müqəddəs Quran Allaha etiqad edənləri bəd əməllərdən çəkinməyə, yüksək əxlaqla yaşamağa, ədalətli, vic-danlı olmağa, xeyir əməllərə çağırır. Quranın mətnində «islam» (Allaha təbə olmaq) və «iman» (inam)

kəlmələri ilə yanaşı, «ehsan» sözü də xatırladılar ki, bunun da mənası «xeyir əməldir». Abay öz «Sözlər»ində insanları ədalətə, fədakarlığa, xeyir əməllərə səsləyir: «Kim etinasızdırsa, ciddiyyətə əməl etmirsə, fədakarlıq göstərə bilmirsə, onu etiqad edən saymaq olmaz, bunsuz ürayində iman saxlaya bilməzsən. Ağillı insan bilməlidir ki, etiqad edən insanın borcu xeyir əməl görməkdir. Haqq işin dərrakə ilə sınaqdan keçirilməsindən qorxu yoxdur. Əgər dərrakəyə azadlıq verməsən, həqiqət necə olacaq: «Qoy məni dərrakəsi olan dərk etsin»? İmansız görülmüş xeyir əməlin də-yəri nədir? Yox, sən başa düşməli və inanmalısan ki, xeyri də, şəri də Allah yaradıb, və Allah ən ələlətlidir; var-dövlət də, yoxsuluq da Allahdandır, kimi istəsə ucaldır, kimi istəsə endirir; Allah dərd də vermişdir, həmin dərdlərə dərman da».

36-cı Sözdə Abay diqqəti utanmaq hissi kimi incə bir əxlaqi kateqoriyaya yönəldir. O, yazır: «Peyğəmbərimizin hədisində buyurulmuşdur: «Kimdə utanmaq hissi yoxdursa, onun imanı da yoxdur». Xalq məsəlində də eyni şey deyilir: «Kimdə utanmaq hissi varsa, onun imanı da var. Aydın olur ki, utanmaq imanının ayrılmaz hissəsidir. Həqiqi utanc odur ki, onu şəriət, vicdan, insan ləyaqəti qanunlarının əleyhinə bir iş görəndə hiss edirsən».

Abayın qeyd etdiyi kimi, «Quran insanı əxlaqi, mənavi kamilləşməyə çağıran ayələrlə doludur: «Kim ədalətli deyilsə, onun vicdanı yoxdur. Vicdanı olmayanın imanı da yoxdur», «Allah bəd niyyətli insanları sevmir», «Allaha etiqad edənlərin və xeyir əməllər görənlərin yeri cənnətdir» - bizim heç birimiz bu kəlamların mahiyyətinə varmağa can atmırıq, bu həqiqətləri dərk etməyə bizim nə həvəsimiz var, nə də yetərinəcə biliyimiz».

Abayın bütün bədii və fəlsəfi yaradıcılığı bunu ortaya qoyur ki, o, heç bir tərəddüd etmədən uca

Yaradana, onun buyruqlarının sonsuz səmimiyyətinə və müdrikliyinə inanır, humanizmin və əxlaqi başlanğıcın mənbəyini Allahda tapır. İslama görə, dinin məqsədi insanın kamilləşdirilməsidir, Allah tək və əbədidir, Allaha iman gətirən insan isə onun iradəsi və buyruqları ilə yaşamaqlıdır. Abayın görüşünə görə, Allaha sevgi bir görk, yalançı nümayiş naminə olmamalıdır. Allah insandan sevgi ummur, ona görə də sənin Allaha sevgin səmimi olmalıdır.

Abay öz müsahibini sorğuya çəkərək imanının nədən qaynaqlanması barədə fikirlər yürüdü: «Sən Allaha Onun xatirinə etiqad edirsən, yoxsa özünün qurtuluşun naminə? Allah böyükdür, sənin inanıb-inanmamağının ona bir zərəri yoxdur. Əgər sən təsdiq edirsən ki, iman sənin özün üçündür, yaxşı, deməli, sən inanırsan. Yox, əgər bu, iman adına imandırısa, sənə bunun bir faydası dəyməyəcək. Sənin imanın o vaxt pak olacaq ki, onu sən özün ürəkdən istəyəcəksən».

Allah taalanın sifətləri Abayı şövqə gətirir və o, oxucuya bu sözlərlə müraciət edir: «Sən dedin ki, Allah taalaya, onun adlarına və zatına inanırsan. Belədirsə, sən onları dərk etməlisən, Allah taalanın gözəl adlarının - ismayi-hüsnaın mahiyyətinin böyüklüyünü başa düşməlisən. Özünü müsəlman adlandıran hər kəs özünü Allahın qulu saymalıdır və Allahın göstərdiyi yolla getməlidir».

Abay bir maarifçi kimi *Allah taalanın göstərdiyi yol* deyəndə məhz öz ideyaları ilə səsləşən məqamları vurğulayırdı və bununla da, əslində, öz maarifçilik fikirlərini, ictimai düşüncələrini Quran ayələri, hədislərlə əsaslandırmağa çalışırdı. Abayın yanaşması o dövrün ilahiyat uləmalarının yanaşmasından da elə bu nöqtədə fərqlənirdi. Abay islam dəyərlərindən yeni zamanədə

insanların daha ağıllı və rəşional istifadə etməsinə səy göstərirdi.

Məhz bu məntiqdən çıxış edən Abay insanın qarşısında nəhayətsiz yollar, bitib-tükənməz imkanlar olduğunu qeyd edirdi. «Allah taalanın yolu dediyimiz yol Allah taalanın özü kimi nəhayətsizdir. Onun sonuna heç kim çatmamışdır».

Bununla Abay insanları həqiqi yola – elm, mərifət, ədalət yoluna səsləyirdi və insanın idrakına inanırdı. Abaya görə, insanın gücü onun ağılında və biliyindədir. İnsanın biliyi onu həqiqətə qovuşdurur, insan təbiətin mahiyyətini kəşf etməyə qadirdir. Elmlə qərəzli məqsədlər üçün, alçaq niyyətlər naminə məşğul olan insanlar onun zirvəsinə yüksələ bilməzlər.

Ətrafını çulğalamış cəhəlet zülmətinə qarşı təkbaşına mübarizə aparan Abay öz soydaşlarının əxlaqi keyfiyyətlərini, mənəviyyatını kamilləşdirməyə can atırdı, ictimai münasibətlərdə nizam və ahəngdarlıq, ardıcılıq görməyə çalışırdı.

Abay öz etik-fəlsəfi baxışlarını bədii sözün vasitəsilə ifadə etməyə üstünlük verirdi. Abayın düşüncəsinə görə, insan anadan tərbiyəli və ya tərbiyəsiz doğulmur, insan övladı həmin keyfiyyətləri yalnız tərbiyə prosesində qazana bilir. Abay qeyd edirdi ki, əgər mənim əlimdə ixtiyar olsaydı, «insan islahedilməzdir» deyən dilləri dibindən kəsərdim. İnsan yalnız bilik və dərk etmək vasitəsilə islah oluna bilər, dərk etməyinsə məqsədi həqiqətə – haqqa qovuşmaqdır».

Abay üçün dərk etməyin əsasını insanın «insanlaşdırılması» təşkil edir. O, ilk qazax şairi idi ki, kamilləşmə üçün özünüdərk etmə yolunu seçmişdi. Abay ilkin olaraq bu mülahizə ilə islam mədəniyyəti təlimlərindən tanış idi. İslam əxlaq təlimlərinə görə, insan Allahı dərk etmək üçün ilk növbədə özünü dərk etməlidir:

özünü dərk edən insan Allahını dərk edir. Lakin Abay bu təlimi qabağa apararaq onu daim dəyişməkdə olan dünyanın yeni reallıqları ilə uzlaşdırmağa çalışırdı. «Dünyanın görünən və görünməyən sirlərini özü üçün kəşf etmədən insan insan ola bilməz», - deyirdi.

İdrak «mən» deyəndə can «mənim» deyir,

Ruh ilə bədənin əsl bir deyil.

«Mən» əbədiyyətdir, kamaldır, nurdur,

«Mənim» dünya malı əl çirkidir, bil. (2, 157)

(Tərcümə Fikrət Sadığındar)

«Özünü dərk et – haqqa nail olacaqsan!» - bu, İslam dinindən gələn bir ideya idi. Lakin bu ideyanı Abay dünya fəlsəfi fikrinin o dövr üçün müasir olan təlimləri səviyyəsində aktuallaşdırmağa müvəffəq ola bilmişdi. Bu mənadə, qazax ədəbiyyatşünaslığında Abayın görüşlərinin P.A.Florenski və N.Berdyayevin görüşləri ilə müqayisəsinə də yer verildiyinin şahidi olurıq.

Abay 38-ci Sözdə Həqiqəti dərk etməyin yolu məsələsinə qoymaqla yanaşı, eyni zamanda idrakın üfüqlərini nişan verərək onu «dünya», «sənin özün» və «Allah» kontekstinə daxil edir. O, birmənalı olaraq həqiqətin mövcudluğunun iki səviyyəsi barədə bəhs edir: «yer həqiqəti» (insan ona öz dərrakəsi vasitəsilə qovuşur); «təmiz həqiqət» (onun mənbəyi başqadır, o, Haqq taaladan gəlir). Abayın düşüncəsinə görə, insan dərrakəsi yaradılışın sirrini və Allahın mahiyyətini sonuna qədər açmağa acizdir. «Yaradılışın sirri ən müdrik insana belə gizlidir, o ki ola Allahın zəti. Allah sonsuzdur, insan təfəkkürünün isə hüduqları var. Hüduqları olan şey sonsuz olanı ölçə bilərmi?» (28)

Abayın şeirlərinin birinin məzmunu belədir ki, «Budur Allah!» demək asandır, ancaq ona gedən yol quru

sözdən ibarət deyil. Allaha çatmaq üçün qəlbini və iç dünyanı təmiz eləməlisən. Şübhə yoxdur ki, Allah gözə görünən dünyada mövcud olan hər şeydədir...

Əslində, Abayın Allah barədə bu görüşləri onu təsəvvüf fəlsəfəsi və «vəhdəti-vücd» təlimi ilə yaxınlaşdırır. Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə, Allah taalanın varlığını məntiqi mühakimələrin vasitəsilə dərk etmək mümkün deyil, Allah sevgisi yaşanılararaq dərk oluna bilər. Başqa sözlə, insan Allahın varlığını qəlbinin gözü ilə görə bilər. Ona görə də insanın qəlbə Haqqın aynası hesab olunur. İnsan qəlbə nə qədər təmiz olarsa, bu ayna da o qədər cilalanmış olar və orada Haqq daha aydın görünər... Kamil insan üçün Allah yaratmış olduğu hər şeydə təcəllə edir.

Həqiqətin axtarılması və həqiqətə qovuşma problemi yalnız İslam məfkurəsi hüddulları ilə məhdudlaşmır. Məsələn, «vəhdət» fəlsəfəsinin davamçısı olan P.A.Florenskinin yaradıcılığında da *mütləq həqiqət* axtarışı başlıca yer tutmuşdur. Həqiqətin axtarılması onun zəhni və mənəvi niyyətinin başlanğıcını və son məqsədini təşkil edirdi: «Həqiqətsiz yaşammaq mümkün deyildir... Həqiqətsiz mənim nəfəsim çatmır». P.A.Florenskinin qənaəti ilə Abayın düşüncəsini birləşdirən ümumi cəhət bu olmuşdur ki, yaradılışın bütövlüyü elm üçün ölçətməzdir, mütləq həqiqətə elm vasitəsilə qovuşmaq olmur, elm yalnız nisbi bilik verir.

Abay yaradıcılığında İslam maarifçiliyinin təzahürü kimi təhlil etdiyimiz bu baxışlar, eyni zamanda, Abayın görüşlərindəki ziddiyyətlər, əslində, Abayın yetkin maarifçilik səviyyəsinə gəlib çatmadığının bir göstəricisidir. Yeni öz yaradıcılığı ilə Şərqi bir parçasını (qazax xalqını) Qərbə istiqamətləndirməyə can atan Abayın maarifçiliyi bir model olaraq Qərb maarifçiliyini tam ehtiva edə bilməmişdi və bu mənada, böyük

Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundzadə ilə Abay arasında böyük düşüncə fərqi olduğunu görürük.

Bəlkə elə buna görədir ki, Abayın düşüncə modelinin Qərb bənzərini axtaran müasir qazax tədqiqatçıları Avropa maarifçilik epoxasına deyil, İntibah epoxasına gedib çıxırlar.

3. Abay və Qərb İntibah ədəbiyyatı

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Abayın mütərəqqi ideyalarının başlanğıcını genetik baxımdan birbaşa olaraq hər hansı konkret cərəyanla bağlamaq düzgün elmi bəhrə vermir. Bu mənada, Abay yaradıcılığının əhəmiyyəti və böyüklüyü dünya mədəniyyətinin abidələri ilə tipoloji təhlil və ya müqayisəli (kompərativ) təhlil əsasında daha qabarıq nəzərə çarpa bilər.

Abay yaradıcılığının Qərb ədəbiyyatı ilə əlaqələrinə və müqayisəsinə iki aspektdən yanaşmaq mümkündür.

Birincisi, Abayın qərb ədəbiyyatı ilə birbaşa təması. Bu, özlüyündə maraqlı bir mövzudur. Məlumdur ki, Abayın qərb ədəbiyyatı ilə müəyyən çərçivələrdə tanışlığı vardı, Göte, Bayron, Heyne kimi məşhur Avropa şairlərinin əsərlərindən xəbərdar idi. Məsələn, Götenin «Wanderers Nachtlied» («Qərbi insanın gecə nəğməsi» adlı şeirini Lermontov rus dilinə tərcümə etmişdi. Abay Lermontovun tərcüməsində tanış olduğdan sonra bu əsərin təsiri ilə özünün məşhur «Қараңғы түнде тау қалғып» («Гаранлыгъ ээъядя тѣк галмагъ») adlı şeirini yazmışdı. Abayın antik ədəbiyyat və fəlsəfi düşüncə tarixinə də bələdliyi vardı. Bu tanışlığın biraşa izlərini onun bədii yaradıcılığında axtarmaq, bu istiqamətdə elmi mülahizələr yürütmək mümkündür.

İkincisi, Abayın poetik sistemi, düşüncə metodu, əsərlərində dünyagörüşünün ifadə tərzı və s. kimi anlayışların Qərb ədəbiyyatı təcrübəsi ilə müqayisəsi. Abay yaradıcılığına şamil etdiyimiz maarifçilik anlayışı Avropada yüz illərə uzanan böyük bir tarixi yol keçərək təkamül tapmışdı. Bəs qısa müddət ərzində qazax ədəbiyyatı ilə rus və Avropa mədəniyyəti arasında uyğunluq yaratmağa nail olmuş Abayın yaradıcılığı Qərb ədəbiyyatının keçdiyi təcrübə ilə müqayisə olunduqda hansı keyfiyyətləri ortaya qoyur? Qərb ədəbiyyatının uzun müddət keçib gəldiyi yol, təkamül prosesi özünü Abayın şəxsində müsəlman dünyasında necə təzahür etdirir? Bu istiqamətdə qazax ədəbiyyatşünaslığında maraqlı tədqiqatlar aparılmaqdadır və burada həmin tədqiqatlardan birinin xülasəsini vermək, bizcə, mövzumuza daha çox aydınlıq gətirə bilər. Söhbət Taraz Pedaqoji İnstitutunun əməkdaşları M.Sıdıqnazarovun və D.Sıdıqnazarovanın birgə işlədikləri «Abay və Monten: ruhun paradıqmaları və məzmun korrelyasiyalarının tipologiyası» adlı tədqiqat əsərindən gedir. (74) Bu, bizə elə gəlir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün də maraqlı olacaq bir təcrübə hesab oluna bilər.

Müəlliflərin fikrinə görə, Avropada, Fransada Abayla müqayisə edilə biləcək gücdə böyük şəxsiyyətlərdən biri Mişel de Monten (1533-1592) olmuşdur. Filosof, ilahiyyatçı, humanist, ensiklopediyaçı, öz dövrünün ictimai-siyasi xadimi olan Mişel de Monten «Təcrübələr» («Les Essais») əsərinin müəllifidir.

Bu iki şəxsiyyət bir-birindən xeyli fərqli zamanlarda və uzaq coğrafiyalarda, fərqli mədəni mühitlərdə yaşamış olsalar belə (Monten – XVI əsr, Avropa, xristian mühiti; Abay – XIX əsr, Asiya, müsəlman mühiti), onların fəlsəfi-ədəbi yaradıcılığının, həyat yolunun müqayisəli təhlili ciddi fikir yürütməyə, filoloji nəticələr almağa əsas verir.

Həm Abay, həm də Monten zadəgan ailəsinin nümayəndəsi olublar. Onların hər ikisi hərtərəfli, ensiklopedik hazırlığa malik idilər, keyfiyyətli təhsil almışdılar.

Monten kübar Avropa təhsili almış zadəgan idi, əslən Bordo şəhərindən olduğu üçün Bordo parlamentinin müşaviri idi, iki dəfə doğma şəhərinin bələdiyyə başçısı seçilmişdi. Dini fanatizmi rədd edən ilahiyyatçı idi, dini inanc müxtəlifliyinə və fərqliliyinə dözümlüləklə yanaşırdı, öz zamanının ən görkəmli şəxsiyyətləri ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı.

Abay ağa-sultan Kunanbayın övladı idi, öz dövrünün mükəmməl təhsilinə yiyələnmişdi, Quranı və xristian dininin əsaslarını dərinlən bilirdi, sufilərin ruhani-fəlsəfi təliminin tədqiqatçısı və tərəfdarı idi. Atası Kunanbay kimi o da uzun müddət qazax xalqının ictimai-siyasi həyatının ən qaynar nöqtələrində olmuşdu, administrativ işlə – məhkəmə fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdu, uzun müddət biy vəzifəsi daşımışdı.

Onların hər ikisi - həm Monten, həm də Abay ictimai-siyasi həyatda dövlət idarəetmə fəaliyyəti ilə köklü dəyişikliklər aparmağın mümkünlüyünə inanlarını itirmişdilər. Həm Moten, həm də Abay həyatdan almış olduqları dərslər əsasında yaratdıqları kitablarında: Monten «Təcrübələr» əsərində, Abay isə «Qara sözlər»də özlərinin mədəni-tarixi, fəlsəfi-psixoloji, sosial-iqtisadi qənaətlərini bir yerə cəmləşdirərək, cəmiyyətdə görmək istədiklərini canlandırmağa müvəffəq olmuşdular. Onların hər ikisi adlarını çəkdiyimiz əsərini kifayət qədər həyat və yaradıcılıq təcrübəsi qazanandan, 50 yaşdan sonra qələmə almışdı.

Dünya bədii və ictimai fikrində özünə layiqli yer tutmuş bu iki əsəri müqayisə obyektinə çevirən başlıca cəhət isə onların Avropanın və Mərkəzi Asiyanın bədii-

fəlsəfi ənənələrinə göstərmiş olduğu böyük təsirdir. Qazax tədqiqatçısı N.Cuanişbekovun öz tədqiqatlarında göstərdiyi kimi: «Abayın yaradıcılığında İntibahın tipoloji xüsusiyyətləri maarifçi və tənqidi realizmin səciyyəvi cəhətlərinə paradoksal şəkildə müqavimət göstərir. Abay dünya mədəniyyətinin inkişaf mərhələsi olaraq Avropa ölkələrinə nisbətən Şərqdə xeyli gec, lakin daha intensiv şəkildə və sürətlə baş vermiş maarifçiliyin böyük nümayəndəsidir». (40, 90)

Monten esse janrının banisidir. Abayın «Qara sözlər»i isə qazax ədəbiyyatında fəlsəfi nəsr esseistikasının başlanğıcı hesab edilir.

Monten öz qarşısına heç də «Təcrübələr»ini fəlsəfi bir əsər kimi yaratmaq məqsədi qoymamışdı, bu, müəllifin özünü (öz xarakterini, öz taleyini) və dünyanı sərbəst şəkildə təhlil etməsinin, eləcə də həmin təhlildən aldığı nəticələrin geniş oxucu kütləsinə canlı və maraqlı üslubda çatdırılması cəhdi idi. Eyni zamanda, Mişel Montenin «Təcrübələr»i başlanğıcından ədəbi əsər olaraq yaranaraq sonradan fəlsəfi aləmində qəbul edilmişdir.

Ədəbiyyatın özünəxas forma keyfiyyətlərinə malik janrı olan essenin tarixi İntibah dövründə Mişel Montenin yaradıcılığı ilə başlamışdır. «Təcrübələr» əsəri üçün səciyyəvi keyfiyyət burada şəxsi həyat təcrübəsinin fərdi qaydada inikas etdirilməsidir. 1757-ci ildə Frensis Bekon «esse» adını özünün düşüncələrini əks etdirən və traktata daha yaxın olan «Esse» («Essayes») kitabı üçün başlıq seçmişdi. O vaxtdan etibarən Fransada, bir qədər sonra isə İngiltərədə essenin traktat formaları təşəkkül tapıb, yayılmağa başlamışdı. Şübhəsiz, oxşar formalara Antik ədəbiyyatda da rast gəlmək mümkündür, lakin əlimizdə elə bir tam antik əsər yoxdur ki, onu birmənalı olaraq esse janrına aid edək.

Qazax ədəbiyyatında dərin və güclü yer tutan esse öz ənənələrinə görə Şərq mədəniyyətindən qaynaqlanır. Qazax ədəbiyyatı üçün esse janrı ənənələri Abaya qədər də olmuşdur. Şifahi yaradıcılıqda *nağıl söz*, *nəsihiət söz*, *bilik söz* kimi janrlar olmuşdur. Bu janrlar nüfuzlu müdriklərə istinad etməklə dinləyici ilə fikir qarşılaşdırması - mükəlimə xarakteri daşıyırdı. Bu janrlardakı ibrətamizlik, didaktika, fəlsəfilik xalq söz sənətinin ənənələrindən, xalqın çoxəsrlik təcrübələrindən və müdriqliyindən, sözü yığcam və tutumlu, aydın və təsirli ifadə etmək ənənələrindən qaynaqlanırdı.

Qazax ədəbiyyatında «Qara sözlər»in meydana gəlməsi yeni bir axın oldu. Bu axın həmin vaxta qədər bənzəri olmayan analitik, fəlsəfi-didaktik nəsrin inkişafına təkan verdi. Müəllifin özünə və səviyyəsinə uyğun müsahib olan diqqətli oxucuya istiqamətlənmiş bu nəsr üçün səciyyəvi olan cəhət esseistikanın əlamətləridir, həyatın, gerçəkliyin və insanın bu gerçəklik içindəki yerinin dərk olunması məhz esse tərzində ifadə olunur.

Qazax ədəbiyyatşünaslığında bu fikirlə mübahisə edən, ona qarşı tamamilə əks arqumetlər gətirən mövqe də mövcuddur. Məsələn, belə hesab edirlər ki, Abayın «Qara sözlər»ini məzmun və məqsədinə görə Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri ilə müqayisə etmək daha doğru olar. Bu fikrin tərəfdarları onu əsaslandırmaq üçün «Qara sözlər»də Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinə istinad olunmasını, Qurandan çoxlu sitatlar gətirilməsini önə çəkirlər. Bu fikir bir qədər birtərəfli təsir bağışlayır. Çünki bir əsərdə hər hansı mənbəyə istinad edilməsi və ya ondan istifadə olunması heç də həmin əsərin janrını müəyyənləşdirmək üçün əsas sayıla bilməz. Mişel Montenin Qərb esseistikasının təməli sayılan «Təcrübələr»i də «Əhdi-cədid»dən götürülmüş əxlaqi-fəlsəfi mülahizələrlə zəngindir, burada «İncil»dən çoxlu

sitatlar gətirilmişdir. Eyni zamanda, müəllif xristian dini təlimi ilə antik müdriklik arasında bir uyum, qovuşma – sintez yaratmağa can atmışdır. Monten yalnız oxuduqlarına dayanaraq öləri izahlar verib, mövzudan uzaqlaşmış, xristian ehkamlarından və şəxsən yaşamış, görmüş və eşitmiş olduğu, həyatdan gələn əhatəli qənaətlərini qələmə almışdır. Nəzərə alsaq ki, essenin yaranma tarixi insanın özünə dəyər verildiyi İntibah dövrünə düşürdü və bu humanist ideyalar daha çox «Əhdi-cədid» ideyaları ilə təsdiqlənirdi.

«Qara sözlər»də didaktik intonasiya insan qəlbina tərbiyəvi təsir göstərmək cəhdinə əsaslanır. Abay hər bir «Söz»də fikri qabaqlayan çapar-ideya irəli sürür, sonra həmin ideyanı bilavasitə həyatdan, təcürbədən gələn misallarla əyaniləşdirir; bundan sonra isə əxlaqi-tərbiyəvi mülahizələr gəlir, həmin mülahizələr çoxsaylı ümumtləşdirmələr ilə yekunlaşdırılır ki, bu da Abayın əsərinə bitkinlik gətirir. Yazıcının öz nəsihətini verməsinə məntiqi şərait hazırlayır.

Tərcüməçi Herold Belger qeyd edir ki, «Məhiyyətə etibarilə, Abayın «Qara sözlər»i nəsihətnamə olmayıb, düşüncələrdən, mühakimələrdən ibarətdir ki, bu gün daha çox esse sözünün anlamına gəlir, məhrəm etiraf düşüncələrini, fikirlərini özünəməxsus tərzdə ifadə edir. Bu əsər asan, incə tərzdə ifadə olunmuş, fikrin ilhamlı düzlülüşi ilə fərqlənən fəlsəfi oçerklər, maksimalar və refleksiyalardan ibarətdir». (63, 248)

Abayın «Qara sözlər»i (və ya «Qəkliyyə»si) mütəfəkkir insanın düşüncələrinin toplusudur, qazaxların düşüncə xüsusiyyətlərindən başlamış, tarixi, hüquqi, siyasi məsələlərə qədər geniş əhatəli məsələlərin təhlilini ehtiva edən fəlsəfi-əxlaqi, didaktik essedir. Bu esse sərbəst, bəzən də polemik ruhda qələmə alınmışdır. Abayın yazı tərzini oxu-cunu polemikaya təhrik edir, lakin oxucunun

boynuna minnət qoymur: «Ola bilər, mənim Sözlərimdən hansısa kiminsə ürəyindən olsun və həmin adam bunu özü üçün yazıb götürsün və ya sadəcə yadında saxlasın; əgər belə olmayacağına, mənim sözlərim, necə deyərlər, mənim özümə qalacaq». (32, 163)

Abay «Qara sözlər» əsərindəki heç bir bölməyə ad qoymamış, sadəcə, rəqəmlə sıralamışdır. Əgər biz hər bir bölməyə sərlovhə qoymağa cəhd etsək, həm konkret, həm də mücərrəd mövzularla qarşılaşacağıq. Məsələn, «Birinci söz»ü belə adlandıra bilərik: «Məni yazmağa vadar edən səbəblər haqqında»; ikinci sözü «Qazaxların nəzərində xalqların bəzi xüsusiyyətləri haqqında» və s. Bu adlarda işlədilən «haqqında» sözü janrın özünəməxsus bir formuludur. Prof. Q.Yesimov «Söz»lərdəki esse janrına aid tipik xüsusiyyətlərdən (bədəhətən söylənmə, fraqmentarlıq və s.) söz açsa da, bu əsəri esse adlandırmaqdan vaz keçmişdir. O, əsərin janr xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazmışdır: «Abay öz fikirlərini sərbəst ifadə etmək üçün yeni və özünəməxsus bir janr – «Söz» janrını tapmışdır. Şairin Sözü sərbəst düşüncənin müvafiq formaya büründüyü janrdır. Xoşbəxtlikdən öz fikirlərini ifadə etmək üçün zəruri ifadə sistemi axtarışında əzab çəkən bir çox məşhur filosofların taleyi Abaydan yan keçmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, Abayın yaratdığı janr onun doğma ədəbiyyatında öz davamını tapmamışdır. Əlbəttə, Abay ənənələrinin davamı, o cümlədən, sərbəst fikir janrının inkişaf etdirilməsi keçmiş illərin şəraitində mümkün deyildi... Şübhəsiz, diqqətli oxucu şairin söylədiklərində bir qədər qeyri-ardıcılığın olduğunu sezir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, Abay öz-özünə ziddiyyətdədir. Əksinə, bunu görmək bizdən ötrü xoşdur ki, onun ilhamlı düşüncələri necə doğulub, yetkinləşir». (44, 125)

Professor İsmakova da həmçinin Abayın qazax ədəbiyyatında əvvəllər heç bənzəri olmayan yeni bir janr yaratdığını qeyd edir və bunu sözarası şairin dünya ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlayır: «Abayın klassik üslubu həmin dövrün bütün formalarını: fəlsəfi, tarixi, oçerk formalarını əhatə edir. Təsadüfi deyildir ki, şairin «Qəqliyyə»si məhz üslub baxımından qazax nəsrinin sələfidir. Janr baxımından Abayın bu qeyri-adi əsərinin meydana çıxmasından sonra qazax ədəbiyyatında arxa planda olan nəsr formaları ön plana keçir. Yalnız müasir ədəbiyyatın deyil, həm də keçmiş ədəbiyyatın (həm doğma, həm də kənar) müxtəlifliyi içində Abay milli söz sənətinin ruhuna daha çox uyğun olanları seçmişdir... «Qəqliyyə»ni oxuyarkən istər-istəməz həm Monten, həm Paskal, həm Qarsian, həm Laroşfuko, həm Nitsşe, həm Şopenhauer yada düşür. Abay tərəfindən edilmiş bu estetik kəşf özündən sonra qazax ədəbiyyatında əvvəllər olmamış nəsr janrı formalarının sürətlə təşəkkül tapmasına imkan yaratmışdır». (45, 34-39)

Göründüyü kimi, hər iki tədqiqatçı alimin mövqeyi bir məqamda üst-üstə düşür – Abayın novatorluğunda... Hər iki müəllif Abayın yaradıcılığına janr tipologiyası baxımından yalnız qazax ədəbiyyatının həddləri çərçivəsində yanaşmağa üstünlük vermişlər.

Yeri gəlmişkən, xülasəsini verdiyimiz bu qeydlərdə göstərilməyə də, «Qara sözlər»in janr xüsusiyyətləri barədə Muxtar Auezovun da maraqlı mülahizələri var. Onun qənaətinə görə, «Qara sözlər»ə aid edilməsi mümkün olan janr adı çəkmək çətindir. Burada şairin həm fəlsəfi-tərbiyəvi, həm ictimai-publisistik, həm də ifşaedici satirik deyimləri var. Muxtar Auezov qeyd etmişdir ki, Abay bu əsəri göz-gözü dayandığı müsahibinə şifahi müraciət şəklində yazmışdır...

Göründüyü kimi, Abay yaradıcılığına, eləcə də Şərq və Qərb ədəbi ənəllərinə daha dərinlən bələd olan M.Auezov «Qara sözlər»dən bəhs edərkən konkret janr adı çəkməkdən vaz keçmişdi. Ona görə də M.Sıdıq-nazarovun və S.Sıdıqnazarovun «Qara sözlər»in janrı barədə, xüsusilə bu əsərin Avropa ədəbiyyatındakı esse janrında olması barədə mülahizələri mübahisəli olsa belə, maraqlıdır.

Müəlliflərin nöqteyi-nəzərinə, Abayın «Qara sözlər»inin esse janrının Avropa ədəbiyyatında təşəkkülü tarixi ilə müqayisəli təhlili daha doğru yanaşmadır. Onlar qeyd etməyi üstün sayırlar ki, həm Monten, həm də Abay insanı mərkəzdə olan qüvvə, yaradılışda imtiyaz verilmiş bir varlıq kimi qəbul etmirlər. Başqa sözlə, onların dünya-görüşü üçün antroposentrizm deyilən anlayış yaddır.

Bu mütəfəkkirlər öz esselərində insan qəlbinin təbiətindəki, onun mövcudluğundakı ikiləşməni (ülvilik və miskinlik) göstərməyə üstünlük vermişlər. Onların hər ikisinin düşüncələrində eyhamlı mülahizələrə yer yoxdur, onlar yaşanılan təcrübəni dəqiq vurğulayır, həqiqətdə olanları oxucuya birbaşa çatdırırlar.

Montenin «Təcrübələr»i ilə Abayın «Qara sözlər»ini yan-yanə qoyub tutuşduranda Montenin və Abayın insanın dini hissələrinin təbiətinə, vahid Allahın varlığına, antroposentrizmin inkar edilməsinə baxışlarında oxşarlıq əyani şəkildə nəzərə çarpır ki, bu da araşdırma müəlliflərinə Abayın «Qara sözlər» əsərini esse adlandırmıq fikrinə əsas verir. Montenin və Abayın dini mənsubiyyətinin fərqli olması onların baxışlarındakı dinə yanaşmaya hər hansı fərqli təsir göstərməmişdir. Yəni insanın dəyişməsi üçün Montenin nəzərində din hansı rol oynayırsa, Abayın nəzərində də həmin rol oynayır.

Onları əhatə edən insanların əksəriyyətinin içindəki boşluq bu mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzinə çəkdiqləri

məsələdir. Onlar inadla uca qüvvənin dərk olunması qarşısında insanın mənən köməksiz olduğunu vurğulayırlar. İnsan həyatının ötəri, gəldi-gedər olması mövzusu Abayın yaradıcılığında necə aydın və birmənalı ifadə olunursa, bunlar Montenin də düşüncələrində həmin qaydada özünü büruzə verir. Monten yazır: «*Qoy insan mənə öz idrakının köməyi ilə göstərsin ki, başqa yaradılmışlar üzərində öz adına çıxdığı böyük üstünlüklər nəyə dayanır. Kim insanı inandırır ki, göy üzünün bu zərif hərəkəti, onun başı üstündə əzəmətlə dövr edən günəşdən səpilən bu əbədi işıq, bu sahilsiz dəryayın qorxunc uğultusu – bunlar hamısı bu qədər əsrlər boyu onun üçün, onun rahatlığı üçün və ona xidmət etmək üçün yaradılaraq mövcud olmaqdadır?.. Bu böyük kainatda onun yaradıcısından yalnız özünün tarifi ala biləcəyini, Varlığın yaranmasında və nizamında özünə hesabat verə biləcəyini güman edərək insanın öz adına çıxdığı üstünlük nəyə əsaslanır?.. Təsəvvürlərinin çaşqınlığı içində insan özünü Allaha bərabər tutur, öz adına ilahi qabiliyyətlər çıxır, özünü digər yaradılmışların çoxluğundan ayırır və fərqləndirir».* (46,12)

Abay: «*İnsanın Allahın yaratmış olduğu bu dünyada ağıla və iradəyə, öz bədəninin gücünə arxalandığını görəndə, onun həyat uğrunda mübarizəsini, onun narahatlığını görəndə, nədənsə, Allah taala haqqında insana bənzəyən bir varlıq kimi düşünürsən. Səkkiz ilahi keyfiyyət üzrə bölərək insanların öz hakimiyyəti altında həqiqəti necə müxtəlif yollarla axtardığına və yer üzünün rifahını fərqli şəkildə başa düşən, öz dualarını eyni şövqlə etməyən və eyni şövqlə xilas yolu axtarmayan insanlara göz qoyan Allah taala haqqında. Nəyə görə hər iki dünyada onları nə gözlədiyini guya başa düşən insanlar fərqlənirlər? Nəyə görə onlar çoxdurlar və biz artıq onlardan bütöv kütlələrin yarandığını görürük?.. Yox, Allah taala insanları*

yer üzünün tam səlahiyyətli ixtiyar sahibi yaratmamışdır, O, yalnız nemətlərin və həyatın tükənməməsinin qayğısına qalmışdır. Allah ta-alanın bütün bu valehedici əməllərinin arxasında böyük ədalət dayanır. Hətta sən əgər müdrik və ya din alimi olmuş olsan belə, bu, o demək deyil ki, sən Allahı dərk etmişən... Yalnız o insanı müdrik və ya mütəfəkkir adlandırmaq olar ki, öz bacarığı, düşüncəsi və təcrübəsi ilə ən yüksək mənəvi qüvvəni dərk etmək səviyyəsinə çatсын və hökmən özündə həqiqətə məhəbbəti birləşdirsin». (31, 123)

Həm Montenin «Təcrübələr»ində, həm də Abayın «Qara sözlər»ində irəli sürülən ehtimalı əyani şəkildə təsdiqləyən misallar çoxdur.

Abayın yaradıcılığı bütövlükdə «qazax ədəbiyyatının sonrakı inkişafının çoxlu gələcək istiqamətlərinin rüseyimi olduğu» (45, 95) kimi, «Qara sözlər»i də qazax esseistika düşüncəsinin bünövrəsi hesab olunur. Esse janrının mənşəyinə nəzər salaraq bir daha qeyd edilir ki, esseistika düşüncəsinin güclənməsi o zaman baş verir ki, insan baş verənlər fonunda öz şəxsiyyətinin dəyərini və öz şəxsi həyat təcrübəsini dərk edir. İnsan öz fərdiyyətini, təkrarsızlığını başa düşərək özünü kütlənin ümumi boz axınından fərqləndirir ki, bu təcrübə – yaşanan duyğular, həyəcanlar, narahatlıqlar başqaları üçün də maraqlı və ibrətamiz ola bilər.

Əsərin orijinal adı «Qara sözlər» oradakı esseistika ahəngini əks etdirir, bu adda əsərin ifadə forması vurğulanır: əsərdəki ifadə forması kəşfə əsaslanır, bir adamın təcrübələrinin təqdim edilməsinə vasitəçi olur, dünyanın və insanların həmin adamın gözündə necə göründüyünü bizə təqdim edir.

4. Abay və Azərbaycan maarifçiliyi

Abay yaradıcılığının Azərbaycan maarifçiliyi ilə müqayisəsi istər-istəməz qoyulan məsələ ilə bağlı iki yanaşmaya aydınlıq gətirməyi tələb edir:

Birincisi, maarifçiliyin bütün dünyada özünəməxsus qanunauyğunluqlara malik bir məfkurə sistemi olması: maarifçiliyin Azərbaycanda təşəkkül tapmasının və keçdiyi inkişaf yolu nümunəsinin qazax ədəbiyyatı və ictimai fikri ilə müqayisəsi.

İkincisi, zaman amili. Abay yaradıcılığının tarixi xronologiya baxımından onun özündən əvvəl yaşayıb yaratmış şəxsiyyətlərlə müqayisəsinin əsaslandırılması.

Məlumdur ki, Abay tarixi xronologiya ardıcılığı baxımından Azərbaycan maarifçiliyinin təməlini qoymuş Abbasqulu ağa Bakıxanovdan və ya M.Ş.Vazehdən sonra yaşayıb yaratmışdır. Ona görə də Abayın yaradıcılığının və ictimai fəaliyyətinin ondan xeyli əvvəl yaşayıb-yaratmış şəxsiyyətlərin yaradıcılığı ilə müqayisəsinin elmi cəhətdən məntiqəuyğunluğu əsaslandırılmalıdır.

Abay yaradıcılığı ilə Azərbaycan maarifçiliyinin müqayisəsi üçün biz birinci yanaşmanı daha məqsədəuyğun hesab edirik. Ona görə ki, bu yanaşmada həm genetik faktor (Azərbaycan və qazax xalqlarının eyni etnik mənşəyə və islam mədəniyyəti kontekstində uzun müddət ortaq ənənələrə malik olmaları mühümdür), həm də oxşar tarixi proseslər nəzərə alınır (Azərbaycanın və Qazaxıstanın Rusiya tərəfindən işğalı hər iki xalqın siyasi və mədəni həyatına ciddi təsir göstərmiş, oxşar tarixi şərtlərlə əlaqədar olaraq bu xalqların həyat və düşüncə tərzində yeniliklər və dəyişmələr baş vermişdi).

Abay yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəsi daha əvvəllər prof. P.Xəlilovun diqqətini cəlb

etmişdir. Abayın 1970-ci ildə nəşr edilmiş «Şeirlər və poemalar» kitabına yazdığı «Dan ulduzu» adlı ön sözdə P.Xəlilov Abay yaradıcılığını Nizami Cəncəvi, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə kimi Azərbaycan şair və yazıçıları ilə bağlayan tellər barədə yığcam mülahizələr irəli sürmüşdür. Müəllif diqqəti Abayın yaradıcılığındakı bay tiplərinə yönəldərək onları Mirzə Fətəli Axundzadənin qəhrəmanlarından biri – «Hacı Qara» pyesinin personajı Heydər bəylə müqayisə etmişdir: «Heydər bəy vəziyyətində və onun qanacağı səviyyəsində olan qazax baylarının satirik tipini Abay geniş epik əsər, yaxud komediya boyaları ilə yox, aforizmləri ilə yarırdı» (5,16)

Ədəbi əlaqələrin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malik başqa bir cəhət də az maraq kəsb etmir ki, Abay yaradıcılığı ilə onun müasiri olan Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığı arasında hər hansı birbaşa bağlılıq, şəxsi əlaqələr mövcud olmamışdır. Hər halda, bizim əlimizdə belə bir sənəd və dəlil yoxdur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Abayın əsərlərində Füzulinin, yaxud Nizaminin adının çəkilməsi Abayın Azərbaycan ədəbiyyatı ilə *ədəbi əlaqələr* işığında araşdırılması üçün əlverişli yanaşma deyildir – çünki Nizaminin, Füzulinin yaradıcılığı və ya Əlişir Nəvainin əsərləri Abay üçün özünün də mənsub olduğu ortaq tarixi mədəniyyət abidələri olmuşdur, yəni burada mədəniyyətin mənşə ümumiliyi, kök ortaqlığı ədəbi əlaqələr anlayışından daha sərrast səslənir. XIX əsrdə isə zaman dəyişmişdi, tarix türk xalqlarını milli hədudlar daxilinə yerləşdirərək bir-birindən ayırmışdı, milli mədəniyyətlər, hətta milli ideologiyalar təşəkkül tapmışdı. Türk xalqlarının mənən yenidən birləşməsi üçün isə əsrin sonlarına doğru tarix səhnəsində yeni ideologiyalar boy göstərəcəkdə: əsas şüarı «*düşüncədə birlik, sözdə birlik, əməldə birlik*» (İ.Kaspralı) olan yeni

türkcülük ideologiya-yası kök etibarilə tarixən bir olmuş türk xalqlarının ayrı düşməsinə qarşı yeni zamanın reaksiyası idi: dünyanın siyasi mənzərəsinin və güc mərkəzinin dəyişməsi türk xalqlarının da qarşısına yeni tarixi vəzifələr qoyurdu.

Vahid ideologiya ətrafında birləşmə ideyası meydana gələnə qədər isə milli özünütanıma və özünü təsdiq prosesini yaşamaq lazım idi və həmin proses türk xalqları arasında maarifçilik fonunda baş vermişdir. Azərbaycan, milli təfəkkürünün formalaşmasında xüsusi bir epoxa təşkil edən Azərbaycan maarifçiliyinin təşəkkül və inkişaf yolu ənənəvi olaraq iki mərhələyə ayrılır:

- İlk maarifçilik dövrü;
- Kamil maarifçilik dövrü.

İkinci maarifçilik və ya maarifçiliyin təşəkkül dövrü A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı və M.Ş.Vazehin adı ilə bağlanır, bəzi qaynaqlarda Q.Zakirin adı da bu siyahıya əlavə olunur.

Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərləri və ictimai fəaliyyəti ilə Azərbaycanda maarifçilik yeni keyfiyyət qazanaraq durulaşmış bir təfəkkür sistemi səviyyəsinə yüksəlmişdir. M.F.Axundzadədən sonra tarix səhnəsinə gəlmiş H.Zərdabi, N.Vəzirov, F.Köçəri, N.Nərimanov, R.Əfən-diyev, A.Şaiq və s. kimi şəxsiyyətlər isə yaranmış ənənələri irəli aparmağa nail olmuşlar. S.Ə.Şirvani, Mirzə İsmayıl Qasir, Məhəmməd Tağı Sidqi kimi ziyalılar yaşadıqları və fəaliyyət göstərdikləri dövr etibarilə M.F.Axundzadədən sonrakı tarixə mənsub olmalarına baxmayaraq öz düşüncə sistemləri ilə daha çox ilkin maarifçiliyə bağlı şəxsiyyətlər idilər.

Bu yığcam xülasədən də aydın olduğu kimi, Abay yaradıcılığı ilə XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyini yaradan şəxsiyyətlərin birbaşa təmaslarının olub-olmaması indiki halda bizim tədqiqatımızın mövzusunda kənardadır. Elə

buna görə də bizim ortaya qoya biləcəyimiz həqiqət Abay maarifçiliyinin modelini Azərbaycan maarifçilik məfkurəsinin mövcud modeli ilə tutuşdurmaq, fərqli və oxşar cəhətləri işıqlandırmaq olacaqdır.

Əvvəldə də qeyd etmişdik ki, Abayın maarifçilik təsəvvürləri Azərbaycan ədəbiyyatında A.Bakıxanovun maarifçilik görüşləri ilə daha yaxından səsleşir və ya A.Bakıxanovun düşüncə sistemi ilə daha çox müqayisəyə gəlir. Bu fikrə daha da dəqiqlik gətirmək üçün deməliyə ki, başlıca ideali xalqı maariflənmiş görmək olan, xalqın xilas yolunun elmdən keçdiyini söyləyən Abayın fəlsəfi düşüncə modeli M.F.Axundzadənin fəlsəfi düşüncə modelindən köklü şəkildə fərqlənir. Mirzə Fətəli Axundzadə öz xalqına və ümumiyyətlə İslam dünyasına yalnız Qərbi (Rusiyanı deyil!) nümunə göstərməklə kifayətlənməmişdi. Mirzə Fətəlinin maarifçilik fəaliyyəti yalnız maarifləndirmə, insanları elmə və mərifətə çağırmaq cəhdləri ilə də qapanıb qalmamışdı. O, Şərq – İslam mühitinə Qərb düşüncəsinin MAARİFÇİLİK modelini gətirməyə nail olmuşdu. Bu isə Abay yaradıcılığında ətraflı şəkildə nəzərdən keçirdiyimiz «islam maarifçiliyi» anlayışından mahiyyət etibarilə tamamilə fərqli, aparıcı mülahizələri islam maarifçiliyi ilə daban-dabana ziddiyyət təşkil edən yeni bir təfəkkür sistemi idi.

Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimləri haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, M.F.Axundzadə Şərq islam ölkələrinin bədii-fəlsəfi fikir tarixində yeni mərhələ başlamışdır. Onun 1850-1855-ci illər arasında qələmə aldığı altı komediya (“Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukünü-məşhur”, “Hekayəti-xırs-quldurbasan”, “Sərgüzeşti-vəzir-i-xani-Lənkəran”, “Sərgüzeşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”), “Mürəfiə

vəkillərinin hekayəti", eləcə də 1857-ci ildə (bəzi mülahizələrə görə isə 1856-cı ildə) yazdığı "Aldanmış kəvakib" povesti Azərbaycan ədəbiyyatına sadəcə bir janr yeniliyi gətirməmişdi: Mirzə Fətəli bu əsərləri ilə yeni bir bədii düşüncə sistemi yaratmağa nail olmuşdu. Ədibin sonrakı maarifçilik fəaliyyətləri məhz bu düşüncə sisteminin təməli üzərində boy atmışdır. O, 1857-ci ildən başlayaraq ərəb əlifbasının əvvəl islahı, sonra da dəyişdirilməsi istiqamətində ardıcıl iş görməyə başlamışdı. Düzdür, burada da qazax ictimai fikrinin tarixi ilə müəyyən oxşar cizgilər barədə söz açə bilərik. Məsələn, qazax maarifçisi İ.Altınсарin özünün «Qırğız ədəbiyyatı müntəxəbat»ını (burada «qırğız» sözü «qazax» kimi başa düşülməlidir) ərəb əlifbası ilə deyil, kiril-rus əlifbası ilə yaratmışdı. Lakin Mirzə Fətəlini fərqləndirən cəhət bu idi ki, o, əlifba məsələsini nəzəri və təcrübi əsaslandırımlarla bir sitem şəklində həll etmək arzusunda idi, bunu bütün müsəlman türk xalqlarının mədəni həyatında bir islahat hadisəsi kimi tətbiq etməyi məqsəduyğun bilirdi və irəli sürdüyü ideyanın dövlət səviyyəsində (İran, Osmanlı) qəbul edilməsi uğrunda mübarizəyə ömür sərf etmişdi.

Keçən əsrin altmışıncı illərindən ömrünün sonuna qədər Mirzə Fətəli bir müttəfəkkir kimi ədəbi-nəzəri məqalələr, tənqid, fəlsəfə və sosiologiya məsələləri üzərində işləmişdir. Ədibin 1864-1865-ci illərdə yazdığı «Kəmalüddövlə məktubları» ("Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsidir") əsəri Azərbaycan və müsəlman xalqlarının ədəbiyyat, eləcə də ictimai fikir tarixi üçün yeni və fərqli bir hadisə kimi meydana gəlmişdi.

M.F.Axundzadənin «Kəmalüddövlə məktubları» əsərinin hər cür dini, ruhani təsirdən azad bir elmi,

metodoloji əsasda, o vaxta qədər mövcud olmuş risalə və cəridə şablonlarına yad ruhda və dildə, Şərq fəlsəfi fikri üçün qeyri-ənənəvi forma və üslubda yazılmış əsər olduğunu vurğulayan mərhum ədəbiyyatşünas prof. Yaşar Qarayev qeyd edirdi ki, bu əsər «Feodalizmin və orta əsrin şolast və normativ ideoloji təsisatlarına qarşı, hər şeydən əvvəl, öz realist janrı ilə və üslubunun metodoloji novatorluğu ilə çevrilmişdir. Daha doğrusu, M.F.Axundzadə bu əsərlə publisistikada, elmi-fəlsəfi düşüncə tərzində çağdaş realizmin əsasını qoymuşdur. İctimai tərəqqi, demokratik quruluş, milli bərabərlik və mənəvi azadlıq, elmi-dünyəvi təfəkkürün təsdiq və təbliği... – "Məktublar"ın müxtəsər problematikası belədir». (15, 5)

Şərq dünyasının ictimai geriliklərinin başlıca səbəbini dinin cəmiyyətin həyatına ifrat müdaxiləsi ilə əlaqələndirən Mirzə Fətəli Axundzadə «Kəmalüddövlə məktubları»nın mülahəqəti» adlı əsərində özünün dinə, insanların əqidələrinə qarşı münasibətinə aydınlıq gətirmişdir. Ədib yazırdı: «...müəllif istəmir ki, xalq ateist olsun, dinsiz və imansız olsun. Bəlkə müəllifin məqsədi islam dininin əsr və zamanəyə müvafiq olaraq protestantizmə möhtac olduğunu göstərməkdir. Elə kamil bir protestantizmə ki, o tərəqqi və sivilizasyon şərtlərinə müvafiq olsun, başərin hər iki cinsinin azadlıq və hüquq bərabərliyinə qərar versin, öz siyasi tədbirləri ilə Şərq padişahlarının despotizmini yumşaltmasın və kişilə-arvadlı bütün islam tayfasının savadlı olmasını vacib etsin». (14, 136)

Bu kitabın əvvəlki hissələrində apardığımız təhlillərdən aydın görünür ki, Abay islam dininin «əsr və zamanəyə uyğun protestantizmə möhtac olması» fikrindən hələ çox uzaq idi. Öz xalqının maariflənməsi, tarixi proseslərdə daha yaxından və ağıllı iştirak edə

bilməsi yolunda böyük işlər görmüş Abay öz ictimai, fəlsəfi və pedaqoji görüşlərində Mirzə Fətəli Axundzadənin elmi görüşlərindən tamamilə fərqli fəlsəfi-ictimai mövqeni təmsil etmişdir. Bu iki şəxsiyyətin ali ideali bir olsa da, həmin ideala aparan yolları tamamilə fərqli idi. Ona görə də Abay Kunanbayev-in maarifçiliyinin xüsusiyyətlərini araşdırarkən bir həqiqət üzə çıxır ki, onun yaratdıqları, eyni zamanda, ictimai və fəlsəfi baxışları Azərbaycan düşüncə tarixinin «ilk in maarifçilik» meyarlarına daha çox uyğun gəlməkdədir. Dediymiz uyğunluq özünü hər şeydən əvvəl mövzu seçimində göstərir. Abayın «Qəqliyyəti-tədqiqət» – «Qara sözlər»inin ictimai reallıqlara yanaşma tərzı və ali ideyası Abbasqulu ağa Bakıxanovun düşüncə sistemində, xüsusi olaraq da onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında elmi-pedaqoji yaradıcılığı kimi təsnif edilən əsərlərinə daha doğmadır.

Yaradıcılığının əsaslı bir qismini elmi və pedaqoji əsərlər təşkil edən Abbasqulu ağa Bakıxanov maarifçiliyə Şərqlə Qərbin müqayisəsi çərçivəsindən baxmağa çalışmışdı. O, tam aydın ifadə edirdi ki, Asiya – İslam dünyası qarşısında Avropaya üstünlük verən qüvvə tale və təsadüf deyil, maarifdir. A.Bakıxanov mənsub olduğu xalqın başqa millətlərdən geri qalması səbəblərini təhlil edərək bu qənaətə gəlmişdi ki, əgər şərait imkan versəydi, lazımı tərbiyə üsulları, məktəblər, kitablar olsaydı, “o zaman qafqazlılar böyük tərəqqiyə nail olar, maarifin zirvəsinə ucala bilərdilər”

İrəli getmiş Avropa xalqlarının ictimai və siyasi üstünlüyünün mənbəyini maarifdə görən A.Bakıxanov ideyanı verib, həyatın gedişatından kənarda dayanmırdı, xalqın maariflənməsi yolunu göstərməklə yanaşı, bu yolda əməli fəaliyyət göstərirdi. O, Bakıda yeni məktəb – rus məktəbi açmağa təşəbbüs göstərmiş, həmin məktəbin

açılması üçün maraqlı bir layihə işləyib hazırlamış, qiymətli dərs kitabları tərtib etmişdi.

A.Bakıxanov 1832-ci ildə Bakıda dünyəvi təhsil verən məktəb açmaq üçün tərtib etdiyi layihəni – «Məktəb layihəsi»ni Qafqaz canişinliyinə təqdim etmişdi. A.Bakıxanov burada yazırdı: “Maarifə doğru ilk addım məktəb təsis etməkdir. Mən həmvətənlərimin faydası üçün bütün qabiliyyətimi bu işə həsr edirəm və mənim nəzarətim altında məktəb təsis etmək haqqında fikir irəli sürməyə cəsarət edirəm”.

A.Bakıxanov bu layihəni hazırlayarkən tarixin yetişdirmiş olduğu şərtləri diqqət mərkəzinə qoymuşdu: Rusiya imperiyasının idarəetmə üsulu hələ yenicə işğal etdiyi Qafqazda artıq ciddi ictimai problemlər yaratmışdı. Bu layihədə A.Bakıxanov məsələyə dövlət maraqları nöqtəyindən yanaşaraq göstərirdi ki, müsəlmanlar arasında maarif yayıldıqca yerlərdə məmurların və dilmancaların qərəzkarlığı üzündən baş verən narazılıqlar da aradan qaldırılacaq. Savadlanma yerli xalqı rus xalqı ilə daha sıx birləşdirir və son nəticədə bundan hər iki tərəf böyük fayda götürə bilər.

A.Bakıxanov istəməirdi ki, o vaxt mərkəzi Tiflisdə yerləşən Qafqaz canişinliyi üçün ucqar sayılan Bakı bu regionda gedən tarixi proseslərdən kənarda qalsın – Bakıda açılmasını arzu etdiyi məktəbin üç sinifli olması, orada keçiləcək fənlər, şagirdlərin məktəbə qəbul yaşı, məktəbin tədris və əyani vəsaitləri haqqında təkliflər irəli sürmüşdü. Bu layihə A.Bakıxanovun Azərbaycan ictimai fikir tarixində qabaqcıl düşüncəli bir maarifçi, xalqının gələcəyinə işıq salmağa çalışan bir şəxsiyyət olduğunu bir daha təsdiq edir. (A.Bakıxanovun “Məktəb layihəsi” barədə C.Əhmədovun “Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixindən”

(Bakı, 1971) və "Ədəbiyyat tədrisi metodikası" (Bakı, 1991) kitablarında ətraflı məlumat verilmişdir. Bu mövzuda həmçinin K.İ. Aslanın "A.Bakıxanovun əsərlərində kitab və mütaliə məsələləri" adlı məqaləsində də toxunulmuşdur. Bax: "Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya" jurnalı, №1, 2008)

A.Bakıxanov həm Qərb, həm də Şərq mənbələrini oxuyaraq bu qənaətə gəlmişdi ki, dünyanı dərk etmək üçün elmlərə inad və səbrlə dərinlən yiyələnmək lazımdır. Öz bilik səviyyənə ardıcıl və davamlı şəkildə dərinləşdirsən, həyat təcrübələrini zənginləşdirsən, qarşına qoyduğun məqsədlərə nail ola bilərsən və dünya sirləri sənə üçün qaranlıq qalmaz. Göründüyü kimi, burada A.Bakıxanov məsələyə sırf pedaqoji baxımdan, məktəbşünaslıq mövqeyindən yanaşırdı. Bu gün qazax ictimai fikrində Abayın da bədii yaradıcılığı, ictimai fəaliyyəti, fəlsəfi görüşləri onun pedaqoji baxışları ilə eyni kontekstdə öyrənilir.

Biz məktəbin və təhsilin cəmiyyətdəki rolu ilə bağlı Abayın düşüncələri ilə yaxından tanış olarkən və həmin fikirləri A.Bakıxanovun düşüncələri ilə müqayisə edərkən hər iki mütəfəkkirin ideyalarının oxşar səsləndiyinin, mövqələrinin eyni olduğunun şahidi olur. Onların hər ikisinin məsləyə yanaşma tərzində də, demək olar ki, tamamilə eynidir.

Abay da dünyəvi məktəb təhsilini elmlərə yiyələnməyin yeganə yolu kimi qiymətləndirirdi. O, pedaqoq olmasa belə, öz həyat müşahidələrinə, dövrünün qabaqcıl məktəb təcrübələrinə əsaslanaraq gənc nəslin düzgün tərbiyə ala bilməsi üçün nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür. Bu mülahizələrdə həm məktəbə, həm də cəmiyyətə və ailəyə xüsusi yer verilir.

İnsan dünyanı hansı yollarla daha aydın dərk edə bilər? Abay bu suala belə cavab verirdi ki, insan həqiqi elmlərə və biliklərə o zaman yiyələ bilər ki, özünün bütün varlığı ilə haqqa və həqiqətə can atmış olsun, varlığın mahiyyətini dərk etməyə çalışsın. Elmə və biliyə sərvət, şən-şöhrət, ad-san qapısına aparan yol kimi yanaşanların onun mahiyyətini heç vaxt dərk edə bilməzlər. Təmənnalı münasibətlə yaşayan insan özünün insani keyfiyyətlərini itirmiş olur. Əksinə, çəkdiyi zəhmətin qarşılığı olaraq sərvət, şöhrət, ad-san insanın ayağına gəldikdə insan daha güclü olur.

A.Bakıxanov da pedaqoji baxımdan belə hesab edirdi ki, həyatda istənilən şeyə səy göstərməklə, zəhmət çəkməklə, tər tökməklə nail olmaq mümkündür. O, bu fikri Qurana istinad etməklə daha da gücləndirir: «Səy göstərmədən və çalışmadan heç bir iş mümkün olmaz. Əməllərin nəticəsi Allahın hikmətinə bağlıdır, «insan üçün səy göstərməkdən başqa bir şey yoxdur» ayəsinə müvafiq olaraq insan çalışmalıdır. Şumlanıb əkilməyən yerdən taxıl bitməz. Çalışmadan buğda təmizlənməz və ondan da un və çörək hasilə gəlməz. Deməli, bir çörəkdən ötrü nə qədər insanın işlədiyini düşünmək lazımdır... Fəzilətlərin başlıcası və tükənməz dövlət olan elm də işləmək vasitəsilə əldə edilir və işə yararır». (19, 38)

Abayın XIX əsrin sonunda qələmə aldığı «Qəkiəti-təsdıqət» əsərinin başlıca ideyası, qeyd etdiyimiz kimi, insanların mənəvi dirçəlişidir. Eyni ideya A.Bakıxanovun pedaqoji yaradıcılığının da ana xəttini təşkil edir.

Bu fikrə aydınlıq gətirmək üçün Abbasqulu ağa Bakıxanovun pedaqoji əsərlərini nəzərdən keçirmək olar. Ədəbin yaradıcılığında «Təhzi-bi-əlxəq» əsəri mühüm yer tutur. Bu əsərdə o, cəmiyyət və şəxsiyyət münasibətlərini təhlil etməyə çalışmış, insanın cəmiyyət həyatındakı yeri haqqında düşüncələrini əsaslandırmaq üçün dindən və

ənənəvi əxlaq dəyərlərindən gələn meyarlara üstünlük vermişdir. Əsərin əvvəlində müəllif qeyd edir ki, «Xalqların böyük adamlarının, islam, yunan və Avropa filosoflarının əsərlərindən bir qədər tədqiqat işi apararaq» (19, 19) bu kitabı yazmaq istəyir. Elə buradaca qeyd etmək yerinə düşərdi ki, «Təhzibi-əxlaq» əsərinin məzmunu Abbasqulu ağa Bakıxanovun istinad etdiyi Avropa filosoflarının heç də Avropa *maarifçiliyini* təmsil edən mütəfəkkirlər olmadığını aydın göstərir. Ümumiyyətlə, A.Bakıxanovun dünyagörüşündə «maarif» anlayışı uzun müddət Şərq fəlsəfi fikrinin dönə-dönə müraciət etdiyi «ürfan» anlayışı ilə eyni kökdən gəlir. Buna görə də «Təhzibi-əxlaq» əsərinin «Xatimə» - xülasə hissəsinin «Maarifin rəmzləri haqqında» adlandırılmasına da Avropa *maarifçiliyi* kontekstində yanaşılmamalıdır, bu ifadə Şərq təəvvüf dünyagö-rüşündə mühüm yer tutan ürfan anlayışı kimi qəbul edilməlidir. Abayın «Qəqliyy» əsərindəki maarif anlayışı da məhz bu nöqtədə A.Bakıxanovun maarif anlayışı ilə üst-üstə düşür.

Əsərin məzmunundan aydın görünür ki, Abbasqulu ağa Bakıxanov bu əsəri yazarkən klassik Şərq ədəbiyyatında mövcud olan təcrübələrlə yaxından tanış olmuşdur. Bir şəxsiyyət kimi yeni mühitdə yetişən və həmin mühitin «üst təbəqəsini» təmsil edən, ictimai-siyasi həyatda fəal mövqe tutan A.Bakıxanov Şərq müdrikliyini, İslam mədəniyyətinin dəyərlərini yeniləşən əxlaq sisteminə tətbiq etməyə çalışmışdı.

A.Bakıxanovun «Təhzibi-əxlaq» əsərinin «Xatimə» hissəsində ədib «maarifin rəmzlərini» açıqlamağa cəhd edir: burada söhbət Allahın varlığının dərk olunmasından gedir. Biz eyni yanaşmanı Abayın «Qəqliəti-tədqiqət» əsərinin 38-ci Sözündə də görürük. Abay yazırdı: «Biz deyirik: «Allah var, Allah bəridir». Biz onu elmin qüdrəti kimi səciyyələndirir və qəbul edirik. Gəlin fikirləşək,

«var», «bir», «qüdrət» və «elm» sözlərinin real qüvvəsi varmı? Şübhələnməyə əsas yoxdur ki, elmin qüdrəti real qüvvədir: harada həyat varsa, orada niyyət var. Elm olan yerdə də niyyət qaçılmazdır. Elm özlüyündə heç nə vermir. Dünyadakı hər şey Allah taalanın qüdrəti ilə hərəkətə gəlir». (28) Allahın varlığı və qüdrəti barədə oxşar mülahizələr, ən başlıcası isə oxşar yanaşma «Təhzibi-əxlaq» əsərində də aparıcı yer tutur: burada da varlıq Allahın Zatına bağlanılır. «Bütün mövcudatın mənşəyi olan və aləmi idarə edən varlıq, əslində, ancaq öz zatına münhəsir qalmır, cüzə və küllə həqiqi təsir edən də Onun zatından başqa bir şey deyildir». (19, 61)

Həm Abayın «Qara sözlər»i, həm də A.Bakıxanovun «Təhzibi-əxlaq» əsəri «əqli tədqiqatla» «nəqli əsərləri» bir səviyyədə qəbul edir, hər iki əsərdə «əqli tədqiqatla» «nəqli əsərlər»ə eyni dərəcədə istinad olunur və aydınlıq gətirilməyə çalışılır (Burada *nəqli əsərlər* dedikdə hadisələr, Quran ayələrinin təfsiri ilə bağlı dini əfsanələr s. nəzərdə tutulur).

Mirzə Fətəli Axundzadənin maarifçilik görüşlərində isə bu iki anlayış bir-birindən əsaslı şəkildə ayrılırdı, kökündən fərqləndirilirdi. Mirzə Fətəli iki anlayışı – elm ilə etiqadı bir-birindən ayırmağın vacibliyini qeyd edirdi. Onun fikrinə görə, bu anlayışlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. O, nəqlin əqildən üstün sayılmasını səhv hesab edirdi və əqlə əsaslanan elm ilə nəqlə əsaslanan etiqadı bir-birindən fərqləndirməyin zəruri olduğunu vurğulayırdı. M.F.Axundzadənin qənaətinə görə, elmin sübut etdiklərini etiqad qəbul edə bilmir, insanların bir çox etiqadları və inancları isə elmi cəhətdən təsdiqini tapa bilmir. Bu ziddiyyətin aradan qaldırılması üçün o, elmə üstünlük verirdi və elmi etiqada qarşı qoyurdu.

Abayın və A.Bakıxanovun əsərlərində toxunulmuş Allahın zəti və sifətləri, yaradılışın səbəbləri kimi

etiqaaddan gələn anlayışlara M.F.Axundzadə tənqidi münasibət bəsləyirdi. Bu yanaşma maarifçiliyin Avropa modelindən – materialist baxışlara üstünlük verilməsindən irəli gəlirdi. Məsələyə Avropa rəşadətçiliyi bucağından baxan Mirzə Fətəli öz xalqının inkişafı barədə söz açarkən iki mövqeni qarşılaşdırırdı. Göstərirdi ki, bir tərəfdən, islam dini övliyaları bizim axirət həyatı və əbədi xoşbəxtlikdən məhrum olmamağımız üçün din və imanı tərk etməməyi tam şiddətlə təkid edirlər. O biri tərəfdən, Avropa alim və filosofları fəryad edirlər ki, biz bərbəriyyət, vəhşilik və cəhəlat ələmindən çıxmaq, elm təhsil etmək və «sivilizasyon» qazanaq. Mirzə Fətəli Axundzadə «Elm və sivilizasyon qazanmağın» tərəfdarı idi. «Əgər islam dini övliyalarının sözünü dinləsək, elm və sivilizasyon-ışıqlarından məhrum olarıq; necə ki, məhrum qalmışıq. Və əgər Avropa alim və filosoflarının sözünə qulaq asıb elm və sivilizasyon dairəsinə qədəm qoymaq və barbarlıqdan, vəhşiiyyət və cəhəlatdan nəcət tapmaq istəsək, o vaxt dinimizə və cənnət hurilərini görmək həsrəti ilə bəslədiyimiz şirin arzularımıza əlvida!» (14, 135)

A.Bakıxanovun və Abayın baxışlarına, «maarif» anlayışlarına görə isə, insanlar elmləri dərk etmək üçün ilk növbədə, Allahın buyruqlarından xəbərdar olmalı idilər və həyatdakı xoşbəxtliyi, cəmiyyətdəki ədaləti məhz dini anlayışların mahiyyətinin düzgün qavranılması ilə əldə edə bilərdilər. Mahiyyətin düzgün dərk olunması üçünse elmləri dərinləndirərək öyrənmək lazım gəlirdi...

A.Bakıxanovun Abayın «Qəliət-təsdiqət» - «Qara sözlər» əsəri ilə həm məzmun, həm də struktur baxımından səsələşən daha bir əsəri «Nəsayeh»dir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində «Kitabi-nəsihət», «Nəsihətnamə» və «Nəsihətlər» adlanan «Nəsayeh» əsərini bəzi tədqiqatçılar «Təhzi-bi-əxlaq» əsərindən bir

çıxarış və ya «Təhzi-bi-əxlaq» əsərini tamamlayan bir hissə hesab edirlər. A.Bakıxanovun gənc nəslə öyüd vermək məqsədilə yazdığı 103 nəsihətdən ibarət bu əsər belə başlayır: «Mən nə qədər axtardımsa, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o, asan və anlaşılan bir dil ilə onların əxlaqının gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin özləri onları dərk eləyə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətinidir». (19, 67)

Abayın «Qara sözlər»inin otuz yeddinci Sözü də nəsihətlərdən ibarətdir. Burada sıra ilə verilmiş 23 nəsihət məzmunca A.Bakıxanovun nəsihətlərinə çox yaxındır. Burada da insan ləyaqəti, söz demək və davranış mədəniyyəti, kütlənin idarə olunması, xeyir və şər əməllər kimi əxlaqi məsələlərə geniş yer verilmişdir.

A.Bakıxanov kimi gənc nəslin təhsil almasına xüsusi önəm verən Abay inanırdı ki, təlimin istənilən növündə tərbiyəçi tərbiyə verdiyi insanı maraqlandıрмаğı, onun diqqətini özünə cəlb etməyi bacarmalıdır. Təlim prosesi məcburi öhdəliyə çevrilməməli, cəlbədiçi olmalı, şagirdə zövq və sevinc bəxş etməlidir. Abayın pedaqoji baxışına görə, biliklərin uşaq yaddaşına həkk olunması üçün zövq və sevinc duyğuları ən əhəmiyyətli metodiki şərtlərdəndir.

Abay belə hesab edirdi ki, təlim prosesində əks əlaqənin olması mühüm amillərdən biridir. Müəllimin dediyi söz, ifadə etdiyi fikir onun təlim verdiyi insanın qəlbində və düşüncəsində əks-səda yaratmalıdır. Öyrədilən biliyə şagird daxili ehtiyac duymalıdır. Sən ağıllı sözləri qarşıdakı insana elə çatdırmalısan ki, sanki onun ürəyindəki susuzluğa su səpirsən.

A.Bakıxanov isə uşaqlara təlim verilməsinə yanaşmasını obrazlı bir deyimlə ifadə etmişdi: «Uşaqlıqda öyrədilən elm daşa həkk edilmisə şəkil kimidir».

Abay uşaqlıqda verilən ilkin təlimin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirdi. O, göstərirdi ki, təhsilin başlanğıcında uşaqlara yalnız savad deyil, ən yaxşı insani keyfiyyətlər təlqin edilməlidir. Bu keyfiyyətlər arasında o, çalışqanlıq, əməksevərliyi və marağı xüsusi qiymətləndirirdi. Həqiqətə can atmaq və ona çatmaq yüksək şüurla əldə olunur; insan şüuru isə onun insanlığı, ağıl və elmə marağı ilə müəyyən edilir.

Abay yazırdı: «*Uşaq erkən yaşlarından öz xoşu ilə təlimə can atmır. Onda biliyə həvəs yaranana qədər onu bu işə məcbur etmək və ya cəlb etmək lazımdır. Biliklərə can atan uşağı insan saymaq olar. ümid etmək olar ki, o, Allahı dərk etməyə, özünü və ətrafındakı dünyanı başa düşməyə can atacaq, o, vicdana dönük çıxmadan xeyirli iş görməyə öyrəncək, şərdən uzaq olacaq.*» (28)

Abayın pedaqoji qənaətinə görə, gənclik dərk etməyin, biliklərə yiyələnməyin ən məhsuldar dövrüdür. Ona görə də ömrün bu qiymətli çağını düzgün qiymətləndirmək zəruridir. Allah gəncliyi və gözəlliyi insana ona görə verməyib ki, o, bu qiymətli sərvəti xırda işlərə xərcləsin. Gözəllik və ağıl eyni mənə daşıyan sözlərdir, insanı gözəlləşdirən isə əməkdir, gənclik tez keçib gedir. Abay yazırdı ki, insana zinət verən onun ağıl, savadı və vicdanıdır. O, insan ağılsızdır ki, yüksəlmək üçün başqa yollar axtarır.

Abayın yaradıcılığındakı bu aparıcı maarifçilik ideyalara XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvaninin əsərləri ilə müqayisədə maraqlı oxşarlıqların üzə çıxdığını görürük. Ömrünün bir hissəsini sırf məktəb və maarif işlərinə həsr etmiş S.Ə.Şirvani uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə

köhnəlmiş görtüslərə qarşı çıxaraq, gənc nəslə müasir ruhda yetişdirmək məsələsini ortaya qoymuşdur. Uşaqlara yeni ruhda tərbiyə vermək, onları düşünən şəxsiyyət kimi yetişdirmək Seyid Əzimin pedaqoji görüşlərinin əsasını təşkil edir. Abay kimi o da belə fikirləşirdi ki, müasir dövrün insanı elmlə və mədəni olmalıdır. Bu keyfiyyətlərin əhəmiyyəti S.Ə.Şirvani üçün insanın hansı dinə və ya millətə mənsub olmasından üstün idi, şair öz gənc müasirlərinə: «*Demirəm rus, ya müsəlman ol, Hər nə olsun, get, əhli-ürfan ol*», - deyə müraciət edirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi rus mədəniyyəti ilə təmasının ilk dövründə yeni zamanı Abayın «Qara sözlər»inə çox oxşar olan bir təcrübə ilə qarşılamışdı. Lakin Seyid Əzim Şirvaninin və Abayın yaratmış olduqları əsərlər tarix və zaman etibarilə bir-birindən fərqli olduğu kimi, məzmun cəhətdən də fərqli keyfiyyətlər daşıyırlar.

Məsələn, Seyid Əzim Şirvani öz oğluna müraciətə rus dilini öyrənməyin vacibliyini vurğulayırdı:

Ey oğul, hər lisanə ol rəğib,
Xassə ol rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur.
Çatmayıb şərdən bizə bu xəbər –
Ki, ərəbdən siva dil oldu hədə.
Nə ərəbdir xuda, nə rum, nə zəng,
Nə həbəşdir, nə zəngbarü firəng,
Xah boq, xah tanrı, xah xuda
Birdi mənada, ey düri-yekta. (8, 19-20)

Seyid Əzim Şirvani bu şeirində dillərin və dinlərin insanlar arasında ayırıcı bir amilə çevrilməməsinin qarşısının alınmasını tövsiyə edirdi. «Rus elminə talib

olmağın», yəni rusca bilikləri öyrənməyin vacibliyinə toxunurdu, ona bizim ehtiyacımız olduğunu göstərir. O, yaşadığı zamanə və mühitdə rus dilini bilməməyə əlacsızlıq kimi baxırdı. S.Ə.Şirvani də A.Bakıxanov və Abay kimi öz fikirlərini dini mülahizələrə əsaslandırmağa çalışırdı. Ədib göstərirdi ki, ərəb dilindən başqa dillərin öyrənilməsinə heç bir yasaq qoymamışdır. Allah bütün milli və dini anlayışlardan yüksəkdir, Allah dillərin birində «boq», digərində «tanrı», başqa birində isə «xuda» adlandırılarsa da, məna birdir.

Rus dili, bu dili öyrənməyin, rusca mövcud olan elmləri mənimsəməyin qazax xalqı üçün necə faydalı olması barədə oxşar mülahizələrə Abayın yaradıcılığında da tez-tez rast gəlirik.

Abay yazırdı ki, rus dilini bilmək lazımdır, rus xalqı zəngin xalqdır, rusların elmi və mədəniyyəti yüksək səviyyədədir. Rus dilini öyrənmək, rus məktəblərində təhsil almaq, rus elminə yiyələnmək bu xalqın ən yaxşı keyfiyyətlərinə yiyələnməyimizə kömək edir, çünki ruslar təbiətin sirlərini başqalarının əvvəl açıblar... Rus dilini bilmək gözünü dünyaya açmaq deməkdir. (28)

Maraqlı olan cəhət budur ki, Abay başqa xalqların mədəni və elmi nailiyyətlərinin prinsipsiz, kor-korana təqlid edilməsinin əleyhinə idi. O, qeyd edirdi ki, rus dilini öyrənməklə, rus dilinin vasitəsilə rus mədəniyyətini, oradakı ən yaxşı və mütərəqqi keyfiyyətləri mənimsəməklə bərabər, bir çox məsələlərə də ehtiyatla yanaşmaq, öz mədəni varlığını itirməmək lazımdır. Beləliklə, o, insanlara öyrəndiklərinə tənqidi yanaşmalarını tövsiyə edirdi. Məhz bu mövqedən çıxış edərək vurğulayırdı ki, rus xalqının çatışmayan əskik xüsusiyyətlərindən uzaq olub, yaxşı keyfiyyətlərini örnək kimi götürmək lazımdır.

Abay öz ictimai baxışları nöqtəyi-nəzərindən vaxtilə elmi və siyasi ədəbiyyatda tez-tez təkralanan «Bir

Rusiyada iki Rusiya mövcuddur» mövqeyindən çıxış edirdi: bunlardan biri imperiya mütləqiyyəti Rusiyası; digəri isə böyük mədəniyyət yaratmış rus xalqı, mütərəqqi qüvvələrin və ideyaların qaynağı olan Rusiya idi. Abayın düşüncəsinə görə, rus dilinin öyrənilməsi, rus mədəniyyətinə bələdlilik qazaxları ruslarla bərabər səviyyəyə qaldıra bilərdi, qazaxlar dili və mədəniyyəti mənimsəməklə özlərini Rusiya imperiyasında daha sərbəst və azad hiss edə bilərdilər. Abay qeyd edirdi ki, başqa xalqların dillərinin və mədəniyyətlərinin mənimsənilməsi səni həmin xalqlarla bərabər səviyyəyə gətirə bilər və onlar heç nəyi bəhanə gətirib səni özlərindən aşağı tuta bilməzlər. Əlbəttə, bu günün məntiqi baxımından Abayın fikirləri ilə razılaşmamaq olar. Lakin onun düşüncələri o dövrün siyasi və ictimai reallıqları nəzərə alındıqda xalqın gələcəyi üçün faydalı idi.

Abay dil öyrənmək məsələsinə rəşional mövqedən yanaşırdı. O öz pedaqoji görüşlərində, xüsusilə də rus təhsili almağın vacibliyi barədə düşüncələrində o vaxt üçün çox aktual olan bir məsələyə də münasibətini açıq ifadə edirdi ki, rus dilində təhsil almaq başqalarına yuxarıdan aşağı baxmaq «üstünlüyü», öz doğma dilini ona yatmayan rus sözləri ilə kormalaq imtiyazı yaratmamalıdır. Azərbaycan xalq deyimi ilə ifadə etsək, başqa mədəniyyətə yiyələnmək gərək insanlarda qınından çıxıb, əslini-nəslini bəyənməmək kimi tısbəgə keyfiyyəti formalaşdırmasın. Elm və bilik ilk növbədə ictimai mənafeyə xidmət etməlidir. *«Övladlarını rus məktəblərində oxudan qazaxlar onların savadlılığından öz həmvətənlərini əzmək üçün istifadə etməməlidirlər. Bu niyyətlərdən uzaq olmaq lazımdır. Təhsil almaq ona görə lazımdır ki, başqa xalqların bildiklərini sən də biləsən, onların arasında onlara bərabər olasan, öz xalqının müdafiəçisi və dayağı olasan».* (29)

Bu mövqeyinə görə, ədəbiyyatın zamanı etibarilə Abayın Seyid Əzim Şirvanidən qabağa getdiyinə şahidi oluruq. S.Ə. Şirvaninin mənfi oxumuş qəhrəmanı Şərq təhsili almış cavanlardır: ədibin «Müctəhidin təhsildən qayıtması» satirasını xatırlatmaq kifayət edir. Seyid Əzim öz qəhrəmanını ona görə qınayır ki, o, din və iman adına insanların düşüncələrini buxovlamağa, öz millətini dünyadakı sürətli inkişafdan geri qoymağa üstünlük verir, onun yarımçıq və yarıtmaz təhsili yeniliyə qarşı yönəlmişdir. Xalqın etimadından makismum istifadə edən müctəhidin «elmi» çürük və mənasızdır, o, guya dinə əsaslanaraq teleqramı «iblis ixtirası», dəmir yolunu «şeytan əməli», Duma pulunu «haram» adlandırır:

Hanı islam üçün sərəncamın?
Yerə girsin o müctəhid namın!
Söylədin telqramı elmi-bəlis –
Ki, onu ixtira edib iblis.
Kari-şeytan dedin dəmir yolunu,
Xəlfə etdin hərəm Dum pulunu.
Xaçpərəstlər təmam düşdü qabaq,
Tökülüb daldə qaldıq, ay sarsaq! (8, 44)

Seyid Əzim Şirvaninin bu mənzum hekayəsində yeniliyin qarşısını alan qüvvə köhnə düşüncə tərz, köhnə təhsilin məhsuludur. S.Ə.Şirvani həyatda baş verən yeniliklərin qabağa aparılması üçün yeni tərbiyə almış müasir düşüncəli insanlara ehtiyac olduğunu bildirirdi. Yeni düşüncənin daşıyıcısı olacaq insanlara o, öz oğlu Cəfərin adı ilə müraciət edirdi.

Abayın rus dili öyrənməklə bağlı toxunduğu məsələ isə S.Ə.Şirvanidən sonrakı dövrdə Mərzə Ələkbər Sabirin, Cəlil Məmmədquluzadənin və digər ədiblərimizin artıq XX əsrin əvvəllərində qaldırdıqları ictimai problemərlə

səsləşirdi. «Molla Nəsrəddin» jurnalının ilk nömrələrindən başlayaraq izlədiyi problemlərdən biri də məhz rus məktəbində oxuyan bəzi müsəlmanların öz dilinə xor baxması olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə «Bizim obrazovannılar» adlı felyetonunda bu problemə özünəməxsus yumorla münasibət bildirmişdi:

«...Axırı bir gün dostumdan soruşdum:

– Mən ölüm, mənə sözün doğrusunu de görüm, sən ki, otuz səkkiz il müsəlman içində tərbiyə tapıbsan, xəta olmadı ki, bir az rusca oxudun? Nə səbəbə sən mənə heç müsəlmanca danışmaq istəmirsən?

Yoldaşım mənə rus dilində belə cavab verdi:

– Шушай, как-то стидно, когда образованный человек по-татарски говорит!.. (yəni obrazovannının müsəlmanca danışmağı eyibdir!).

– Çox sağ ol, rəfiqim, mən bunu bilmirdim!..» (21, 11)

Azərbaycan və qazax maarifçilərinin yaradıcılığında oxşar görünən amillərdən biri də rus və Qərb ədəbiyyatı nümunələrinin milli dilə tərcüməsi məsələsidir. A.Bakıxanov Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində rus dilindən tərcümənin banisi sayılır – o, Krılovun «Eşşək və Bülbül» adlı təmsilini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Maarifçilik hərəkatının əvvəllərində canlanan tərcümə işinə sadəcə rus ədəbiyyatına marağın ifadəsi kimi baxılmamalıdır. Bu fəaliyyətin arxasındakı başlıca missiya başqalarından öyrənmək və öyrəndiklərini öyrətməkdir. Bu mənada, Abayın öz yaradıcılığında tərcümələrə geniş yer verməsinə qazax maarifçiliyinin yetişdirmiş olduğu tarixi zərurət kimi yanaşmaq olar.

Azərbaycan maarifçilərinin Azərbaycan üçün görükləri böyük tarixi vəzifələri Abay da öz xalqı üçün etmişdir. Qazax xalqının tarixində nüfuzəddici intellekti və qüdrətli ruhu ilə Abay millətin özünü tanımasında, öz

müsbət keyfiyyətlərini dərk etməsində, mənfi xüsusiyyətlərinə tənqidi nəzərlə baxıb, tarixdən ibrət götürməsində böyük rol oynamışdır.

Dördüncü fəsil

ABAY AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

Tərcümə sənəti insanın mədəni fəaliyyətinin ən qədim sahələrindən biri hesab olunur. Bəşəriyyət tarixində insan qrupları arasında dillər bir-birindən fərqlənməyə başlayan vaxtdan insanlar bir-birini başa düşməyə çalışıblar, bu ehtiyacın aradan qaldırılması üçün ayrı-ayrı qruplar arasında ünsiyyət yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirən ilk tərcüməçilər – «dilmanclar» yetişib. Yazılı mədəniyyət yaranandan sonra isə müxtəlif rəsmi, dini və işgüzar səciyyəli yazılı mətnləri tərcümə edən peşəkar tərcüməçilər meydana gəlib. Dilləri fərqli olan insanlar arasında ünsiyyəti təmin etməklə tərcümə mühüm ictimai rol oynayıb. Yazılı tərcümələrin geniş yayılması insanlara başqa xalqların mədəniyyət sahəsində əldə etmiş olduqları nailiyyətləri bölüşmək üçün böyük imkanlar yaradıb. Məhz tərcümə sayəsində hər hansı bir xalqın dilində yaranmış böyük əsərlər bütün bəşəriyyətin mədəni sərvətinə çevrilmişdir. Tərcümənin köməyi ilə ədəbiyyatlar və mədəniyyətlər arasında körpü yaranmış, mədəniyyətlər bir-birinə yaxınlaşmış, bir-birini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirmişdir. Zaman keçdikcə peşəkar bir fəaliyyət sahəsinə çevrilmiş tərcümə sənətinin elmi-nəzəri əsasları yaradılmış, praktiki metodları işlənilib hazırlanmışdır. İndi bədii tərcümə peşəkar yaradıcılığın mühüm bir sahəsidir, məsuliyyətli ədəbi fəaliyyətdir.

Bədii əsərlərin tərcüməsi cəlbədicə və yaradıcı bir işdir, bu işi yalnız yüksək peşəkarlıq qabiliyyəti olan insanlar lazım olan səviyyədə yerinə yetirə bilirlər. Bədii əsərin tərcüməçisi təkcə hər hansı mətni bir dildən başqa

dilə çevirmir, onu yeni oxucu kütləsi üçün yenidən «yaradır». Hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri, dadı-duzu, rəngləri – koloriti var və bədii tərcümə bunlar nəzərə alınmaqla edilməlidir. Bədii tərcümədə tərcüməçi bir tərəfdən orijinal mətnin mənasını və rəng çalarlarını saxlamalıdır, digər tərəfdənsə orijinalda olan bədii obrazları, dilin ifadə imkanlarını tərcümə etdiyi dilə gətirməyi, həmin dildə səsləndirməyi bacarmalıdır. Sətri tərcümə vasitəsilə bədii əsərin fikir yükünü, məna və forma çalarlarını səsləndirmək mümkün deyildir. Ona görə də bədii əsəri tərcümə edən yazıçıdan iki keyfiyyət – həm tərcümə etdiyi dilin bədii xüsusiyyətlərini, həm də öz dilinin imkanlarını yüksək səviyyədə bilmək və həmin imkanları tətbiq etmək qabiliyyətləri tələb olunur.

Abayın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş nümunələri 1970-ci ildə nəşr edilmiş «Şeirlər və poemalar» kitabında bir yerə toplanılmışdır. Bu kitabda Azərbaycan oxucularına Abayın 67 şeiri və üç poeması («İsgəndər», «Masqud» və «Əzim haqqında nağıl») təqdim olunmuşdur. Abayın tərcüməçilərinin siyahısı isə kifayət qədər böyükdür: 1970-ci ildə nəşr olunmuş kitabdakı əsərlər 19 şair-tərcüməçi tərəfindən tərcümə edilmişdir. Məmməd Rahim Abayın 4; Süleyman Rüstəm 3; Sabir Almazov 3; Eyvaz Borçalı 6; Rəfiq Zəkə 5; Sabir Mustafayev 2; Atif Zeynalı 3; B.Adil 2; Ağacavad Əlizadə 7; Əliağa Kürçaylı 7; İlyas Tapdıq 3; Məmməd Araz 3; Fikrət Sadiq 7; Əhməd Cəmil 3; Mirvarid Dilibazi 5; Müzəffər Şükür 4 şeirini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. «İsgəndər» poemasının tərcüməsi Novruz Gəncəliyə, «Masqud» poemasının tərcüməsi Qasım Qasımsadəyə, «Əzim haqqında nağıl» poemasının tərcüməsi isə Ələkbər Ziyataya məxsusdur. Üstəlik, «Qəklili-təsdiiqət» («Qara sözlər») əsərindən bəzi parçaları bədii tərcümə məsələlərinin elmi-nəzəri tədqiqatı

sahəsində maraqlı araşdırmaların müəllifi Oruc Heydərov «Əqliyyələr» sərlovhəsi ilə Azərbaycan dilinə tərcümə edərək «Ulduz» jurnalında nəşr etdirmişdir.

Göründüyü kimi, Abayın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı imzalar müxtəlif olduğu qədər üslublar, təmayüllər, ədəbi nəsilər və bədii yaradıcılıq zövqləri də son dərəcə fərqlidir. Bu, bir tərəfdən müsbət qiymətləndirilməyə layiqdir: Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış simaları, ədəbiyyat tarixində yeri olan şəxsiyyətlər Abay yaradıcılığına maraq göstərərək onun əsərlərinin qardaş xalqın dilində tanınması üçün öz töhfələrini vermişlər. Digər tərəfdənsə, sırf ədəbiyyatşünaslıq baxımından yanaşdıqda başqa-başqa şeirlərin fərqli müəlliflər tərəfindən edilmiş tərcümələrinin eyni kitabda toplanılması, məyyən mənada, mozaika təsəvvürü yaradır. Başqa sözlə desək, Azərbaycan ədəbiyyatında, məsələn, Məmməd Rahim və ya Süleyman Rüstəm öz yeri olan şairlərdir və onlar Azərbaycan sovet ədəbiyyatının yaradıcıları kimi konkret bir poetik təmayülü təmsil edirlər. Məmməd Araz, Fikrət Sadiq, İlyas Tapdıq və ya Qasım Qasımsadə isə fərqli poetik təmayüllərin nümayəndələri idilər. Bu təmayüllərin mənsub olduqları poetik üslublar da bir-birindən fərqli olmuşdur. Odur ki, Abay yaradıcılığı şairin «Şeirlər və poemalar» adlı eyni kitabında Azərbaycan oxucusu ilə sanki «müxtəlif bədii dillərdə», fərqli poetik üslublarda dilləndirilmişdir.

Ancaq bir həqiqət unudulmamalıdır ki, hər bir şəxsiyyət kimi hər bir kitab da öz zamanəsinin övlədidir. Abay bədii irsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi 1970-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatının obyektiv bir gerçəkliyi və məsələyə həmin gerçəklik pəncərəsindən baxdıqda kitab Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələrinin tarixi üçün böyük və sanballı bir hadisə hesab edilməlidir.

Öz şeirləri kitab halında nəşr olunmazdan əvvəl Abayın adı Azərbaycanda yetərli qədər populyar olmuşdur. Qazax yazıçısı Muxtar Auezovun «Abay yolu» romanı Azərbaycanda ən çox oxunan kitablardan biri olmuşdur və Azərbaycan oxucularının romanda təqdim olunmuş Abay obrazı və Abayın tarixi şəxsiyyəti barədə aydın təsəvvürü vardı. 1960-70-ci illərdə SSRİ hüduqları daxilində türk xalqlarının ədəbiyyatlarının qarşılıqlı şəkildə tərcümə və təbliğ olunması da yeni keyfiyyətlər qazanmışdı. Maraqlı cəhət bu idi ki, diqqət sovet həyat tərzini təbliğ edən əsərlərdən tarixi şəxsiyyətlərə, mədəniyyətlərin kök və mənşə birləşməsinə yönəlməkdə idi. Məsələn, 1970-ci illərdə böyük qazax şairi Oljas Süleymenov «Az i Ya» əsərinə görə sovet ideoloji sistemi tərəfindən təzyiqlərə məruz qalanda onu Azərbaycanın alim və yazıçıları müdafiə etmişdilər. «Az i Ya» əsəri isə ümumtürk mədəniyyəti tarixinin qədim kökləri barədə poetik mülahizələr üzərində qurulmuş olsa da, sovet ideologiyasının şablonlarını vurub parçalayan maraqlı axtarırların nəticəsi idi. Bu baxımdan, 1970-ci ildə Abayın yaradıcılığının Azərbaycanda ayrıca bir toplu halında, böyük tirajla nəşr edilməsi ciddi tarixi əhəmiyyət daşıyırdı. Həmin topluda həm Azərbaycan ədəbiyyatının yaşlı nəslini təmsil edən şairlərin, həm də o dövrdə artıq Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin yaranmasında fəal iştirakı olmuş istedadlı insanların imzalarının birgə görünməsi də əlamətdar və faydalı idi. İctimai-siyasi və tarixi mənada faydalılıqla yanaşı, insafən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitabdakı tərcümələrin əksəriyyətinin bədii səviyyəsi yüksəkdir, bu tərcümələrdə Azərbaycan dilinin şeir ruhu mümkün qədər qorunmuşdur.

Orijinal yaradıcılığı heç də hamı tərəfindən həmişə eyni rəğbətlə qarşılanmayan Məmməd Rahimin Abay

yaradıcılığından etdiyi tərcümələr kifayət qədər səviyyəli təsir bağışlayır. Xüsusilə Abayın daxili monoloq kimi qələmə aldığı məşhur «Artıq zamanıdır, soyu, ey ürək» misrası ilə başlayan şeirinin tərcüməsində Azərbaycan şeir dilinin təbii ahəngini duymaq olur:

Soyut atəşini, yetər, ay ürək...
Döyünsən ahənglə, ehtiyatla vur,
Bir an əsərgəmə əsla odunlu.
Mən sənə demirəm heç döyünmə, dur,
Özün edəcəksən bir zaman bunu.
Can atma gəl daha boş həvəslərə,
Sakit ol, çox da gəl alışma, yanma.
Özünü heç yorma gəl nahaq yerə,
Tufanlar önündə artıq dayanma. (2, 21)

Abayın "Ovçu əlində berkut at çapır bütün günü" şeirinin tərcüməsini də uğurlu tərcümələrdən hesab etmək olar. Bu şeir orijinalda 60, bədii tərcümədə isə 64 misradır. Rus dilində altılıqlar formasında olan şeirin tərcümədə birinci altılığı saxlanılmış, qalanları isə birləşdirilmişdir. Şeirin tərcüməsində uğurlu beylərlə qarşılaşırıq. Bir sıra təsirli obrazlar yaradılmışdır.

Birdən ağzımı açıb, donacaq öz yerində,
Dişlərini qıcaıyb baxacaqdır yuxarı. (2,23)

И замрет она вдруг и раскроет рот,
Заскрежет зубами и глянёт вверх. (32,33)

Beit rus dilindəki mənanı tam ifadə etməklə yanaşı, Azərbaycan dilində təbii səslənir, rəvan bir ritm sözləri bir-birinə bağlayır, oxucunun gözləri qarşısında əyani

poetik lövhə yaradılır. Tərcümədə bu cür uğurlu tapıntılar az deyildir. Bununla belə, tərcüməçinin əlavə etdiyi, mətnə artırdığı ifadələr də, yerinə düşməyən obrazlar, söz oyunları da diqqətdən yayınmır. Abay orijinalda qızın suda çimməyini təsvir etmişdir, mütərcim isə əlavə etmişdir ki, qızın çimməsindən su xoşbəxt olacaqdır. Sonuncu misrada Abay şair sözünü o ovçunun anlayacağını bildirir ki, onun qəlbində mərhəmət vardır, onun ruhu sağlamdır. Tərcüməçi isə buna tamamilə başqa məna vermişdir:

Sözüm əsil ovçunu oynadacaq yerindən,
Çünki onun qəlbində ovçuluğa həvəs var. (2,25)

Eyni qüsuru M.Rahimin başqa tərcümələri haqqında da demək mümkündür. Məsələn, «Ey mənim qazaxlarım, məzlum, zavalı xalqım» şeirinin tərcüməsinə də şair əlavələr etmişdir. Birinci dördlük bənd tərcümədə altılıq formasını almışdır.

Где же правды? Твой разум не разберет (32, 33)

Sadə, hər sözünün mənası aydın olan bu misra tərcümədə beytə çevrilmişdir:

Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən. (2, 29)

Göründüyü kimi, şeirə misra əlavə olunması mətnə başqa ifadələrin və fikirlərin əlavə olunmasını tələb etmişdir ki, bununla yaranmış «boşluq doldurulsun». Bu isə əsas mənanın təhrifinə səbəb olmuşdur. Orijinalda bildirilir ki, həqiqətin harada olmasını sənin ağlın,

dərrakən həll edə bilməz. Xalqını sevən, onun mənavi oyanışını arzulayan şair fikrini hökm formasında ifadə etmişdir: sən həqiqəti dərk etməlisən! Tərcümədə isə heç də mətnin məntiqinə uyğun səslənməyən ifadələr işlənir, belə çıxır ki, qazax xalqı daim həqiqət axtarır, həmin həqiqəti tapa bilmədiyinə görə gülə bilmir...

Həmin şeirin başqa bir yerində oxuyuruq:

Всякий подлый, чванливый и мелкий сброд
Изуродовал душу твоего, народ,
Не надеюсь на исправление твое
Коль судьбу свою в руки народ не берет. (32, 44)

Bu bənd tərcümədə belə verilmişdir:

Lovğa, cılız, bir də ki alçaq tör-töküntülər,
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.
Düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər,
Bir halda ki bu sayaq biganəsən iqbala. (2, 29)

Bəndlərin müqayisəsindən Azərbaycan dilində şeirə başqa yozum verildiyi aydın görünür. Bir maarifçi kimi xalqın şüur geriliyini kəskin tənqid edən Abay onu «düzəlməyə», öz taleyinə özü sahib durmağa səsləyir ki, bu da maarifçiliyin fəlsəfəsindən irəli gəlir.

Pəşəkar tərcümə sahəsində böyük uğur qazanmış Əliəğa Kürçaylının tərcümələri poetik əhval-ruhiyyənin saxlanması, Abay şeirlərinin azərbaycanca sərbəst səslənməsi baxımından seçilir. Ə.Kürçaylı şeirləri birbaşa orijinaldan tərcümə etməmişdir, buna baxmayaraq o, Abay poeziyasındakı duyğuları, şairin misralarda səslənən ürək döyüntülərini dilimizə ustalıqla çevirə bilmişdir. Bizə elə gəlir ki, onun tərcümələri Abayın

əsərlərinin rus dilinə tərcümələrindən daha canlı və dinamikdir. Abayın həyatda qarşılaşdığı təzadlar, şairin ictimai baxışları, maarifçilik görüşləri bu tərcümələrdə mümkün qədər sərrast ifadə olunmuşdur:

Ümidlə yaşadım ömrüm boyunca,
İnandım yaxşılıq görərəm bir gün.
Hamıya yaxşılıq etdim duyunca,
Yerinə pisliklər gördüm mən bütün.

İnsanlar zülməti kənar edərək,
Getmək istəmirlər doğru, düz yola.
Sən haqqın adından danışdın, deyək,
Bir nəfər arxanda durarmı? Əsla! (2, 95-96)

Kitabda o vaxt Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirmiş Məmməd Araz, İlyas Tapdıq, Fikrət Sadiq, Rəfiq Zəka, Eyvaz Borçalı kimi şairlərin də Abay yaradıcılığına ciddi yanaşdıqları, Abayın yaradıcılığını Azərbaycan oxucularına bacardıqları qədər tutumlu və rəngarəng təqdim etməyə çalışdıqları diqqətdən yayınmır. Bu şairlərdən hər biri Abay yaradıcılığını öz poetik yozumlarına uyğun olaraq səsləndirməyə müvəffəq olmuşdular. Kitabdakı tərcümələrin, demək olar ki, hamısı tərcümələr üçün ümumi bəla olan nəzmçilikdən uzaqdır. İlyas Tapdıqın tərcümələrində bu şairin özünün orijinal şeir yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan ilıq həlimlik, Məmməd Arazın tərcümələrində tərcümə olunan orijinal əsərin məzmunu ilə səsləşən ictimai pafos, Fikrət Sadiqın tərcümələrində gözlənilməz dönümlər, obrazların çevik və hazırcavab təq-dimi, Rəfiq Zəkanın tərcümələrində duyğuların axarını izləyən coşqun lirizm, Eyvaz Borçalının tərcümələrində folklor nəfəsi, Azərbaycan xalq yaradıcılığına məxsus intonasiya diqqəti cəlb edir.

Eyvaz Borçalının tərcümələri Abayın şeirlərini ifadə tərzini baxımından Azərbaycan dilinə daha da yaxınlaşdırmışdır, tərcüməçi Azərbaycan dilinin bütün bədii imkanlarından istifadə etməklə mətnə təbiiyyətə çatdırmağa çalışmışdır. Eyvaz Borçalının tərcümələri orijinal əsər kimi qavranılır:

Belə qəmli-qəmli vurma, ey ürək,
Güldürmə özünə yaxını, yadı.
Köhnə dostlarına nəzər sal görək:
Layiqmi onlara insanlıq adı?

Doğma anasıyçün mələyən quzu
Mələyər, yorular, otlayar yenə.
Uyumaq bilmirsən sənə, doğrusu,
Elə çırpınırsan, nə olub sənə?

Etibar, səlaqət axtardın, ürək,
Acı göz yaşları oldu qismətin.
Axırda bir səmə, sərsəri it tək
Qaldın qucağında qatı zülmətin. (2, 121)

Göründüyü kimi, bu şeir, sanki, Eyvaz Borçalının orijinal əsəridir. Dil kifayət qədər diridir; vəzn, qafiye, daxili bölgü kimi tələblərə qüsursuz əməl olunub. Lakin tərcümədə bu şeirin də bəzi məqamlarda orijinaldan uzaqlaşdığına şahidi oluruk. Birinci bəndin üçüncü və dördüncü misralarında Abay köhnə dostlardan, insanlıq keyfiyyətindən bəhs etmir. Şeirin lirik qəhrəmanı öz müsahibindən soruşur, sən əmin olmadınmı ki, hər yerdə riyakarlıq və yalan hökm sürür? İkinci bəndin üçüncü və dördüncü misralarında da tərcüməçi mətnə bir qədər fərqli yozum vermişdir: Abay ürəyi yalnız, həyəcanlı uşağa bənzətməmişdir, bu uşaq ömür boyu sakitləşməyəcək.

«Acı göz yaşları», «sərsəri it» kimi obrazlar mətnə tərcüməçi tərəfindən gətirilmişdir və şeirin məzmunu ilə ziddiyyət təşkil edir.

Eyvaz Borçalının başqa bir tərcüməsi – «Ağıldan belə gördüm» isə həm mənə tutumunun saxlanması, həm də Azərbaycan dilində poetik səslənməsi baxımından əvvəlki tərcüməsindən xeyli fərqlənir. Mütərcim burada şeirin məzmununu makisumum saxlaya bilmişdir. Tərcümənin ritmi və ahəngi, hər sözün, ifadənin qarşılıqlının uğurla tapılması diqqəti cəlb edir.

Calanır günlər aya,
Ömrümü oya-oya.
Bir sevincə həsrətəm,
Dərdlərim gəlmir saya.

Könlü qırıq qocalar
Hər yerdə, hər yanda var.
Ayıq gəzsən dünyada,
Ağ günün zülmət olar... (2, 122)

Abayın «Eşqin dili», «Yola çıxan, doğru yol seç», «Dövlətinin bir dərdi var», «Bir bəyin bir cavan arvadı vardı», «Nə uğurlu saat, nə xoş çağdır bu», «Cələcək бүрүнүб думана, чәнә», «Boş hay-küy qurd ulartısı», «Baharda cücərən köhhnə ot, görən» misraları ilə başlayan şeirlərini dilimizə Fikrət Sadiq tərcümə etmişdir. Fikrət Sadiq Azərbaycan ədəbiyyatında öz dəsti-xətti olan şairdir, yığcamlığa, sözün mətnə gözlənilməz mənalandırılmasına, fikrin çoxmənalılığına daha çox üstünlük verir. O öz orijinal yaradıcılığındakı bu keyfiyyətləri tərcümələrində də qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Bununla belə, Abayın şeirlərinin dilimizə tərcüməsi ilə bağlı müəyyən qüsurlar F.Sadiqın

tərcümələrindən də yan keçmimişdir. «Dövlətinin bir dərdi var – o da mal-qara» misrası ilə başlayan şeirin ikinci bəndinin birinci misrasında «mal-qara» sözü «ılх» kimi verilmişdir. Şeirin orijinalında «özü kirli donuzdur, başqalarını it hesab edir» (üçüncü misra) ifadəsi tərcümədə «Xalqı soyub bəyənməyən bu acgöz köpək» (2, 103) kimi verilmişdir.

Bir sevən ürəyə zinət nə lazım,
O bir sevən qəlbın həsrətindədir.
Bunu anlamayır o qoca zalım
Qəddini düzəltmək üçün səy edir. (2,151)

Fikrət Sadiqın tərcüməsində təqdim etdiyimiz bu bənd rus dilində belə səslənir:

Что сердцу юному до пышных затей!
Друг сердца девушке всей жизни нужней.
А кости дряхлые, что жаждут вернуть
Былую молодость, зачем они ей! (32, 185)

Göründüyü kimi, ilk iki misra fikri düzgün və poetik ifadə etdiyi halda, sorakı iki misrada fikir bir qədər təhrif olunmuşdur. Lakin bundan da o yana, «Qəddini düzəltmək üçün səy edir» misrası poetiklik baxımından qənaətbəxş deyildir, son dərəcə süni təsir bağışlayır, şeir misrası kimi səslənmir. Xüsusilə buradakı «səy edir» ifadəsi ümumiyyətlə yerində deyil – Azərbaycan dilində, adətən, «səy göstərir» ifadəsi işlədilir.

Fikrət Sadiqın tərcüməsində «Baharda cücərən körpə ot, görən» misrası ilə başlayan şeirdə də tərcümənin poetikliyi şeirin orijinal mənasının ziyanına işləyir.

Baharda cücərən körpə ot, görən,
 Bilirmi ömrünün qısalığını?
 Çinar olmaq dilər, boy atmaq dilər,
 Ulduza tən istər ucalığını.
 Günəşin nurunu içib məst olar;
 O, hardan bilsin ki, dünyada qış var.
 Həmin ot kimi yəm – cavan, təzə-təz;
 Qayğısız başıma toxunur göylər.
 Amma bir səs gəlir: «Öyünmə, insan!
 Sənin də qışın var, qocalacaqsan». (2,160)

Əgər bu tərcüməni əslilə – Abayın şeirinin mətni ilə tutuşdurmasaq, burada mükəmməl bir poetik nümunədən bəhs edə bilərik. Fikir, məna və fikrin obrazlı ifadəsi bir-birini mükəmməl şəkildə tamamlayır. Lirik əhval-ruhiyyə, insan ömrü haqqında yıqcam, eyni zamanda tutumlu lövhə yadda qalan və düşündürücüdür. Qısa ömrü insanın gözü qarşısında başlayıb bitən adı bir cücərti ilə enişli-yoxuşlu, ləngərli insan ömrünün müqayisəsi kifayət qədər inandırıcı şəkildə aparılmışdır.

Lakin bu tərcüməni də əslilə tutuşdurduqda mənzərə dəyişir, müəyyən məna fərqləri ortaya çıxır. Şeirin birinci hissəsinin məzmunu belədir ki, yazda işığa boylanın novruzgülü bilmir ömrü uzundu, ya yox. Ümid edir ki, palıddan uca olacaq, yayın istisinə isinəcək. Lakin payız gələndə o, bir göz qırpımında donur, boyu heç ceyranotuna da çatmır.

Bundan sonra insan ömrü barədə düşüncələrə yer verilir. Şeirin lirik qəhrəmanı bildirir ki, mən də cavanlıqda çox arzuya düşmüşdüm. Nail olmağa gücüm çatmayan arzulara. İndi xəncərim korşalıb. Üzümü qırıqlar bürüyüb, qanımlı qaynamır, səsim çıxmır...

Şeirin orijinalının məzmunu ilə tutuşduranda Fikrət Sadığın tərcüməsindəki sərbəstlik, orijinala, sanki, «etina

ounmaması» nəzərdən qaçmır. Bu baxımdan, Fikrət Sadığın tərcüməsi, şərti mənada, Abayın şeirinə nəzərə hesab edilə bilər...

Azərbaycan ədəbiyyatında kövrək duyğular şairi kimi tanınan Mirvarid Dildəzinin Abay irsinə münasibəti iki baxımdan maraqlıdır. Birincisi, şairlik istedadı: Mirvarid xanım Azərbaycanda dillər əzbəri olan bir sıra şeirlərin müəllifidir və onun Abay irsinə tərcüməçi kimi müraciət etməsi Abay yaradıcılığına verilən qədirciyyətin ifadəsi sayılmalıdır. İkincisi, Mirvarid xanımın şəxsiyyəti Azərbaycan ədəbiyyatında məhz «qadın şair» kimi səciyyələndirilir: onun şeirlərinin əksəriyyətində qadın duyğusu, ana həssaslığı aparıcı səciyyə kimi seçilir. Heç təsadüfi deyil ki, ömrünün son illərində o, mötəbər məclislərdə «El anası» kimi təqdim olunurdu. Mirvarid Dildəzinin tərcümələrində Abay poeziyasının «kişi» xarakteri ilə Azərbaycan şairinin yaradıcılığının «qadın» kövrəkliyi arasında bir uyğunluq nəzərə çarpmaqdadır. Mirvarid xanımın tərcümələrindən biri Abayın şəxsi faciəsi – övladının vaxtsız ölümü ilə bağlıdır. Bu şeiri Abay öz gəlininə həsr etmişdir:

Ağlama, Məhiş, ağlama,
 Sən qüvvətli ol kədərdən.
 Bu dərdinlə gəl dağlama
 Ürəyini neçə yerdən.
 Al çiçəym soldu vaxtsız,
 Əritməsin səni bu qəm.
 Hey boşalıb dolur dünya
 Belə gəlib getmiş aləm.
 Əzizindən ayrı düşün
 Bir sən sənmə dünyada tək?!
 Doğmalara rəhm elə sən,
 Dərd bizi də öldürəcək.

Bu, insanın qismətidir –
Öləcək bir gün yaranan.
Bu, ölümün adətidir –
Tanımayır heç bir ad-san. (2, 123)

Dərd, ağı üstündə köklənmiş bu şeirdə gəlinini öz qızı kimi sevən müdrik bir insanın kədərinə tərcümədə mütərcimin də şərik olduğunu görürük. Bu tərcümə şeir müəllifinin yaşadığı hisslər yenidən yaşana-yășana edilmişdir. Burada həm təsəlli var, səbrli olmağa çağırış var, həm də ölüm qarşısında ümitsizlik, Allahın qədəri ilə barışmaq motivi... Lakin Mirvarid Dərbazinin tərcümlərində Abay heç də dünya reallıqlarından əl çəkib, mistikaya qapılan bir insan kimi yadda qalmır. Abay bütün dərdləri və dolaşq işləri, mürəkkəb problemləri ilə bərabər dünyanı sevir, dünyanın üstündə nizam, ahəng yaranmasını arzulayır. Bu fikri «Torpağım itsə belə, itmərəm əsla özüm» mısrası ilə başlayan şeirin tərcüməsi çox əyani şəkildə təsdiqləyir. Abayın şair kimi qənaətinə görə, bu dünyada xeyirxah işlər görmüş, ağılla yaşamış insan ölümsüzdür, onun əməlləri itib-batmır.

Sən bu şirin həyata idrakın gözüylə bax!
Onda əbədiyyətə əqlin işıq saçacaq.
Dərk etmək istəyirsən dünyanın mənasını –
Fikrinin gözəlliklə dərinləri gör ancaq.

Səni gümrah yaşatsın qoy bu dünya həvəsi,
Bölünür əl çatmayan sərhədlə yer kürəsi.
Axirət dünyasından qorxuya düşmə əbə,
Yoxluğuna cürətlə inandır sən hər kəsi. (2,139)

Görünür, Mirvarid Dərbazinin bir mütərcim kimi Abay yaradıcılığına müraciət etməsinin başqa bir əsaslı

səbəbi də maarifpərvər şairin yaradıcılığında didaktikanın, nəsihətin üstünlük təşkil etməsi olmuşdur.

Abay yaradıcılığının tərcümləri ilə bağlı bütün müsbət cəhətləri qeyd etməklə yanaşı, bunu da təəssüflə açıq etiraf etmək lazım gəlir ki, dilimizə tərcümə olunmuş şeirlərin orijinala müqayisəsi onlardan heç biri orijinaldan birbaşa, yaxud orijinala tutuşdurularaq tərcümə edilmədiyini göstərir – şeirlərin tərcümləri istisnasız olaraq rus dilindəki sətri və poetik tərcümlər əsasında edilmişdir. Halbuki, qazax dili Azərbaycan dili ilə qohum dil olduğuna görə orijinala müraciət olunması tərcümə zamanı şeirlərin ən azından ritminin, ahənginin, qafiyə quruluşunun daha dəqiq gözlənilməsinə, ayrı-ayrı poetik ifadələrin tapılmasına yardımçı ola bilərdi. Abayın yaradıcılığı Azərbaycan dilində öz əslinə daha yaxın səslənməklə, Azərbaycan dilində oxuyan oxucuya Abayın poetik obrazlar dünyası daha obyektiv təqdim oluna bilərdi.

Abayın qazaxlar arasında çox populyar olan «Qış» şeiri qafiyə düzümlünə görə qəzəl (və ya qəsədə) formasında yazılmışdır: a-a; b-a; c-a; e-a; d-a ... və s. Bu şeir rus şairi Vs. Rojdestvenski tərəfindən rus dilinə bədii tərcümə zamanı ilk dəfə dörd mısradan ibarət bəndlərə bölünmüşdü və rus dilindəki bəndlərin qafiyə düzümlü rübai janrının qafiyə düzümlü kimi verilməsi: a-a-b-a; c-c-e-c; d-d-f-d ... və s. Şeir Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən onun qafiyə düzümlündə daha bir dəyişiklik aparılmışdır: rus dilində olduğu kimi dörd mısradan ibarət bəndlərə ayrılmış, hər bəndin mısraları isə cərpaz qafiyələndirilmişdir: a-b-a-b; c-e-c-e; d-f-d-f ... və s. Halbuki Azərbaycan dilinin şeir ənənələri orijinaldakı formanı saxlamaq üçün daha əlverişli zəmin yaradırdı. Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı şeirin

misralarındakı hecaların sayı da rus dilinə uyğunlaşdırılmışdır - şeir orijinalda 11 hecalı olduğu halda, Azərbaycan dilinə 15 heca ilə tərcümə edilmişdir. Şeirin son misraları qazax dilində belə sələnir:

Соныға малды жайып, күзетіндер,
Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды!
Ит жегенше Қондыбай, Қанай жесін,
Құр жібер мына антұрған кәрі шалды. (23, 45)

Buradakı misralarda söhbət kəndliləri sərt qışda öz mal-heyvanlarını yaxşı saxlamağa, tənbəllik etməməyə ruhlandırmaqdan gedir. Şair onlara məsləhət görür ki, qış nə qədər inadkarlıq göstərsə belə, malları tövlədən çıxarib örüşlərdə otarsınlar və mal-heyvana ayıq-sayıq keşik çəksinlər. Yuxusuz qalmaq insanı öldürməz, yuxu qalasını uçurmaq lazımdır. Malınızı lənətə gəlmiş qoca qurda yem eləməyin, onu it yeyincə qoy Qondıbay, Qanay (Qondıbay, Qanay insan adlarıdır) yesin.

Rus dilində bu misralar mənaca orijinala yaxın səsləşir. Onu da deyək ki, tərcüməçi Vs. Rojdestvenski əvvəlcə bu misraları belə tərcümə etmişdi:

Угоняйте на новое место табун,
Не беда, если вам не придется поспать,
Лучше вам с бедняками делится скотом!
Не давайте волкам среди степей пировать! (32, 68)

Göründüyü kimi, burada tərcüməçi şeirin məzmununda sovet dövrünə aid hakim ideologiyanın tələblərinə uyğun olaraq sinfi münasibətləri qabarıq göstərməyə çalışmışdı, şeirin son misraları tərcümədə belə yozulur ki, malları canavarə yedizdirməkdənsə kasıblarla

bölüşmək daha yaxşıdır. Əlbəttə, ilk baxışda burada ciddi bir qəbahət yoxdur, lakin bədii mətnin orijinalına lazımsız müdaxilə heç vaxt özünü doğrultmur. Görünür, buradakı yanlışlığı hiss etdiyinə görə ki, tərcüməçi həmin misraların rus dilinə tərcüməsini yenidən işləmişdir. Bu zaman tərcümədəki qəfiyə düzümündə müəyyən təhrif yaranısa da, məzmun orijinala daha da yaxınlaşdırılmışdır:

Угоняйте на новое место табун,
Не поспав, не умрешь, надо быть посмелей!
Всё же лучше, чем волк, Кондыбай и Конай
Деду мы не дадим пировать среди степей! (28, 74)

Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı isə, heç şübhəsiz, tərcüməçi şairin (Sabir Mustafayev) şeirin orijinalına nəbələd olması nəticəsində son misraların məzmunu tamamilə dəyişdirilmiş, həm məzmun, həm də poetika baxımından orijinala səsləşməyən sonluq alınmışdır:

Yeni-yeni örüşlərə ilxıları qovun siz,
«Yatdın-öldün» ayıq olun, cürət olsun sizlərdə.
Koldıbaydan, Konaydan da ac canavar pisdır, pis,
Biz qoymarıq qarlı qışı at oynatsın düzlərdə. (2, 55)

Orijinalda olmayan «ilxı» ifadəsi rusca tərcümədən gəlir, şeirdə söhbət malların örüşə yayılmasından gedir. Digər tərəfdən, orijinaldakı başqa ifadələr müasir Azərbaycan dilində çətin anlaşılsa belə, «Ит жегенше Қондыбай, Қанай жесін» - («İt yeyincə Qondıbay, Qonay yesin») ifadəsi nisbətən başa düşülür və «İtə yem olunca, özümüz yeyərik» Azərbaycan xalq deyimi ilə yaxın səsləşir. Tərcüməçi bu misranın orijinaldakı mənasını

düzgün anlaya bimiş olsaydı, şeirin məzmununda da, yəqin ki, ciddi təhrif yaranmazdı. Çünki orijinalda şair insanlardan şikayət etmir, onların «canavardan pis» olduqları qənaətində də deyil, incə yumorla kəndlilərə şairanə bir tərzdə çatdırmağa çalışır ki, əgər yatsanız, özünü zuxuya təslim eləsəniz, Qondıbayın, Qonayın payını qoca canavar basıb yeyəcək... Görünür, tərcüməçini çaşdıran Qondıbay adındakı «bay» hissəsi olmuşdur: böyük yazıçı Muxtar Auezov da daxil olmaqla Abay yaradıcılığının sinfi münasibətlər zəminində yozumuna daha artıq əhəmiyyət verildiyinə görə, «bay» sözü mənfi məna ilə əlaqələndirilmişdir. Əslində isə qazaxlar arasında kişi adlarına «bay» artırılmasının sinfi mənsubiyyətdə, insanın varlı, yaxud kasıb olmasına heç bir aidiyyəti yoxdur.

Bədii tərcümə problemləri ilə bağlı fikir yürütməyə imkan verən mənbələrdən biri də «Біреудің кісісі өлсе, қараы – ол» misrası ilə başlayan şeirin Azərbaycan dilinə tərcüməsidir. Türkdilli poeziyaya, xüsusilə klassik türk poeziyasına dərinləndən bələd olan Şair Rəfiq Zəka şeirin ilk misrasını «Vəfat eyləyəndə bir əziz insan» kimi tərcümə etmişdir, şeirin orijinaldakı formasını – rübəyi şəklini qoruyub saxlamışdır. Dil, üslub, bədii ifadə vasitələri baxımından qənaətbəxş səslənən bu tərcümədə şair ümumiyyətlə şeirin məzmununa xeyli sərbəst yanaşmışdır. Lakin buradakı sərbəstliyin öz üstünlükləri olduğu kimi, nəzəri baxımdan mübahisə doğuran cəhətləri də diqqətdən yayınmır. Tərcümə etdiyi mətnə sərbəst yanaşanda tərcüməçi üçün o cəhətdən üstünlük yaranır ki, şeirin tərcümə edildiyi dilin (indiki halda Azərbaycan dilinin) poetik imkanları, bədii ifadə və təsvir vasitələri kimi resursları daha fəal «işləyir», tərcüməçi özünü orijinaldakı tələblərdən daha az asılı hesab edir, öz

doğma dilində söz və ifadələrə, poetik obrazlara daha geniş qol-qanad verir. Həqiqətən də, adını çəkdiyimiz şeirin bəzi bəndləri Azərbaycan dilinin öz məhsulu, doğma poetik bəhəri kimi səslənir:

Bir çocuq dünyaya gələndə, dostlar,
Bir ata, bir ana olur bəxtiyar.
Yenə də nəğmələr yüksəlir göyə,
Yenə də şənlenir cavan, ixtiyar.

Dünyaya qapılar açar nəğmələr,
Həyata nəşələr saçar nəğmələr!
Sənin qanadların olar, sanarsan,
Səninlə səmaya uçar nəğmələr. (2, 48)

Bu misraları poetik səslənişinə görə tərcüməçi şairimizin orijinal yaradıcılığından fərqləndirmək o qədər də asan deyildir – şair tərcümə zamanı, necə deyirlər, özünün bədii yaradıcılıq imkanlarını «səfərbərliyə almışdır». Lakin bu misralar Azərbaycan dilinin nəzm imkanları ilə nə qədər yaxından uzlaşsa belə, tərcümədəki sərbəstlik orijinalın ifadə etdiyi fikri bəzi məqamlarda arxa plana salmışdır, orijinaldan fərqli məna yaranmışdır. Tərcüməçinin ifadə etdiyi poetik fikirlər, sadəcə, Abaya aid deyildir. Şeirin orijinalında həmin bəndlər belədir:

Бала туса, күзетер шылдақана,
Олар да өлең айтар шулап жаңа.
Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,
Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.

Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең-селең. (23, 86)

Birinci bənddəki misraların yığcam məzmunu bundan ibarətdir ki, bir evdə dünyaya uşaq gələndə o evdə ziyafət, şadlıq olur. Mahnılar göyə yüksəlir. Həmin mahnılar, oradakı müdrik sözlər bizdən əvvəlki yaxşı insanlardan bizə örnək qalıb.

İkinci bənddə isə mahnıların insanın qarşısında qapı açdığı göstərilir. İnsanı bu dünyadan o dünyaya da nəğmə müşaiyət eləyir. İnsan ömrünün xoşluğu nəğmədir, odur ki, nəğməni mənasız saymaq olmaz.

Yaradıcılığının bir hissəsi nəğmələrdən ibarət olan, öz nəğmələrinə musiqi bəstələyən Abay bu şeirində daha çox maarifçilik mövqeyindən çıxış edirdi, diqqəti mahnıların həyatdakı, insan fəaliyyətindəki, gənc nəslin tərbiyəsindəki yeri və rolu üzərində cəmləşdirməyə çalışırdı. Şair bildirirdi ki, mənim məqsədim insanlara car çəkib, onları hünərə səsləməkdir, mən bununla nədən insanların könlünü oyadıb, gözünü açmaq istəyirəm. Arzum budur ki, gənc nəsillər yaxşı nümunəni götürsünlər. Mənim əzəl başdan cahilləri əyləndirmək fikrim olmamışdır.

Мақсұтым - тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көңлін қойып, көзін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан – саулық ойда жоқ әуел баста – ақ. (23, 87)

«Vəfat eyləyəndə bir əziz insan» şeirinin Azərbaycan dilinə bədii tərcüməsi Abay haqqında elə təsəvvür yarada bilər ki, Abay 1960-70-ci illərdə Azərbaycan şeirini təmsil etmiş bir şair olub. Halbuki, biz bu şeirin orijinalında

Abayın şəxsində sırf konkret tarixi şəraitə bağlı olan maarifçilik ideyalarının təbliğatçısının obrazını görürük. Abay nəğmələrə münasibətdə öz müasirlərini rəasional olmağa səsləyirdi, insanı fəal həyatdan uzaqlaşdıran nəğmələrə tənqidi münasibət bildirirdi. Bu tərcümənin bəzi bəndləri Azərbaycan poeziyasının 1960-cı illərdəki orijinal ideya-sənətkarlıq axtarışlarını daha çox xatırladır.

Nəğməkar vicdanı süsləsin gərək,
İnsanda bir ümid bəsləsin gərək.
Onların eşqiylə coşsun cavanlar,
Qəlbləri sabaha səsləsin gərək! (2, 49)

Elə buradaca onu da qeyd etmək yerinə düşür ki, Abay yaradıcılığı kəmiyyət baxımından Azərbaycan dilinə məqbul səviyyədə tərcümə edilmiş olsa belə, tərcümələr orijinal dil materialı əsasında edilmədiyinə görə, indiyədək bu sahədə görülən işlərlə kifayətlənmək çətinidir. Ümid edirik ki, gələcəkdə Azərbaycan tərcüməçiləri tərəfindən Abay yaradıcılığına bir daha qaydış olacaq, bu böyük şəxsiyyətin yaradıcılığı orijinaldan çevrilərək dilimizdə daha mükəmməl səsləndiriləcək.

Sırr deyil ki, keyfiyyətli bədii tərcümə həmişə qeyri-standart və ağır bir yaradıcılıq işi olmuşdur. Peşəkar bədii tərcümə bədii sənətkarlıq sənətinin üst səviyyəsində yer tutan fəaliyyət sahəsidir. Bu məslənin bir sıra cəhətləri var:

- keyfiyyətli tərcümənin bədii dəyəri mətnin orijinalından aşağı olmamalıdır. Maraqlı, peşəkar tərcümə əsəri yaratmaq üçün tərcüməçinin müəyyən ədəbi səriştələri olmalıdır – mətnin fəlsəfi, leksik, morfoloji, üslubi çalarlarını hiss etməlidir, söz oyunlarını tutmağı bacarmalıdır, bədii obrazları öz tərcüməsində canlandırma

bilməlidir, müxtəlif frazeologizmlərin, idiomatik ifadələrin, zərb-məsəllərin dəqiq qarşılığını seçməlidir.

- Ədəbi-bədii mətnin tərcüməçisi nəinki başqa dillərdə olan söz və ifadə zənginliklərini dərinləndirə bilməli, həm də onun dünyagörüşü, fantaziyası, elmi maraqa dairəsi, həyat təcrübəsi geniş olmalıdır. Şair-tərcüməçi bədii mətni bir dildən başqa dilə dəqiq çevirə bilmək üçün mükəmməl hissiyata malik olmalıdır.

- Klassik ədəbiyyat nümunələrini tərcümə edən sənətkar tərcümə etdiyi ölkənin mədəniyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərindən, bədii sözün tarixi proseslər fonundakı təkamülündən xəbərdar olmalıdır. Məsələn, Abayın əsərlərini tərcümə edən şair qazax ədəbiyyatının inkişaf təmayülləri haqqında, xüsusilə Abay və qazax maarifçiliyi kimi proseslər barədə aydın təsəvvürə malik olmalıdır.

- Bunlardan başqa, bədii tərcümə tərcüməçidən dəqiqlik, sözə ehtiyatla yanaşma tələb edir. Çünki bəzən orijinalda elə söz və ifadələr olur ki, onlar ilk baxışda əhəmiyyətsiz kimi görünür, əslində isə həmin sözlərin və ifadələrin dəqiq qarşılığı tapılmadan bütövlüklə mətnin bir dildən başqa dilə tərcüməsi mümkün olmur.

- Tərcüməçi müəllif mətninin ən yığcam ifadəsini verməyi bacarmalıdır - hər söz, hər ifadə haqqında xüsusi izahatlar mətnin qavranılmasını ləngidir, bədiilik keyfiyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Lazımsız pafos, orijinala yad olan ifadə tərzı son nəticədə tərcümə olunan əsərin tərcümə edildiyi dildə etibarlı yer tutmasına mane olur.

Beləliklə, bədii əsərin tərcüməsinin qiymətləndirilməsində başlıca meyar onun məzmun və üslubi qarşılığının nə dərəcədə dəqiq alınıb alınmaması sayıla bilər. Yuxarıda göstərdiyimiz xüsusiyyətləri ehtiva edən, xalqları və mədəniyyətləri yaxınlaşdıran, mənəvi cəhətdən birləşdirən tərcümə sənətinin əhəmiyyəti milli

ədəbiyyatlar arasında əlaqəni dərinləşdirməklə məhdudlaşmır, bir xalqın mənəvi zənginliklərini başqa xalqa ötürməklə həmin xalqın poetik mədəniyyətinin tərəqqisinə yol açır.

Göstərilən keyfiyyətlərin özünü təsdiqləməsi Abay poemalarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı daha aydın üzə çıxı bilərdi. Bu poemaları dilimizə poetik istedadına və ədəbi təmayülünə görə bir-birinə yaxın sənətkarlar etmişlər: Novruz Gəncəli (Abayın «İsgəndər» poemasını tərcümə etmişdir), Qasım Qasımxadə («Masqad» poemasını tərcümə etmişdir) və Ələkbər Ziyatay (Əzim haqqında nağılı) tərcümə etmişdir.

Aydınlıq üçün nəzərə almaq yerinə düşər ki, qazax ədəbiyyatşünaslığında «poema» adlandırılan bu əsərlər öz janr xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında «mənzum hekayə» kimi tanınan (məsələn, A.Bakıxanovun, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında rast gəldiyimiz) əsərlərlə müqayisə oluna bilər. Pritca xarakterli bu əsərlərdə başlıca məqsəd yığcam mənzum rəvayət vasitəsilə insanlara ibrət dərsi verməkdir.

«İsgəndər» əsərinin mövzusu Makedoniyalı İskəndər haqqında bir rəvayətdən götürülüb. Ola da bilər ki, bu rəvayət Abayın öz yaradıcılıq təxəyyülünün məhsulu olmuşdur. Nizami Gəncəvidən və ya Əlişir Nəvaidən fərqli olaraq Abayın əsas məqsədi heç də Makedoniyalı İsgəndərin möhtəşəm obrazını yaratmaq, bu obraz vasitəsilə dərin və hərtərəfli fəlsəfi ümumiləşdirmələr aparmaq olmamışdır: Abay İsgəndərlə bağlı rəvayətdən istifadə edərək öz ibrətamiz düşüncələrini - maarifçilik ideyalarını oxucuya çatdırmağa, oxucunu öyrətməyə, maarifləndirməyə çalışır. Müəllifin məqsədi dünya malının, hakimiyyətin, öldürmək, zəbt etmək, hökm vermək ehtirasının əbədi dəyərlər müqabilində gücsüz və yüngül olduğunu oxucuların nəzərinə çatdırmaqdır. Quru

kəllənin göz çanağı çəkiddə var-dövlətdən, qızıdan ağır gəlir. Yalnız həmin göz çanağına torpaq doldurandan sonra onun çəkisi real çəkiyə çevrilir, sümük qızıldan yüngül gəlir. İsgəndərin hamisi olan Aristotel bu hükmətin səbəbini İsgəndərə belə izah edir ki, ac göz yer üzündən doymur, yalnız öləndən sonra isanın gözüne tökülən torpaq onu doydurur.

— Бұл адам көз сүйегі,— деді ханға,—
Тоя ма адам көзі мың мен санға?
Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да,
Өлсе тояр көзіне құм құйылғанда. (23, 189)

Bu misraları tərcüməçi-şair Novruz Gəncəli Azərbaycan dilinə belə tərcümə etmişdir:

Sümük göz çanağıdır, bir ovuc torpaq tutur,
Mənası aydan arı, sudan da lap durudur –
Yer üzündə tapılmaz elə qiymətli sərvət
Açgözləri doyduca. Ancaq torpaq doydurur. (2, 177)

Burada, bizə elə gəlir ki, poetik parçanın məzmunu Azərbaycan dilinə əsasən düzgün tərcümə edilmişdir. Şair orijinaldakı fikri Azərbaycan oxucusuna aydın olan anlayışlarla, Azərbaycan dilinin poetik tələblərinə uyğun çatdırmağa çalışmışdır. Lakin orijinalda fikir daha sadə və müstəqim verildiyi halda, tərcümədə xeyli bəlağətli səsləndirilmiş, orijinala, ilk baxışda nəzəri cəlb etməyən, lakin məzmunu təsir göstərən müdaxilələr olunmuşdur.

Qafiyələnmə baxımından bu poema orijinalda hər biri dörd misradan ibarət olan bəndlərə bölünmüşdür və hər bəndin qafiyə quruluşu rübai formasına uyğundur: a, a, b, a; c, c, d, c; və s. Tərcümə zamanı orijinalda olan

qafiyələnmə ardıcılığı da gözənilmişdir. Lakin misralardakı hecaların sayı orijinalda 11 olduğu halda, əsər Azərbaycan dilinə 14 heca ilə tərcümə edilmişdir. Ona görə də tərcüməçi başdan-başa mətnə əlavə sözlər və ifadələr daxil etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu, bir tərəfdən, tərcüməçinin işini asanlaşdırmışdır: orijinaldakı fikirlərin qarşılığını tapmaq üçün sözün meydanı xeyli genişlənməmişdir. Digər tərəfdən isə heca «boşluğunu» doldurmaq üçün tərcüməçinin əlavələr etməyə ehtiyacı olmuşdur ki, bunun nəticəsində mətnə yeri gəldi-gəlmədi müdaxilə edilmişdir. Azərbaycan dilində verilmiş «*Mənası aydan arı, sudan da lap durudur*» misrası orijinala əlavədir: orijinalda bunun qarşılığı olan hər hansı bir fikir yoxdur. Bizə elə gəlir ki, ilk baxışda Azərbaycan dilinin koloritinə uyğun gələn bu ifadə burada heç də yerinə düşməmişdir: çünki «*aydan arı, sudan duru*» ifadəsi dilimizdə *paklıq, təmizlik, ülvilik* anlamında işlənir. Burada isə tərcüməçi həmin frazeoloji ifadəyə *aydın olmaq, aşkar olmaq, göz önündə olmaq* mənalarını verməyə çalışmışdır və 14 hecalı nəzmin tələbi ilə frazeoloji ifadənin tərkibinə də müdaxilə etmişdir, onu «*aydan arı, sudan da lap duru*» şəklinə salmışdır ki, bu da xalq dilində te-tez işlənən ifadənin əlavə və lüzumsuz «yükəlməsinə», ağırlaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Növbəti bəndin tərcüməsi də orijinaldan bir qədər fərqlənir. Tərcümə belədir:

Bu dünyanı top kimi əllərinə tutsa da,
Tamahkar gözlər üçün yenə azdır dünyada.
Öləndən sonra torpaq ən əziz, qiymətlidir,
Tamah salmaz almaza, tamah salmaz yaquta. (2,

177)

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu bənd Azərbaycan dilində aydın məna ifadə etmir: tərcümədə fikir belə alınır ki, tamahkar gözlər dünyanı top kimi əllərində tutur, lakin bu, onlara azlıq edir. Sonrakı misralar isə ilk iki misradakı fikirlə tam uzlaşmır: «*Tamah salmaz almaza, tamah salmaz yaquta*» deyiminin subyektı ilk iki misranın məntiqi kontekstindən kənara çıxır. Yəni son misralarda söhbət artıq tamahkar gözədən deyil, tamahkar insandan gedir... Bizə elə gəlir ki, bu cür fikir uzlaşmazlığı da şair-tərcüməçinin orijinal mətnə müdaxiləsinin nəticəsində ortaya gəlmişdir. Çünki orijinalda fikir çox sadədir:

Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тоя ма екен?
Қанша тірі жүрсе де, өлген күні
Өзге көзбен бірдей-ақ болады екен. (23, 190)

Misraların mənası budur ki, «kafir» göz dünyada çox şey istəyir, dünyadan nə qədər pay alsa belə, doymur. Nə qədər ki, diridir, sağdır gəzir, ancaq ölənin günü özgə gözlər kimi də o da dünyadan heç nə aparmır... Dünyanın malı dünyada qalır.

Göründüyü kimi, tərcümə zamanı fikirlər xeyli ağırlaşdırılmış, orijinaldakı nağıl təhkiyəsi isə ləngidilmişdir.

«Masqud» əsərinin də quruluşu və qafiyələnməsi «İsgəndər» poemasına çox yaxındır. «İsgəndər» kimi bu əsərin də mövzusu rəvayətdən götürülmüşdür: burada Xıdır peyğəmbərlə Masqud arasında bir gənc arasında baş vermiş ibrətəməz əhvalat mənzum hekayə şəklində qələmə alınmışdır. Əsərin məzmunu çox maraqlıdır. Xıdır peyğəmbərdən xeyir-dua alaraq vəzir rütbəsinə yüksələn Masqud onun məsləhəti ilə sehirli yağış yağacağından

əvvəlcədən xəbər tutur. Həmin yağışın suyundan kim içsə, aqlını itirəcəkdə. Aradan müəyyən vaxt keçir, sehirli yağış yağır və onun suyundan içən hər kəs aqlını itirir. Yağışın sirrini bildikləri üçün Masqud və ölkənin padşahı həmin sudan içmirlər. Lakin cəmiyyət onların dəli olduğu qənaətinə gəlib, onları öldürmək istəyir və onlar canlarının qorxusundan həmin sudan içib, aqlını itirmiş cəmiyyətə qoşulurlar...

«Ölüm! Ölüm!» deyənlər dilədilər, əfv, aman,
Oldu vəzir, xəlifə, onlar ilə mehriban.
Qəza belə gətirdi, gicbəsərlər dəstəsi
İki nəfər başcını məhrum etdi ağıldan... (2, 186)

XIX əsr rus maarifçiliyinin aparıcı mövzularından biri «ağıldan bəla» idi – cəmiyyət onun halına yanan, düşünüən ağıllı adamları özündən kənarlaşdırırdı. Abayın «Masqud» əsərindəki faciənin kökü də ondan gəlir ki, Xıdır peyğəmbərin Masquda təklif elədiyi nemətlər içərisindən Masqud səhv seçim edir. Masqud aqlın rəmzi olan ağdan imtina edir, dünyanın axmaqlarla dolu olduğu bir zamanədə aqlın onun başına bəla gətirəcəyinə inanır, gözəl qadın rəmzi olan qırmızını seçir...

Abay burada bir maarifçi kimi şəxsiyyət və cəmiyyət məsələsini qoyur və şəxsiyyətin cəmiyyət qarşısında borcu məsələsi ilə yanaşı, cəmiyyətin də fərd qarşısında məsuliyyətini ön plana çəkməyə çalışır. Şairin qənaətinə görə, başını itirmiş cəmiyyətdə ağıllı olmaq mümkün deyil. Aqlını itirmiş insanlardan ibarət cəmiyyət ağıllı insanlara qənim kəsilir, onları ya fiziki mənada məhv edir, ya da öz gününə, öz vəziyyətinə sala bilir.

Bu mənzum hekayəni dilimizə Qasım Qasımzadə tərcümə etmişdir. Əsərin tərcüməsinin dili «İsgəndər» əsərinin tərcüməsi ilə müqayisədə daha ifadəlidir.

Bütün müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı, «İsgəndər» əsərinin tərcüməsində rast gəldiyimiz bəzi tərcümə problemlərinin bu əsərin tərcüməsi zamanı da təkrarlandığının şahidi oluruq. «Masqud» əsərinin orijinalının da «İsgəndər» mənzum hekayəsi kimi 11 hecalı olmasına baxmayaraq, Qasım Qasımzadə onu dilimizə 14 heca ilə tərcümə etmişdir ki, bu, da tərcümə zamanı əsərin fərqli ritmdə səslənməsinə, ifadə tərzinin ağırlaşmasına səbəb olmuşdur. Müqayisə üçün əsərin orijinalı ilə tərcüməsindən bir bəndlilik nümunəyə diqqət yetirmək faydalı olar:

Orijinalda:

Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сары жесең, дәулетің саудай тасар.
Егерде қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғапыда жан болмас сенен қашар. (23, 195)

Tərcümədə:

Ağı yesən – ağılda hakim olar qüdrətin,
Əgər yesən sarını – aşib-daşar dövlətin.
Qırmızını yeyərsən – sevər səni qadınlar.
Qəlbələrində yurd salar məhəbbətin, həsrətin. (2, 181)

Misal gətirilən nümunədə ciddi mənə təhrifi olmasa da, hecaların sayının artırılması nəzmin ritm və ahənginə öz təsirini göstərmişdir. Bu mənada, «Əzim haqqında nağıl»ın tərcüməsini daha müvəffəq hesab etmək olar: tərcüməçi Ələkbər Ziyatay orijinalın qafiyə quruluşunu (a, a, b, a; c, c, d, c; ... və s) olduğu kimi saxlamış, mənzum hekayəni 11 heca ilə tərcümə etmişdir. Buna görə də «Əzim haqqında nağıl» hekayəsinin ritmi o biri hekayələrin tərcüməsi ilə müqayisədə daha çevik

alınmışdır, bədii tərcümədə müəyyən dil xətalı olsa belə, təhkiyə daha çevik və dinamikdir.

Bu əsərin mövzusu «Min bir gecə» şərq nağıllarından götürülmüşdür. Bununla belə, müəllif məzmunu yeni zamanın – maarifçilik epoxasının aparıcı ideyaları ilə əlaqələndirmişdir. Əsərdə azərbaycanlı oxucu üçün tanış bir epizod var: yalançı kimya «elminin» vasitəsi ilə misdən qızıl almaq. Mirzə Fətəli Axundzadə bu elmi yanıtmaca – sofistika özünün ilk və mükəmməl səhnə əsəri olan «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyasında bədii gülüş yaradan bir vasitə kimi götürmüşdü.

«Əzim haqqında nağıl»da da Molla İbrahimxəlil kimyagərin «elmindən» istifadə olunur: lakin bu əsərdə yalançı kimya gülüşün deyil, faciənin yaranmasına yol açır – fitnəkar bir qoca Əzim adında gənc rəssamı dinindən və inancından döndərmək üçün onu yalançı kimyanın «hikmətləri» ilə şirnikdirir. Qocanın yalançı səmimiyyətinə aldanan, öz halal sənətindən əl çəkib asan var-dövlət dalınca düşən gəncin başına dolaşq macəralar gəlir, o, yurdundan-yuvasından ayrı düşməli olur. Hər iki əsərdə maarifçiliyin aparıcı bir ideyası vurğulanır: hər kəsin sənəti onun üçün iksirdir, dünyada ən böyük dəyişdirici qüvvə insanın əlinin əməyidir. Həç bir yalançı kimyanın yaratdığı sərvət insanı xoşbəxt eləyə bilməz!

1970-ci ildə nəşr edilmiş «Şeirlər və poemalar» kitabında nəsr zamanı müəyyən qüsurlara da yol verilmişdir. Məsələn, «Gecənin qoynundakı aya bənəyir üzü» misrası ilə başlayan şeiri rus dilindən Azərbaycan dilinə xalq şairi Süleyman Rüstəm çevirmişdir. Qaribədir ki, bu şeir orijinalda 20 misradan ibarət olduğu halda, Süleyman Rüstəmin tərcüməsində 38 misra ilə qarşılaşırıq. Mətn üzərində diqqətlə müşahidə aparandan və şeiri orijinalı ilə tutuşdurandan sonra isə aydın olur ki,

tərcümədə Abayın iki şeiri səhvən bir şeir kimi təqdim edilmişdir. Şairin 1884-cü ildə qələmə aldığı və rus dilində «Словно месяц, изогнутый в небе ночном» mısrası ilə başlayan şeiri həmin ildə yazılmış başqa bir əsəri – «Наши девушки нежной цветут красотою» mısrası ilə başlayan şeiri ilə birləşdirilərək eyni mətn kimi verilmişdir... Bu, çox ehtimal ki, kitab nəşrlərinin xətası olmuşdur.

XX əsrin sonlarında Abay yaradıcılığına marağın xüsusi olaraq güclənməsi ilk növbədə, heç şübhəsiz, qazax xalqının dövlət müstəqilliyi əldə etməsi ilə bağlıdır: dövlətin təməlləri millətin mədəni dəyərləri üzərində daha etibarlı dayaq qazana bilər. Məhz bu zəmində qazaxlar arasında və türk dünyasında Abay yaradıcılığına maraq bir daha güclənərkən şairin ön plana çıxan əsərlərindən biri «Qəkləti-təsdiqət» əsəri oldu. Qazaxıstanda bu əsər son vaxtlar «Qara Cəz» və ya «Qara Cəzlər» adı ilə təqdim olunur. Əsərin adını vaxtilə professor P.Xəlilov Azərbaycan dilində «Qəqliyyələr» kimi təqdim etmişdir. (4)

Bu əsərə Azərbaycanda da marağın yaranması özlüyündə müsbət bir hadisədir və tərcüməçi Oruc Heydərovun əsərdən bəzi parçaları dilimizə tərcümə edərək «Ulduz» jurnalında nəşr etdirməsi (3) bir daha sübut edir ki, Abay Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti üçün yalnız yubileydən-yubileyə, kampaniyadan-kampaniyaya xatırlanan bir şəxsiyyət deyildir, onun bədii irsinə həmişə mədəni ehtiyac var.

Oruc Heydərovun tərcüməsi peşəkarlıq səviyyəsinə görə Azərbaycan tərcümə sənətinin yaxşı ənənələrini davam etdirir. Abayın özünəməxsus düşüncə tərz, zaman, insan və tarix haqqında poetik mülahizələri bu tərcümədə oxucuya anlaşıqlı bir tərzdə təqdim olunmuşdur və belə

ümid edirik ki, tərcüməçi bu əsəri gələcəkdə bütövlüklə dilimizə çevirib, nəşr etdirəcəkdir.

Lakin bir məsələni ayrıca qeyd etməyi əhəmiyyətli sayırıq ki, əsərin adının dilimizə «Əqliyyə» kimi tərcümə olunması, bizcə, özünü doğrultmur. Birincisi, ona görə ki, «Əqliyyə» sözü müasir Azərbaycan dilində hər hansı konkret məna ifadə etmir. Məsələyə tarixi aspektdən yanaşdıqda isə «Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə də «Əqliyyə» sözünə rast gəlmədik. (22) Ona görə də əsərin adının Azərbaycan dilinin həm tarixi, həm də müasir leksikası ilə heç bir uyğunluq təşkil etməyən sözə ifadə olunması, zənnimizcə, məqsədəuyğun deyildir və gələcək nəşrlərdə bu, nəzərə alınmalıdır.

İndiyə qədər Abayın əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş sənətkarların zəhmətini yerə vurmada bir şeyi də açıq etiraf etmək məcburiyyətindəyik ki, Abayın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi rus dili vasitəsi ilə olduğuna görə, müasir tərcümə sənəti üçün zəruri olan keyfiyyətlərin hamısını bir araya gətirə bilmir, tədqiqat aparmaq üçün çətinlik törədir.

Abayın şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin hər biri haqqında ayrıca danışmaq çətindir. Əlimizdə olan tərcümələrin təhlili iki məsələyə xüsusi diqqət yetirməyi zəruriləşdirir:

- birincisi, Abayın həyat və yaradıcılığının, professor P.Xəlilovun təşəbbüsü ilə başlayan öyrənilməsi, təbliği və tərcümə olunması son vaxtlar ləyiqincə davam etdirilmir.

- ikincisi, Azərbaycanda Abay həmişə sevilmişdir və bu sevgi indi də davam etməkdədir. Ona görə də yeni nəslin Abay yaradıcılığı ilə daha yaxından tanış olmalarına imkan yaratmaq üçün şairin əsərlərinin latın qrafikası ilə nəşrinə ehtiyac var.

İndi elə bir zaman çatmışdır ki, rus dili vasitəsilə, yaxud sətri tərcü-mələr əsasında edilən tərcümələrlə kifayətlənmək olmaz. Xüsusilə qardaş türk xalqlarının dillərindən birbaşa tərcü-mələr edən tərcüməçilərin fəaliyyətinə indi daha böyük ehtiyac duyulmaqdadır və ümid etmək istəyirik ki, yaxın gələcəkdə bu sahədə dövlətin mədəniyyət siyasəti səviyyəsində yeni bir yanaşma müəyyənləşəcək, ixtisaslı tərcüməçi kadrların yetişdirilməsi üçün milli maraqlarımız nəzərə alınmaqla dövlət səviyyəsində tədbir görülməkdir...

SON SÖZ ƏVƏZİNƏ

Daim irəli, yeni-yeni zirvələrə can atan narahat bəşər övladı bitib-tükənməz mənəvi mübarizəsində müdrik və mübariz insanlara dönə-dönə müraciət edir, onlardan güc alır. Bu mənada, Abay kimi zamanın fəvqündə dayanan şəxsiyyətlər özlərindən sonra gələn nəsillərin də yollarına işıq tutur, irəli getmək üçün qabağı aydın görməkdə onlara yardımçı olur.

Milləti və cəmiyyəti düşüdü tarixi vəziyyətdə düzgün və xeyirli yola istiqamətləndirmək üçün güclü bir daxili enerji mənbəyinə – təbiətin özü qədər müdrik və qadın dayaqlara həmişə ciddi ehtiyac olur.

Qazax xalqının tarixində nüfuzedici intellekti və qüdrətli ruhu ilə Abay millətin özünü tanımasında, öz müsbət və güclü keyfiyyətlərini dərk etməsində, mənfi xüsusiyyətlərinə tənqidi nəzərlə baxıb, tarixdən lazım olan ibrət götürməsində böyük rol oynamışdır.

Hər hansı toplumda əsaslı keyfiyyət dəyişikliyi yaratmağa yönəldilmiş fəaliyyətlərin, ideyaların arxasında uca Allahın bəxş etdiyi böyük düha olmasa, zaman həmin fəaliyyətləri və ideyaları tezliklə udub, zülmət qaranlıqlarına qərq eləyir. Elə şəxsiyyətlər, elə əməllər və ideylər də olur ki, zaman keçdikdən sonra onların dəyəri və qiyməti daha parlaq görünməyə başlayır, öz obyektiv qiymətini zamanın sınağından keçəndən sonra alır. Bundan ötrü isə hədudsuz istedad və iradə lazım gəlir...

Abayın zamanəsini, o vaxt baş verən ictimai və siyasi prosesləri dərinədən anlamadan Abay şəxsiyyətinin tarixi miqyaslarını dərk etmək də çətin olardı. Abay epoxalar arasında körpü salmağa müvəffəq olmuş bir şəxsiyyətdir. Abay olmasaydı, yəqin ki, bu gün qazax ədəbiyyatşünaslığında «Abay ədəbi məktəbi»

adlandırılan, özünəməxsus ideya-estetik modelə malik güclü cərəyan da yarana bilməzdi. Abay ədəbi məktəbi XX əsrin əvvəllərində öz vətəndaşlıq pafosu, dil və üslub müxtəlifliyi, ideya və məzmun zənginliyi, sosial və siyasi çəkisi, parlaq bədii boyaları ilə seçilir. Maqjan Jumabayev, Berniyaz Quluyev, Şanqerey Bukeyev, Şakarım Kudaiberdiyev kimi şairlərin lirikasında; Sultanmahmud Torayqırov, Spandiyar Kubeyev, Mirjakıp Dulatov, Jusupbek Aymautov kimi nasirlərin bədii axtarışlarında; Alixan Bukeyxanov, Əhməd Baytursınov, Omar Karaşov, Xaləl Dostmuxanbetov, Muxamedjan Sarelin kimi vətənpərvər ziyalıların elmi və siyasi publisistikasında Abayın dühası ilə yaranmış, sistem halına gəlmiş ədəbi məktəbin dərin milli etik-estetik meyarları parlaq əks olunmaqdadır.

Dünya bir nəhr kimi daim dalğalanır, çalxalanır. Zaman durmadan axır. Bu iki təlatümlü anlayış arasında əlaqə yaratmaq böyük zəkalarə nəsib olur. Abay yaradıcılığı və zəkası daim narahat dünya ilə zaman arasında bir tarazlıq yaradır, zamanın üstündən öz xalqının və ümumiyyətlə, insanlığın gələcəyinə işıq tutur. Şairin özü demiş:

Дүние - үлкен көл,
Заман - соққан жел,
Алдыңғы толқын - ағалар,
Артқы толқын – інілер
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер. (28)

«Dünya ucsuz-bucaqsız bir dəryadır, zaman onun üstündə əsən yeldir. Önündəki dalğa böyük qardaşlarındır, arxandakı kiçik qardaşların. Nəsillər dəyişir, bu mənzərə necə var elə qalır.» («Qara sözlər», 37-ci Söz).

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin böyük Qazax şairi Abay Kunanbayevin 150 illik yubileyində iştirak edən dövlət başçılarının və nümayəndə heyətləri rəhbərlərinin şəərəfinə rəsmi qəbulda nitqi "Azərbaycan" qəzeti, 11 avqust 1995-ci il

2. Abay. Şeirlər və poemalar, Bakı, 1970

3. Abay. Əqliyyələr. – «Ulduz» jurnalı, №7, 2000

4. P. Xəlilov. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif», 1994

5. P. Xəlilov. Dan ulduzu, - «Abay. Şeirlər və poemalar» kitabına müqəddimə, Bakı, 1970

6. Muxtar Qul Məhəmməd. Dünyanı söz idarə edir, – «Körpü» jurnalı, 2008, №1

7. «Əkinçi» qəzeti, 20 sentyabr 1875

8. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri, 3 cildə, 2-ci cild, Bakı, 2005

9. N. Cəfərov. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995

10. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri, Bakı, «Şərq-Qərb», 2004

11. Nəcəf bəy Vəzirov. Əsərləri, Bakı, 2005

12. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı, 2004

13. Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri, 3 cildə, 1-ci cild

14. Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri, 3 cildə, 2-ci c., Bakı, 2005

15. Yaşar Qarayev. Ön söz. – Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri, 3 cildə, 2-ci cild, Bakı, 2005

16. C.Əhmədov “Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixindən”, Bakı, 1971

17. C.Əhmədov “Ədəbiyyat tədrisi metodikası”, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1991

18. Aslan. K.İ. “A.Bakıxanovun əsərlərində kitab və mütaliə məsələləri”, - “Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya” jurnalı, №1, 2008

19. A. Bakıxanov. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005

20. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri, 3 cildə, 3-cü cild, Bakı, 2005

21. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, 4 cildə, 2-ci cild

22. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, 2 cildə, Bakı, 2005

Qazax dilində

23. Құнанбайұлы, Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. Алматы, Мектеп, 2003

24. Өуезов, Мұхтар. Абай жолы, Алматы: Жазушы, 2004.

25. Өуезов, Мұхтар. Абай Құнанбаев (Монографиялық зерттеулер мен мақалалар), Алматы, Санат, 1995.

26. Өуезов, Мұхтар. Абайтану дәрістерінің дерек көздері, Алматы, Санат, 1997

27. Майтанов, Б. Абай Тарих, тұлға, уақыт. Алматы, Аруна, 2005

Türkiyə türkcəsində

28. M.Нораç. Steplərdə işıq kaynakları - A.Ü. Türkiyat Araşdırmaları Enstitüsü dərgisi, sayı 13, Erzurum, 1999

Rus dilində

29. Абай. «Қара Сөз» - «Слова Назидания» (tərcümə edən K.Serikbayeva), Алматы, 2006

30. Абай. Слова Назидания. Пер. С. Санбаева. – Алматы, Жалын, 1983
31. Кунанбаев А. Избранное, М., Художественная литература, 1981.
32. Кунанбаев А. Избранное, М., 1970.
33. Кунанбаев, Абай. Стихи, поэмы, проза. Алматы: Мектеп, 2002.
34. Абай (энциклопедия) Алматы, Казак энциклопедиясы, Атамұра, 1995
35. Ауэзов М.О. Абай Кунанбаев. Статьи и исследования, Алма-Ата: Гылым, 1967.
36. Мухтар Ауэзов. Абай Кунанбаев. – Предисловие книгу А.Кунанбаева «Избранное стихотворения, поэмы, Слова-назидания», Москва, 1981
37. Ауэзов М., Кенжебаев Б. Абай – великий поэт. - Алма-Ата, 1945
38. Ауэзов М. Абай Кунанбаев: Статьи и исследования. - Алма-Ата: Наука, 1967
39. Ауэзов М. Неопубликованные материалы по абаеведению, Алма-Ата: Наука, 1988
40. Джуанышбеков Н.О. Проблемы современного литературоведения: Учебное пособие. – Алматы: Казак университети, 2000
41. Брагинский И. С. Литературы Средней Азии [XVII в.] // История всемирной литературы: В 8 томах, т. 4, М., Наука, 1987, с. 412.
42. С.Е.Малов. К истории казахского языка. – Известия Академии Наук Союза ССР, отделения литература и языка, 1941, №3, с.100
43. Бельгер Г.К. «Книга слов» Абая и ее переводчики // Земные избранники (Гете и Абай): Литературно-критические очерки-эссе. – Алматы: Жазушы, 1995
44. Есимов Г. Хаким Абай. – Алматы: Білім, 1995
45. Исмакова А.С. Поэтика казахской художественной прозы начала XX века (тематика, жанр, стиль): Автореф. дис... д-р. филол. наук. – Алматы, 1998
46. Монтень М. Опыты. Избранные главы. – Москва: Правда, 1991
47. Бромлей Ю.В., Подольский Р.Г. Создано человечеством. М.: Политиздат, 1984.
48. Жиреншин А. Абай и его русские друзья. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1949.
49. Жиреншин А. Абай и великие русские революционные демократы. — Алма-Ата: Гылым, 1959.
50. 10. Тажибаев Т.Т. Философские, психологические, педагогические взгляды Абая Кунапбаева. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1957.

51. 12. Жарикбаев К.Б. Казахские просветители о воспитании молодежи. Алма-Ата: Знание, 1985.

52. 13. Умиралиев К. Использование назидательных слов Абая в учебно-воспитательном процессе. Алма-Ата, 1968.

53. Ахметов З. Современное развитие и традиции казахской литературы / Отв. ред. Е.В. Лизунова. Алма-Ата: Наука, 1978

54. Бейсембаев К. Мировоззрение Абая Кунанбаева. Алма-Ата: 1956.

55. Габдуллин Б. Этические воззрения Абая, Алма-Ата, Казахстан, 1970

56. Калмырзаев А.С. Эстетическое в творчестве Абая. Алма-Ата: Казахстан, 1994

57. Сильченко М.С. Творческая биография Абая – Алма-Ата, 1957

58. Султанбеков М. Вся жизнь с Абаем (монография), Семипалатинск, ЛитПИИ «Айнара», 1995

59. Султанбеков М. Поэтическое вдохновение. Абай, Шакарим и Мухтар, (Книга о трех классиках), Новосибирск, 2007

60. Тажибаев Т. Философские и педагогические взгляды Абая Кунанбаева, Алма-Ата, 1957.

61. Тайжанов А.Т. Педагогические взгляды Абая Кунанбаева (пособие для учителей), Алма-Ата: Рауан, 1990

62. Шаймерданова К. Педагогические взгляды Абая Кунанбаева, Алматы: Рауан, 1990.

63. Бельгер Г.К. «Книга слов» Абая и ее переводчики // Земные избранники (Гете и Абай), Литературно-критические очерки-эссе, Алматы: Жазушы, 1995

64. Бисенова, Гафура. Песенное творчество Абая, Алматы, Дайк-пресс, 2004

65. Мырзахметулы, Мекемтас. Восхождение Мухтара Ауэзова к Абаю (монография), Алматы: Санат, 1994

66. Мырзахмет, Мекемтас. Абайтану тарихы, Алматы, Ана тілі, 1994

67. Абай и архив. Алматы: "Гылым", 1995, С. 133.

68. Сегизбаев, Ораз Амангалиевич. История казахской философии. Алматы: Гылым, 2001

69. Соколовская, И. С. История казахской литературы Усть-Каменогорск, 2003.

70. Джуанышбеков, Н. О. Свет Пушкина в Казахстане, Алматы, Искандер, 2006

71. Наследие Абая и отражение в литературе. Абаевские чтения. Вып. I, II / Нац. Комиссия РК по делам ЮНЕСКО, Алматы, 1997

72. www.freeas.org/?nid=7802

73. М. Сыдыкназаров, Д. Сыдыкназарова. Парадигмы духа и типология содержательных корреляций, www.nich.tarmpi.kz/n.../2/13_sydyknazarov_m_sydyknazarova_d.d oc

MÜNDƏRİCAT

Giriş 4

Birinci fəsil. Ömür və yaradıcılıq yolu

1. Mühiti və zamanəsi 16
2. İctimai fəaliyyəti 28
3. Şəxsiyyətin tarixi təyinatı: Abay qazax xalqı üçün kimdir? 36

İkinci fəsil. Abayşünaslıq 57

Üçüncü fəsil. Abay və maarifçilik

1. Milli özünüdərk və ya «Qara söz»ün ağ üzü 67
2. Abay və islam maarifçiliyi 88
3. Abay və Qərb İntibah ədəbiyyatı 99
4. Abay və Azərbaycan maarifçiliyi 110

Dördüncü fəsil. Abay Azərbaycan dilində 131

Son söz əvəzinə 163

Ədəbiyyat 165

Kitabın himayədarı:

HACI NİCAT MƏHƏRRƏMLİ

Firuzə Ağayeva

ABAY:

şəxsiyyəti və ədəbi irsi

Bakı – “Elm” – 2010

«ELM» REDAKSIYA-NƏŞRİYYAT
VƏ POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Direktor: **Ş.Alısanlı**
Baş redaktor: **T.Kərimli**
Mətbəənin müdiri: **Ə.Məmmədov**

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$. Tirajı: 300.
Həcmi: 11 ç.v. Sifariş №60
Qiyməti müqavilə ilə.

*“Elm” RNPM-in mətbəəsində çap olunmuşdur
(İstiqlaliyyət, 8).*

